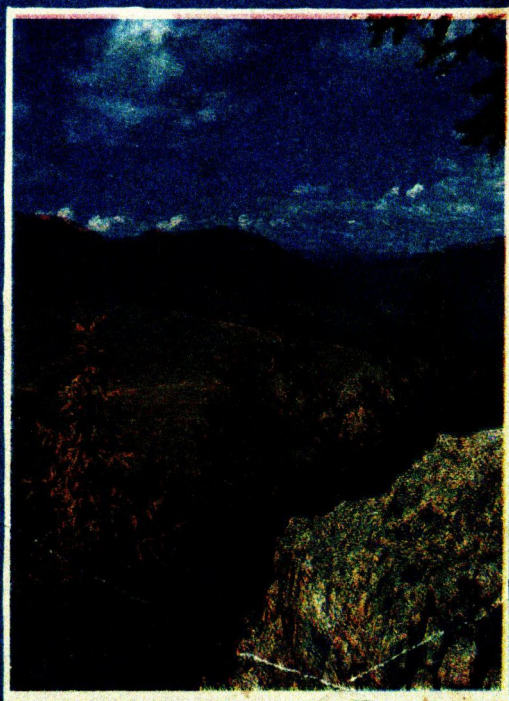


ISSN 0225-0924



YAMP KIEMI

73 1990



Чечен чогаал
сөткүүлү
73 · 1990

УАУТ ХЕМ



Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

НОМЕРДЕ:

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Е. Танова, М. Дуюнгар, М. Доржу, М. Ховалыг.

ЭРТИНЕЛИГ ШЫГЖАМЫР

Бир помнуң салым-хуузу
Сергей Пюрбю. Шүлүктөр.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Ю. Кюнзегеш, А. Даржай, К. Чарлинг-оол,
С. Молдурга, Н. Куулар, И. Иргит бол-
гаш өскелер-даа.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Ш. Суван, В. Чотпуц-оол, М. Эргеп.

ШООДУГЛАР, ДУЗААШКЫННАР

В. Тимофеев.

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

А. Калзан. Чаа салгалдың шүлүкчүлөрү.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИАЭЭН

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРҮН ЧЕДИ

84 А/Я Тув
У47

Редакция коллегиязы:

Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ, А. К. УЕРЖАА (харысгалгалыг редактор),
С. В. КОЗЛОВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Г. И. ПРИНЦЕВА, Ч. М. ЧАП,
Ч. Ч. КУУЛАР (редактор).

Улуг-Хем 73-ту

А. А. ДАРЖАЙ чыскаап, редакторлаан

АЛЪМАНАХКА КЕЛГЕН ЧОГААЛДАРНЫ
РЕЦЕНЗИЯЛАВАС, ДЕДИР ЭГИТПЕС

У $\frac{4702580600-25}{133(01)-90}$ 24—90

47.2.58.6.

© Тываның ном үндүрер чери, 1990.

Т о о ж у л а р , ч е ч е н ч у г а а л а р

Екатерина ТАНОВА

Дошкун чылдарның чазы

Тоожудан эгелер

ДУВҮРЭЭЗИННИГ ЧАЛЫЫ НАЗЫН

1.

Сайдаш оожум, ыт-шимээн чок өзүп орган. Ол ам он үш хар чеде берген. Ырзыц арган-даа болза, узуну коңчуг, бодунун үс-черге эштеринден узун көстүр. «Кижик өзер, кидис шөйлүр» деп чүве ол ыйнаан. Аяшныг платье кедиптер суг болза, шору кызыжактар хире апарган. Даай-авазының бажыңының иштиндаа шытпас, дунмаларыңга ёзулуг-ла ажаакчы. Ону бажыңда кым-даа ону-мону кыл деп айбылап турбас, бодунуң хөңнү-биле бүгү-ле чүвени кылыр.

— Бо Сайдаштың холунуң чемзии-ле коңчуг ийин — деп, честези Доржу оозун бо-ла мактай берген оرار. Дааранып турда суг шору. Даай-авазының даараныр машиназыңга чүгле дунмаларыңга эвес, бодунга безин платьени борастай шаап кедиптер. Дайын-чаа үези болгаш, пөс-таавы чегсй үеде даай-авазының, честезиниң эрги-каксы хептеринден бо-ла бир чүвени сомалай тырткаш, даарап алган болур.

— Сээң дааранырыңның углуг деп чүвезин, кызым. Ийи-үш чыл эртип, бичии өзе бээриңге дааранылга комбинадыңга кирип каар мен. Даараныры — херээжен кижиниң бир эртеми-ле болгай — деп, Динмаа Сайдашка чугаалаан.

— Даай-авай, мен ам-даа болза даараныкчылап ажилдап шыдаар мен. Ийи-үш чыл манап тургаш чоор боор. Ол даара-

нылга комбинады-биле чугаалажып көрөм — деп, Сайдаш ээрежи берген. Диимаа кезек боданып ора чугаалаан:

— Че, кандыг эвесс, шенеп көргөй-ле бис, кызым. Харыңны бичии өстүрүп-даа алгай-ла бис.

— Канчаар өстүрүп дээриң ол?— деп, ашаа оон айтырган.

— Загс черинде мээң эжим ажылдап турар-ла болгай. Таарыштырыплаткай бис — дээш, Диимаа каттырган.

Шынап-ла үр болбаанда Диимаа ЗАГС-та ажылдап турар эжи Севекмаага чеде берген.

— Сен ол бичии кижиниң харын чоп өстүрүксей бердиң, оңу өглээр деп барбаан сен бе, Диим?— деп, Севекмаа баштактаган.

— Өгленир-баштаныр харык кайда дээр сен, эжим, чаш чүведе. Ажылдаксаар кижичи ышкажыл — деп, Диимаа тайылбырлаан.

— Ындыг-даа ыйнаан күжүр — дээш, Севекмаа дүргөн-не Диимааның адап берген аайы-биле Сайдашка төрүттүнгениниң дугайында чаа херечилелди бижий шаап берген.

Каш-ла хонук иштинде Сайдаш үш хар өзе берген. Паспорт деп чүвени ол холга алган. Ол бодун шынап-ла он алды харлыг улуг кыс мен деп бодай берген. Ооң шимчээшкини, кылажы безин өскерли берген. Кандыг-чүү-даа болза хамааты кижидир мен, бижик-документим-даа бар деп ол иштинде боданып турган.

Бир эртең даай-авашкылар дааранылга комбинадынче чорупканнар. Бажыңдан өөрүшкүлүг үнүсс-даа, Сайдаштын сагыжы дүвүрөп чораан. Амыдыралдың аар-бергезин чаш назарында көргөн кижиге ындыг-ла ыйнаан. Та хүлээп алыр, та хүлээп албас чүве. Улусту кым билир боор. Диимаа база орук дургаар ыт чок боданып чораан. Чүвени канчап билир, кандыг-чүү-даа болза бантай комбинатта ажылчын комитетиниң даргазы Сиилиңмейге кире кааптар-дыр, оон чүвениң уг-шын билдине бээр боор деп Диимаа бодап чораан.

Ажылчын комитетиниң даргазы Сиилиңмей даай-авашкыларны ындыг-ла кончуг ээлдек эвесс хүлээп алган.

— Оода чоп адазының адын өскээр бижидип албаан сен, чүве билбес кижичи эвесс. Даргалар та чүү дээр чүве. Директорнуң боду-биле барып чугаалажып көрүңер даан — деп, Сиилиңмей чөмчөлей аарак топ чок харыы берген.

— Чиктин ала, бо Сиилиңмейниң, кижичи танывас-билбес чүве ышкаш. Боду база-ла ук-ызыгуурунун ужун кызагдаттырып чорааш, чоокта чаа эргезин эгиттирип албайк бе. Оозундаа бодавас. Азы тала-дугай тырта берген дичи бээр дээш, сестири ол чүве ирги бе. Кижичи бүрүзү-ле бир-ле чүведен коргун

чоруур апарган шаг чүве бе бо — деп, Диимаа даштыгаа үнүп келгеш кезек боданып турган. Сайдаш даай-авазының арнын көөрүндөн чалданган чүве дег куду көргөш турупкан.

— Че, директор чүү дээр эвес, ону база дыннаай-ла бис, бараалам, уруум. Кижиниң бажынче хаптар эвес ол — дээш, Диимаа чээнин эдерткеш, директор өрээлинче углапкан. Сайдаш даай-авазының соондан хөөннүг-хөөн чок элейтипкен.

Директор өрээлиниң эжи ажык. Ынчалза-даа стол артында ол боду чок. Тар, карангызымаар коридорда эжик чоогунда сандайга даай-авашкылар манап органнар. Узун шыырак, чоон саргыл чажын өрээш бажын долгандыр тырыкылап алган орус херээжен кижилер оларның кыйы-биле эрткеш, директор өрээлин бакылаан.

— Директор чок-тур аа, силер үр манадынар бс?— деп, ол херээжен эжик аксында олурганнардан айтырган.

— Ийе, чогул ийин. Манап ор бис — дээш, Диимаа орус херээжени топтап көрө берген — оо, черле үнүн таныырым кончуг кижилер болду — дээш, Диимаа олудундан тура халып келген.

— Ой, Маша угбай...— дээш, Сайдаш бижиригээн чүве дег адыштары-биле чаактарын дуй туткан.

— Ой, Сайдашка! Сен сен бе, өскеници ала, мында канчап чедип келдиң!— дие-ле, Сайдаштың кады ойнап чораан эжи Ленааның авазы Маша угбай бо Сайдашты тургуза тырта берген.— Ана кыс болган ышкажың чул, Сайдашка — дээш, ону чыыра куспактаан.

Сайдаш ишти-хөңүн туттууну шыдавайн, хенертен ыглап бадырыпкан. Диимаа Санчайларның коказы чораан Мария Федоровнаны ам-па танып каан. Санчай суг-биле кожа чурттап, херим иштинде Санчайның авазының өөнгө бо-ла келген олурар Ивановтар деп улусту ол таныыр турган. «Олар бөдүүн, эки сеткилдиг улус деп, Санчайның авазы оларны бо-ла мактап чугаалай бээр чораан. Келген херээн Диимаа Мария Федоровнага хензиг-ле када тө каап берген.

— Ажырбас, ажырбас. Бичизинден-не кижизин кончуг чүве. Ине-чүстүк тудары мөөн улуг бистиг Ленавыстан безин эттиг кижилер боор, авазын дөзөөни ол ыйнаан, авазының шеверин кончуг чораан кижилер болгай. Лена эжиң ам башкы сургуулунда өөренип турар-ла болгай. Сайдашты бо-ла чугаалап орап кижилер. Мен директор-биле чугаалажыптар мен. Мээң бригадамга кирип алыр сен, дораан өөрени бээр сен, Сайдаша — дээш, оон бажын сайбап, оожуктурган. Диимааның база сеткили дойлууп, карактарындан чаш сыстып келген.

Чандаш буттуг орус эр кижиге эжик аксында улус-биле менилешкеш, өрөөлчө эрте берген. Директор ол болган.

— Борта бичии манап олуруңар, мен баштай киргеш келин — дээш, Мария Федоровна директор өрөөлинче кире берген. Ол элээн болгаш оон үнүп келген.

— Документилериңер кайыл?— деп, Мария Федоровна айтырган. Диимаа дораан-на карманындан Сайдаштың чаа паспортун уштуп берген.

— Билдирийшиңни ам дораан бижий шаап алыылы, бээр кирип кел — дээш, ол Сайдашты директор өрөөлинче кирип берген. Диимаа ол директору чүү-ле дээр ирги деп, сагыжы дөстүнмейн манап орган. Үр-даа болбаанда Сайдаш чаактары кыза берген, арнында өөрүшкү чайнаан үнө халып келген. Ооң соондан Мария Федоровна холунда саазын болгаш Сайдаштың паспортун тудуп алган үнүп келген.

— Шупту чүвө эки болду. Ам сагыш човаваңар. Мээң бригадамга даартадан эгелеп ажылдаар кижидир бо. Че, ам барып, кадрлар килдизинге дужаал бижидип алыыл. Ооң соонда бистиң цегневис-биле таныжып кирипит. Ажылдаар чериң айтып бээр. Даай-аваң ажылдыг кижиге ам чорупсун, сен артып каг. Даарталап тургаш чоор сен, бөгүн дораан-даа ажыл-биле таныжып кирипит — дээн.

— Аа богда, кончуг-ла доруун болду, Мария Федоровна. Силерге улуу-биле четтирдивис — деп өөрүп чугаалавышаан, Диимаа чаныпкан. «Кижидивис көрнүп келир буянныг улуг-биче кандыг-даа аймак-сөөк улустарның бары кончуг-ла эки-дир» деп ол чанып ора бодап чораан. Сайдаш Мария Федоровна-биле кады кадрлар килдизинче чорупкан. Ооң сагыжынга чырык болгаш чинги кончуг апарган...

2.

Дааранылга комбинадының улуг эвес кызыл-булуңун комсомолчулар долдур олургулапкан. Хүн чурумунун бир айтырыгы — комсомолга хүлээп алыышкын. Комсорг Шура Павлова чаа кирип турар кижиниң билдиришиңни таныштыргаш «Айтырыг бар болза, айтырып туруңар» дээн. Кезек када кым-даа ыт чок. Улус шупту ханы бодалче дүлнү берген дег. Кым чүнү-ле чугаалап үнүп кээр ирги деп бодап, Сайдаштың чүрээ шапкыландыр хап турган. Бир дугаарында Сайдаш-биле чаңгыс бригадада Валя тура халаан:

— Мен рекомендация берген кижиге мен. Комсомолчу болуруңуң бүгү-ле барымдаазы бар кижиге чүвө — дээш, орнунга олуруп алган.

— Хөктүүн Валяның. Айтырыг айтырыңар дээрге тайылбыр берип канчаары ол. Мээң аайымга кириңер дээри ол-дур аа — деп, ол-ла бригададан Кара-кыс таарзынмааның илереткен.

— Айтырыг чок бе?— деп, Шура катап айтырган.

— Бар, бар!— дээш, бир оол хол көдүргөн.

— Че, айтырып көр!— деп, комсорг чугаалаан.

— Ынчаарга бо уруг харын мурнакчы, шалыпчы кижидир. Планын-даа үргүлчү ажыр күүседип турар. Ынчаарга... черле... ык... ол бүгүнү боду шын-на сеткили-биле ынчаар кылып турар ирги бе?! Азы чүгле акша дээш ынчап турар ирги бе, оңу билип алыксап турар улус бар...

Демги-ле Валя ол оолче тулдур көргөш, удур айтырган:

— А сен бодуң чүү дээш ажылдап турар сен. Азы акша албайн тур эвес сен ыйнаан?

— Сенден айтырыг салбаан мен, Валька!— деп, оол шыжыгып чугаалаан.

— Сайдаш, бээр үнүп келгөш, айтырыгларга харыылап көрөм — деп, комсорг Шура кыйгырган. Сайдаш улус мурнунче үнүп келген. Ооң арны изиңсейнип, карактары кылаңайнып турган.

— Ажылдаксааш ажылга кирип алган кижидир мен. Ажылдаан кижиге акшаны черле төлөп-ле бээр ыйнаан — деп, Сайдаш айтырыг салган оолче дидим көрбүшөөн, харыылаан.

— Чүгө комсомолга кириксей бердиң?— деп, бир уруг айтырган.

— Комсомолчулар ышкыш болуксааш...

— Кай, анаа-ла өттүнүксээш бе?

— Экини өттүнери артык эвес деп бодаар мен.

Комсорг столдан туруп келгөш:

— Шын-на харыыладың, Сайдаш. Шынап-ла экини өттүнери артык эвес. Бистиң комсомолчуларда эки чүвө эвээш эвес — деп, Шура чугаалааш, улай айтырган:

— Ам айтырыксап орап кижидир бар бе?

— Бар, бар!— дишкен. Ынчалза-даа элээн үр-ле ытташпайн, аразында бижирежиң органнар. Демги эң баштай айтырыг салган оол туруп келген.

— Адырам, Сайдаш, биске арай билдинмейн-дир. Сээң ачаң чогуң чүнү үүлгедип каан кижидир? Сен чүгле ону чоңуң дайзыны дирткен дидиң. Чүнү канчап турганы билдинмес-тир.

Сайдаш-биле кожа машинада дааранып орап Кара-кыс ынаар бир азыгдан ыткыры кончуг чугаалаан:

— Билдингир чүвө ышкыжыл. Дайзын дээрге улус өлүрүпчидирип, бажың-балгат өрттедип-хуюктап, күрүңгө хора чедирип турду-ла ыйнаан.

— Сайдаш бодуң харыылап бер — деп, секретарь чугаалаан.

— Билбес мен. Ынчан бичии турган мен. Меңээ ол дугайын кым-даа чугаалаваан чүве. Ону нам, чазак дайзын деп көргенде, дайзын-на болганы ол ыйнаан. А мен дайзын эвес мен. Силер ышкаш чонга бараан болуп чурттаксаар мен — деп, Сайдаш дидим болгаш ыткыр чугаалаан. Ол ам биеэги уругларга баяндырып турар бичии школачы уруг эвес, бүдүрүлгениң мурнакчы ажылчыны, ооң эш-өөрү-даа эвээш эвес. Ооң үнү арта-ла кыңгырткайнып турган. Хуралга шынын чугаалаарын, дидим болурун Мария Федоровна чагып каан-на болгай. Комсомолга кирип алырын база ол сүмслээн:

— Мурнакчы аныяк ажылчын-дыр сен, кижии өзер-ле болгай, комсомолга кирип ал — деп, Мария Федоровна бир хүн аңаа чугаалаан-даа.

— Мээң ук-ызыгуурумну база коптарып туруп бээр ыйнаан, орта дыка-ла хөңнүм чок ийин, Мария Федоровна. Оон башка дыка-ла комсомолчу болуксаар мен ийин — деп, Сайдаш чугаалаан.

— Коптаргай-ла харын. Оон корткаш чоор сен. Шынын чугаалап-ла бээр сен ыйнаан, ында сээң бурууң бар эвес. Билдиришкинден киир. Аңаа тодазы-биле бижип, күзел-чүткүлүңнү илсредиң каар сен — деп, Мария Федоровна чагып каан.

— Сайдашты комсомолдуң хүрээлениңге киирер дээш кым бадылаарыл, хол көдүрер-дир — дээш, Шура бир дугаарында холун көдүргөн, Сайдаш өрү көөрүнден эпчоксунгаш, хейдс-ле холдарының салааларын кайгап орган.

— Комсомолчуларның хөй кезии бадылаан-дыр. Комсомолчу болганың дээш байыр чедирип тур бис, Сайдаш — деп, комсорг Шура ыткыр чарлаан. Хөй кезиниң ону комсомолга кирип алыр дээш бадылааны эки-ле болган. Ынчалза-даа чамдыктары аңаа удур болганыңга Сайдаштың сеткили хомудаан. Ону кандыг-ла бир дүвүрел доктаамал сүрүп чораан дег, өөрүп, хөглөп-даа чорда, ооң сеткилиниң ханызында бир-ле чүве хенертсең хөлүш дээр. Ынчалза-даа оозун Сайдаш улустан чажыраарын оралдажып, хөглүг, чазык болурун кызыдып чораан.

— Че, көрдүң бе, Сайдаш, сеңээ улуг бүзүрелди көргүзүп тур бис. Комсомол билединге төлөптиг бол — деп, Сайдашка комсомол биледин тыпсып берген хоорком секретары ооң карактарыңче дорт көргөш, чугаалаан. Сайдаш ол көрүштөн чалданмаан-даа. Ол чагыгны бүгү сагыш-сеткилиниң ханызындан хүлээп ап турар дээрзин ооң шийтпирлиг көрүжү бадыткап турган.

— Четтирдим!— деп, ол ыткыр эвес-даа болза бүзүрелдиг харыылаан. Кылаң хоюг карттыг билетти тудуп алгаш дашкаар үнүп келген. Ооң чүрээ тиккицейнип турган. Ол биледин дидим эвес ажып көргөн. Өрүп каан ийи чаъжы ооргазынче бады барган, ак шырайлыг, кара кирбиктерлиг бичии уруг хензиг чуруктан көрүп орган. Бо шынап-ла мен ирги мен бе деп бодааш, хейде-ле чурукту салаа бажы-биле өйдүктүрүп көрген-даа. Ол биледин дек-ле карманынче сукпайн адыштап алгаш, салаалары-биле суйбай каггылап чоруп орган. Ол пионерге кирип турган үезин сактып чораан. Ол адазы-биле кады хөрөөнде кызыл галстугу кызаңайнып чанып органын, адазы олче кайы хире эрге-чассыг чоргаарал-биле көрүп чораанын бодап келгеш, сагыжы катап-ла кударап келген. «Күжүр-ле ачамны. Ол турган болза мээң комсомолга кирип алганымга кайы-хире өөрүүр ирги. Чок, ол черле дайзын эвес ийин. Комсомолга кирип тура: «Ачам дайзын дирткеш шийттирген» деп чугаалап турумда менээ кайы хире аар-берге турганын кым билир боор. А оон өртээ бо ышкажыл — комсомол биледи...»

3.

Дааранылга комбинанын аныяктарының киришпес ажылы-ла чок. Фронтуга белск чыыры, уруглар садигин шэфке алыры. Фронтучуларның өг-бүлслеринге дузалаары, уран чүүл бөлгүмүнге киржири дээш чүнү кылбас дээр. Сайдаш база-ла ол бүгүден чыдып калбайн, харын-даа эң идепкейлиг киржип турган. Ол ам мурнунда ышкаш бичии-ле чүведен сестип, эктиң кызыпкан чорбас. Аңаа ажык, хостуу-ла кончуг. Үнү безин өткүт, тода апарганын кады ажылдап турар эш-өөрү эскерип турганнар.

— Кижиге бүзүрел деп чүве ындыг кончуг болур-дур, көрбес силер бе. Ону комсомолга кирип алганыңар кончуг-ла эки болду — деп, бригадир Мария Федоровна комсорг Шурага сеткил ханып чугаалаан.

Мария Федоровнаның бригадазы фронтуге чорудар чолдак алгы тоннар, хол хаптары даарап турган. Бригада ай планын үргүлчү ажыр болгаш шынарлыг күүседип турары дээш мактадып турган. Комбинаттың Хүндүлел самбыразында Мария Федоровнаны-биле кожа Сайдаштың чуруу база астынган.

Сайдаштың дааранырының дүргени-даа, даараан чүвезиниң быжырымчалыы-даа кончуг. Ону Мария Федоровна мактап-ла ханмас. Сайдаш даараан тоннарының карманнарынга, хол хаптарының иштинге каастап даараан думчук аржыылдарын сук-

кулап каап турган. Ол аржыылдарны бажынга даарап белеткеп алгаш келир. Оларның азыгларынга торгу удазын-биле «ТНР. Дааранылга комбинады. Сайдаш» деп шевергини кончуг даарап каар турган. Аржыыл даарап күш четтикпээн болза, бичии саазынга каш сөс бижээш карманнарга, азы хол хаптарынга суп каар. Саазын эскиндиликтеринде: «Эргим дайынчы! Дайзынны согарынга холдарың сирлеш дивезин! Ыяап-ла тиилеп көр!» деп бижип каггылаар.

— Сен дээрге кызыл шеригже чагаа бижип, шырбайыл-ла тур сен бе? Ок-боо адаанда дайылдажып турар улус сээң ол ыт дылы дег саазынынны номчуур чай кайда турар чүвөл. Оода кайы-бирээзи харыылаптар ирги бе дээш кордап тур эвес сен ыйнаан, Сайдаш? «Мый-ыт сагыжы Таңды бажында» дээн ыш-каш аан — деп, Сайдаш-биле кожа машинада дааранып орап Кара-кыс кочулай каап турган.

Сайдаш фронтудан харыы-даа манаар дивээн. Анаа-ла кызыл шеригжиниң сеткилин бичии-даа болза өөртүр дээш, каш сөстү аржыылга даарай тыртып, адыш оюу дег саазынга шыя тыртып турган-на болгай. Ында кижжи кочулаар хире чүү деп. Черле бирээни чугаалаан чоруур ол Кара-кыска сеткили хому-даза-даа, Сайдаш ынаар чүве ыттаваан.

Ийи-үш ай эрткенде дааранылга комбинадының адресинге фронтудан чагаа келген. Ында мынча деп каан болган:

«Эргим өнүктөр! Шевер холдуг даараныкчылар! Силерниң чоруткан белектеринерни бистиң кезектиң дайынчылары алгаш улуг өөрүп четтиргенин илередип тур. Силерниң чүректиң ханызындан күзелдеринер биске чаа күштү, дидим сорукут немеп тур. Сайдаш деп кымыл, азы чүнүң адыл? Бистиң дайынчыларывыс ону кыс уруг ады деп билип, аажок-ла өөрүп турлар. Оларның Сайдашка өөрүп-четтиргенин күзелдиим-биле дамчыдып тур мен. Сайдаштың болгаш ооң эштериниң шевер холдарынга мөгөйип тур бис. Оларның күзелин ыяап күүседир бис. Ажыл-ижинерге ам-даа улуг чедишкиннерни, аас-кежикти, каң-кадык болуручарны күзедивис.

Н кезектиң дайынчыларының мурнундан
капитан *Александр Федоров*».

Директор чагааны ийи смена аразында митинг кылгаш, ажылчыннарынга номчуп берген. Диңмиттиг адыш часкаашкынынын соонда, директор айтырган:

— Сайдаш мында бе?

— Мында, мында! — деп, Мария Федоровна чугаалавышаан, чанында турган Сайдашты мурнунче иткен.

— Бээр үнүп келем, Сайдаш!— деп, директор кый дээн. Сайдаш хөлээнинден арны өрт дег кыза берген, директорнун чанынче үне берген. Директор ооң холун силгивишаан чугаалаан:

— Эр хей, Сайдаш! Чүгле мурнакчы даараныкчы эвес, сагынгыр-тывынгыр болганың дээш, коллективтиң мурнундан байыр чедирил тур мен — дээш, стол кырында чыткан саазында ораап каан чүвени алгаш, олче сунган,— мыя бо белекти база хүлээп ап көр.

Фронтундан келген чагаа ужун чыгган митинг төнс бээрге, Сайдашты эштери үглөп келген.

— Каям, Сайдаш, директор сенээ чүпү берди, көргүзем!— дишкен.

— Та, көрбедим-даа, бо-ла-дыр — дээш, саазында ораап каан чүвени уругларже сунган. Ынчан ховар болгаш херээжен-нерниц эң-не үнелээри кызыл-хүрөң өнүгү крөпдешин деп чуга нарын пөстү уруглар көрүп кааш аажок магадааннар. Арта-ла пөс-таавы чегей, ол хамаанчок шокар чаңгай безин ховар көс-түр үеде шынап-ла тоолзуг белек!

— Аа, онза-ла чүве-дир ала! Эр хей, Сайдаш!

— Моон тулган платьеден даарай шаап алыр сен ыйнаан. Чүгле кандыг фасон тааржырын сүмележип тургаш быжар бис — деп, Валя эжинге өөрүп, чугаалаан. Уруглар пөстү бот-тарынга хемчээй тудуп, суйбап, магадап шаг болганнар. Сайдашка дыка-ла өөрүнчүг болган. Ол крөпдешин деп нарын пөстен даараан платье кажан-даа кедип көрбөөн-не болгай. Даай-авазы кара чаңгыс шокар крөпдешин платьелиг. Оозун аажок камнаар, чүгле байырлалдарда кедер-ле болгай.

— Магалы чүве ышкажыл, кызыл шеригжи-биле чагаала-жыпкан-на дээш кижини ынчаар шаңнап турар чүве болза аан. Ындыг чүве болза мен хүннүң-не бижип турайн адырам — деп, биеэги-ле Кара-кыс кочулаксап чугаалаан.

— Сен чугаанчы чүнүң-биле бадыткаар сен. Чеже катап планың күүсетпээн ийик сен. Сайдаш дээрге бистиң мурнакчы даараныкчывыс, идепкейлиг комсомолчувус-тур. Оон ыңай Сайдашты черле эки кызымак ажылы дээш дирекция чери мурнунда-ла шаңнаар деп шиитпир үндүрүп каан чүве. Шаңналды тыпсып бээр эптиг үе тыттып келген, ынчангаш ону шаңнааны ол-дур. Чүгле кызыл шеригжиге байыр чедиргени дээш эвес — деп, Мария Федоровна Сайдашка болчу берген. Сайдаштың кызымак ажылын шаңнап, демдеглээр дугайын Мария Федоровна дирекция черинге чөвүлөл хурал болуп турда, боду саналдаан чүве-дир. Саналды аңаа чөп деп хүлээп алган. Чүнүң-биле шаңнаарын база Мария Федоровна сүмелээн чүве-дир.

— Платье кылыр чүгээр пөс болза. Күжүрнүн үргүлчү кедип чоруур платьезинин шенектери орлуп калган, оозун арта-ла чамап алган чорду. Кыс апарган кижги эки хеп кедерин күзээр-ле ыйнаан — дээн. Ооң саналы-биле шупту чөпшээрешкен-даа.

— Че, харын магалыг шаннап, мактаар кижги тып алгандыр силер — дээш, Кара-кыс уругларже улуг тас ала карактары-биле хыйыр-кылчаң көргөш, долдаш-далдаш ынай болган. Уруглар ооң соондан таарзынмаан байдал-биле көрүп туруп калган. Ол черле ындыг уруг. Ооң кадында туразы улуг, ажылынга бичии-даа кыспас. Кезээде-ле улусту ол-бо эскиттей берген чоруур. Багай ажылдаар дээш ону каш-даа катап ажылдан үндүрер часкан. Ынчалза-даа ооң төрөлдери директорга кирип, ээрежип тургаш дедир кирип каар. Харын-даа магалыг кижги ол. Хеви каас дээрден башка арын-шырайында көрүштүг чүве-даа чок. Ол хиреде оолдарже карак шалбадап турда амыр-ла. Эгезинде эш-өөрү ону сургап, чедер-четпезин эдип алыр дээш оралдашканнар-даа. Оларны тоор кижги Кара-кыс боор ийикпе. Хаайынга-даа какпас чүве-дир ол.

— Кара-кыс дыка-ла эпчок болду але, эжим. Мен көөр чер безин тыппайн бардым, ол канчаары ол дээр сен — деп, чоокта чаа ажылдай берген аныяк уруг Среңмаа Сайдаш-биле кады чанып ора, эпчоксунуп чугаалаан.

— Чоор сен ону, эжим, черле ындыг кижги болбазыкпе. Уруглар ооң ындызын билир болгаш, олче шоолуг сагыш салбас апарган. Мени суг артымга-иштимге чүү деп-даа чораан боор кижги чоржук. Ону тоовас-даа апарган мен ийин — деп, Сайдаш чугаалаан. Эжи-биле байырлашкаш, Сайдаш бажыңче дүрген-дүрген базыпкан. Даай-авазын дүрген-не өөртүрүн бодап чораан. Аңаа чиик сергээ-даа кончуг болган.

4.

Сайдаштың даарап алган платьезинин бодунга таарышканы-ла кончуг. Ол даай-авазының улуг көрүнчүүнүн баарынга туруп алгаш, ол-бо талаже эргилип, көрнүп турган. Шагда адазының садып бергени ак-көк матроска дээр хөйлецин, хөй сыгыгларлыг чолдак юбказын бир-ле дугаарында кедипкеш, авазының улуг көрүнчүүнүн баарынга база ынчаар дескинип турганын сактып келген. Ынчан көрүнчүктен хавак ортузу хире чүрбештей таартып алган бажының дүгү өрү халыгылаарга сегледейнип турар бопугур ак уруг көстүп турган. Ооң шоваа кара карактары кыптыгып турган. Ам көрүнчүктен көңгүс-ле өске чуга ак шырай көстүп орган. Ооң бодамчалыг карактарын-

да өөрүшкү-даа кылаш кынныр, саймаарал-даа кылчаш кынныр. Узун чаъжын өрээш, Мария Федоровна дег бажын долгандыр бөөлдей шаап алган бичежек кыс көрүп орган. Ооң чаа даарап алган платьеши шынап-ла аңаа таарышканы кончуг. Ол платье-зиңиц эдээн бичин өрү хөлбейтир туткаш дескинбилээн-даа. Оон хүлүмзүргей карактарының көрүжү база катап ханылай берген. «Чаражыңны ала, уруум» дээн сөстөр дыңналып келген ышкаш болган. Сайдаш серт дээн. Ол көрүчүк баарында сандайга олура дүшкен. Арта-ла чожуй хона берген. Сагыжым бе, азы чүл деп бодап, база-ла өй-өйдө ышкаш сетклиниде дүвүрел бү-лүрөш дээн. «Ачай!» деп аяар чугаалапканын боду безин бил-бээш. Сымыраны аарак чугаалаан сөзү сактырга бар шаа-биле алгырган ышкаш болган. Улус дыңнан каапчы ирги бе деп сес-тип, тура халааш, хейде-ле соңгаже көргөн. Ону кым-даа дың-наваан дээрзинге бүзүрээш, бичин оожургай берген. Ачам тур-ган болза мээң комсомол конференциязынче төлээге сонгутка-ным дээш дыка-ла чоргаарланыр турган боор деп бодап, ханы бодалдарже катап база дүлнү берген Сайдаш даай-авазының кирип келгенин безин эскербээн.

— Аа, платьең болу берген ышкакжыл, кызым, каям, бээр туруп келем — деп, даай-авазы дүргөн-не тонун аскыга азып кааш, Сайдаштың чанынга чедип келген. Сайдаш ыят чок туруп келген. Днимаа чээнин ол-бо эргилдир тыртып, платьеши элээн шинчилээн.

— Черле эки-дир. Ёзулуг шевер болганың ол-дур. Кыс ки-жи ол болбазыкпе. Оолдар сенче кайгаар дээш аксын безин аазадыптарлар боор — дээрге, Сайдаш хүлүмзүрүй берген.

Шагда Ваня, Сеня суглар ол чаа платье кедиптерге олче дыка-ла кайгаар турганнар. Олар бичин болгаш ыңдыг турду-лар ыйнаан. Ам улуг оолдар ооң платьезинче кайын сагыш са-лыр ийик, олар кандыг-даа платьелерни көргөн-не болгай. Ын-чалза-даа мындаа танцы үезинде бир оол оон карак албайн кайгап кежээлээн. Ол та канчаары ол ыйнаан, оода чараш хеп кедип алган эвес мен деп Сайдаш бодангылаан.

— Даай-авай, мени хоорайның комсомол конференциязынга төлээге сонгудулар. Бо платьемни бир дугаарында орта кедер мен, ажырбас-тыр бе?

— Ынчанмайн канчаар ийик, кызым. Эр хей-дир сен. Сеңээ ол хире бүзүрел көргүзүп турда, ам-даа кызып ажылда. А пла-тьең шынап-ла чараш болган-дыр. Конференция үезинде аныяк оолдар сени үзе кайгап каарлар боор. Ам кыс апарганың ол ышкакжыл — дээш, улуг-ла кысты бичин уругларгылаштыр ба-жын ээй тырткаш, чыттап каан.

Сайдаш комсомол конференциязының болур хүнүн четтикпейн манап турган. Ол ажылынга улам-на кызып, ажылдаар черинче буду черге дээр-дегбес маңнап турган. Конференцияга чедир каш хонук артканда комсорг Шураны комсомол хооркомундан келдирткен.

— Делегаттарның чалалгазын алзын дээн-дир, мен хоорком четкеш келийн, ажылдап туруңар, кыстар — дээш, Шура тонун кеткеш, чорупкан.

Кыстар ажылын үргүлчүлөп артып калган. Шура ажыл шагы төнгүжө келбээн. Төлээге сонгуткан уруглар ажыл шагы төнзе-даа чанмайн секретарын манап олурганнар. Анаа олурбас дээш Сайдаш даарап олурган чүвезин уламчылап, даарап олурары чолдак хөрөктээшке карманнар илип орган. Кожма машинада Кара-кыс олче кыжырымак көргөш:

— Секретарың манап ор сен бе, манап ал че харып. иденкейлиг кижини үлүүң ажыр күүседиринде, ол-даа болза чылдак-ла ыйнаан — дээш, кеттинип алгаш чанып чорупкан.

Бо-ла Кара-кыстың аксының анчыын. Кезээде-ле бир-ле чүве чулчураан чоруур кылдыр бодап, Сайдаш дилги кежи моюндуруктуг тонун чоруй өөктөнип бар чыткан Кара-кыстын соондан таарзынмааны илдеп көргөн.

Шураның келирин манап чөгөл төткөп уруглар чоруурунга белеткенип турда, оозу бо кире халып келген. Оон арнында эпчоксунган, буруузунган-даа ышкаш байдалды уруглар эскерип каан. Уруглар дораан ону долганы берген. Шура уруглардан караан чажырган дег, дүргөн-не сумказып үжөп, оон саазынар уштуп келген. Ол чалалга бижиктерни төлээге сонгуткан Серенмаа биле Валяже ыт чок сунган.

— Озалдавас силер. Конференция эртсегинини он шакта эгелээр. Төлээлер бүрүткели тос шакта. Ам барыңар че — дээн. Сайдаш чалалга биледи алыр дээш, холун сунарынга белен, Шураның чанында манап турган. Серенмаа биле Валя кеттине бергеннер.

— Кады бадар бис, орайтай берген-дир, Сайдаш — деп, Валя кый дээн.

— Сеңээ чалалга бербедилер — дээш, Шура Сайдаштың мурнунга улуг буруу кылган чүве дег куду көргөн. Валя биле Серенмаа Сайдашка болчур дээн дег, Шураның чанынга четкилөп келгеннер.

— Сайдашты төлээге сонгааны шын эвес дээш, мени хем-чег ап турдулар. Политсеремчилел чок дээш доңгулда алдым. Харын-даа комсомолга хүлээп алганы безин шын эвес дидилер — деп, Шура бажын көдүрбейн оожум чугаалаан.

Кезек када кым-даа ыттаваан. Сайдаш хая көрнү берген. Ооң эктин аар даш база берген ышкаш болган. Аскыда тонун кедип аар дээш кылаштаптарга буттары бир-ле коргулчундан куткан ышкаш апаргылаан. Салаалары уштарынга чедир чымырткайны берген.

— Адыр, Сайдаш, мана, кады чоруур бис — дээш, Шура олурган черинден-даа турбаан. Валя биле Серенмаа база турган черинден шимчеш дивээннер.

— Ол хооркомда чүү кончуг чүве билбес улус олурар чоор. Сайдашта кандыг буруу турар чүвөл?— деп, Валя хорадап чугаалаан.

— «Дааранылга комбинадының бөлүк комсомолчуларындан» деп каан чагаа номчуп турар улус чорду. Ону та кымнар шорбарлап турганнары ол ийик.

— Билдингир, Сайдашты төлээге соңгуп турда удурланып турган каш борбак кижилерниң ажылы-дыр ол. Ынчан Каракыс эмин эртип турбайыкпе — деп, Серенмаа чугаалаан.

Кыстар секретары-биле кады чанып чорупканнар.

— Че, сен дыка муңгарава, Сайдаш. Комсомолчу бүрүзү-ле төлээге сонгудары албан эвес, хомудааш чоор сен — деп, Шура кейде-ле Сайдашты чазаар байдал-биле чугаалаан.

— Ийе, ону билир мен. Ынчалза-даа менээ хомуданчы кончуг-дур — дээш, Сайдаш оон ынай чүнү-даа ыттаваан. Эштери ону оожуктуруп чорааш, бажынынга чедир үдеп кааннар. Сайдаш эжикке чедип келгеш, тудадан туттунуп алгаш кезек турган. Ооң бажынга кандыг-даа бодал кирбейн турган. Ол анаа-ла албааргай апарган. Чүгле чулчургайы чыккынайнып турарын ол эскерип турган. Аңаа аары кончуг апарган. Барып ужарындан корткаш, эжикти дүрген-не ажыда тыртыпкан.

Арны агарып, карактары кандыг-даа утка чок, бүлүрере берген Сайдаш кирип кээрге, бажында улузу корга бергеннер.

— Канчап бардын, кызым, аарый бердин бе?— дээш, Диимаа дүрген-не Сайдашта барган. Сайдаш даай-авазынче ону арай деп танып турар дег көргөш, тонун азып каш, чүнү-даа ыттавайн, орнунче дорт-ла базыпкан. Сыртынынга доңгайтыр кээп дүшкөн.

— Аарый бержи ирги бе, бажын тудуп көрөм — деп, честези сагыш човап, кадайынга чугаалаан. Оозу Сайдашка чедип келгеш, ооң бажын туткан.

— Бажы бичии изиг-даа ышкаш, азы челбине бержи ирги бе — дээш, Диимаа Сайдаштын эгиннерин суйбап, холдарын туткан. Сайдаш чүгле дыңналыр-дыңналбас ханызы кончуг чо-вууртаан. Диимаа ашаанче көргөн.

— Аанайтан база чүве дыннажы ирги бе — дээш, Доржу база олурган черинден тургаш, Сайдаштын орнунга чеде берген.

— Кадыг-берге көрбээн эвес, чүү-даа чүве болган болза тоогаш чоор сен, уруум. Ам база ук-ызыгууруң коптарып турду бе? Тоогаш чоор сен — деп, честези Сайдаштын бажын суйбавышаан оожуктурарын кыскан.

— Дүүн чаа-ла аажок өөрүшкүлүг, конференцияга кедер чаа платье-даа даарап алган кижиге болбазыкпе. Ам чүү болу бержи ирги, хилинчек-ле чүве-дир ам — деп, Диимаа муңчулган.

— Ам конференция барбас болдум. Мени комсомолга кирип алган, база төлөөгө сонгааны дээш бистиң секретарывыс Шураны хоорком доңгудуп турган-дыр — деп, Сайдаш арай деп чугаалаан.

— Черле ындыг боор деп бодадым-даа ынчаш — дээш, Диимаа оон ыңай ыттавайн барган.

— Че, хей чүве-дир. Кижиге муңгараар чүве эвес-тир ол. Комсомол кежигүнү эвес аныяктар хей ышкажыл. Олар база комсомолчулардан дора эвес чурттап, ажылдап-ла чоруур чүведир. Аңаа хомудааш чоор сен. Мен харын аарый бержи ирги бе деп, сестип турдум. Кижиге муңгараар хире эвес чүве ышкажыл — деп, честези чазамыктаан.

— Шынап-ла, кызым, орта хомудааш чоор сен, хей чүведир. Бээр туруп келгеш, изиг чемден иш — деп, даай-авазы кый дээн.

— Ажырбас, даай-авай, чем чиир хөңүм чогул — дээш, Сайдаш орнундан турбаан. Ол хевин-даа ужулбайн ол хевээр хонган. Удаан-удуваанын-даа билбээн.

Эртенинде Сайдаш ажылче барып шыдаваан. Ооң бажынын аарыры шуут-ла чыккылаар. Буттары сактырга, бир өске кижиге буттары-ла. Чем ижер дээрге шуут-ла кускузу кээр. Чүг-ле бичии соок суг пактаар апарган. Даай-авазы биле честези чүнү-даа канчаар аайын тыппааннар. Кым-биле сүмележир, кымга чугаалаар боор. Честези кезек боданып ора, таныыр эмчизин сактып келгеш, олче маңнапкан.

Ортумак дурт-сынныг, шала семирп бар чыдар, карактары шилдеп алган тыва эмчи сургуул дооскаш эмчилеп ажылдаа-ла элээн үр апарган. Ооң дуржулгалы-ла кончуг. Ону дүне, хүндүс кайы-даа үеде чалаарга дыннангыры кончуг, дораанна чеде халып кээр боорга, улус ону хүндүлээр. Хоорайга элээн үр чурттап келген болгаш, Доржу ону база эки таныыр. Эмчи ону чалап келген Доржу-биле кады кирип келген. Ол дораанна Сайдаштын судалында барган. Кулактары-биле арты-иштинден дыннаалаан. Карактарының уг-шиин-даа топтап көргөн.

— Ажырбас, айыылдыг чүве чок-тур — дээш, ол бир эм бижий берген.— Үргүлчү орунга чытпа, мунчурай бээр сен. Туруп кылаштап, агаарлап тур — дээн. Эмчи даштыгаа үнүп келгеш, ону үндүр үдеп келген Доржуга аяар чугаалаан:

— Нервиге хенертен согуг болган-дыр. Ону алаактырарын кызып көрүңер. Бажыңга үргүлчү чытпайн, үнүп агаарлап турзун. Ажырбас, чоорту эттине бээр.

Даай-авазы Сайдаштын ажылдаар черинге баргаш, ооң аарый бергенни бригадиринге дыннадып каан. Мария Федоровна Сайдаштын аараан чылдагаанын ооң эштеринден дыңнааш, ону кээргеп шаг болган. Ээлчег төнүп турда, ол бригадазынын кыстарын чыггаш, чугаалаан:

— Эжинер сегиге ачаа үргүлчү барып туруңар. Мен база чай тын алгаш баар мен. Адааргак сеткилдиг кижилернин хайы-дыр ийин. Биштиң аравыста ындыг кижилерниң бары дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Кара-кыс Мария Федоровнаже кылчаш кынгаш өскээр көрнү берген. Ол Сайдашка чаңгыс-даа катап барбаан. Өске эштери дооза-ла ээлчежиң барып турган. Чамдыкта дооза-даа сөктүп кээр, даай-авазынын бичин бажыңчыгажы сыңышпастай бээр. Олар варенье, шаньги, мөөгү дээш хамык-ла чемиң эккеп алгаш, Сайдаш-биле кады дүштеп-даа алырлар. Бир кээрге, Серенмаа көдээде ада-незиниң чорудуп бергени чөкпек-саржаан, тырткапын база эккелген.

— Дүрген сегип үнүп көр, Сайдаш. Бис планывысты арай дсп-ле ажырып тур бис — деп, эштери оон-моон чугаалап, бригадада, бүгү комбинатта чүү болуп турарын, солун чүүлдерни доозазын эжинге тө каап бээр. Ооң ужурундан Сайдаш коллективтиң амыдыралындан барык чарылбаан. Эштериниң сагыш човаашкыны ачаа кандыг-даа эм-тандан артык дээрзин ол минип турган.

— Ийе, мен база ажылдаксай бердим. Эмчи чөпшээрээр-ле болза, дораан ажылче үнер мен. Холдарым арай ам-даа шаг чок-тур ийин, аяк безин тудуп алгаш оскунуптар чазар-дыр мен — деп, Сайдаш хомудап чугаалаан. Диимаа чээнинче көргөш кээргей берген.

— Харын аан, ам-даа кошкак кижидир ийин. Чүгле силерни көргөш, сеткили чырый бээр кижидир. Багай эжинерге сагыш салып турарыңар дээш силерге четтирдим, дуңмаларым. Силерниң ачыңарда эжинер бут кырыңга туруп кээр ыйнаан.

Шынап-ла Сайдаштын байдалы сагыш човангыр эштериниң ачызында хүннүң-не чүгээртеп кел чыткан. Ол бригадазын сактып, дүрген-не ажылче үнүксеп турган. Чүгле Кара-кыстың ар-

нынче көөрү аңаа берге ышкаш болган. Ооң-биле канчап кожа олурарыл, оода ол өскээр олуруп алган болза деп бодап турган.

Бир-ле хүн комсорг Шура чедип келген.

— Көңгүс шору апарган ышкажың чүл, Сайдаш. Өөрүң аразыңга барзыңга улам-на сегий бээр хире-дир сен. Чүгээр апарган кижги хүнзедир бажыңга чааскаан олурарыңга берге-ле болгай. Дүрген ажылче үнүп келзинзе. Удавас Март 8-ке тураскааткан концерт белеткеп эгелээр бис. Сен чокта хоржок хире-дир. Сенден артык ырлаар, танцылаар киживис бар эвес.

Секрестарының ол сөстөрүн дыңнааш, Сайдаштың карактарында өөрүшкү чайнай берген. Бригадамга херектиг мен деп чүвени сеткип билип, ооң чоргааралы хайныгып келген. Ол аңаа тэваржып турган бүгү-ле дорамчылалдарны уттуптарыңга белен апарган.

— Даарта-даа болза ажылче үнөр мен, Шура!— деп, ол өөрүп чугаалаан. Ынчалза-даа ол-ла дораан ооң өөрүшкүлүг карактары аяс хүннү шырым булут дуглай берген дег, бүлүрере берген.

— А мени комсомолдан үндүрүптүлөр бе?— деп, ол Шурдан арнын чажырган дег өскээр көрбүшаан, айтырган.

— Чүгө? Чүгө үндүрер чүвөл?— деп, Шура үнүндө ооң-биле маргыш турбас дээн хөөннү илереткен дег чугаалаан.— Ах, Сайдаш, Сайдаш! Сени комсомолга арттырар дээш кайы хире турушканывысты билген болзунза. Мария Федоровна директор-биле иелээн партия хооркомундан бээр чедип турдулар. Бодап-даа көр даан, сени чүү дээш комсомолдан үндүрер чүвөл? Буруу кылып каан эвес сен. Чурум үрөп, багай ажилдап турган эвес сен.

Сайдаштың бо чоокта чаш төктүп көрбээн караандан чаш саагайны берген. Ол Шураның мойнундан куспактап алгаш, ооң эктин карааның чажы-биле эчигейлендир өттүрүп каапкан. Шура база-ла караан чоттунгулаан.

— Даарта дораан ажылче үнөр мен, Шура — деп, Сайдаш чугаалаан. Ооң чаштыг караанда өөрүшкүнүн оттары ам кылаңайчы берген. Сайдаш орундан тургаш, Шураны эжикке чедир үдеп каан. Буттары быжыгып, холдарының шимчээшкини бүзүрелдиг апарганын ол эскерип каан. Ооң хөрээ хозап, тынарга чинги кончуг апарган. Ол байдалын чидирбес дээш, орнунга барып чыдыплайн, мурнунда кылып өөрөнгени хол-буттуң сула шимчээшкиннерин чоорту кылып эгелээн. Ооң мага-бодунга чаа күш немежиң, чаа сорук куттулуп келген ышкаш болган.

Михаил ДУЮНГАР

Сени билдим, акым...

Кыска тоожу

Дал дүш... Дээрниц аяс, ары кедергей. Ынчалза-даа күс-кү хуннуң шонуу сериин, чайгы дег оя чиртип кээр изиг-халыын чок. Кижини, малды-даа амыратпас үглээр ымыраа-сээк шагда-ла көзүлбестээн. Ынчангаш дүжүдүн ажаап каапкан ховунуң ыржым-шыпшыңы хөлчок. Сактырга, күскү андарылгазынга чедир ол удумзурап, шөлээдексей бергензиг. Чүгле харын ховуну авый-шавый «аян-тээлээн» сырын-на ында-хаая келгеш, хоорзунда оъттаан хойнуң кедээзинде олурган Болаттың додуккан хүрең арнынга хап турган.

Дөө ол хову кедээзинде тейжигештерже угламзырап бар чыткан кезек хойларының бажын дедир дозупкаш, кадарчы кодандан шала хоора база берген. Чок, ол мурнунда хүннер дег черге номчуп чоруур солун-даа, ном-даа албаан. Эртен хоюн сүрүп үнерде-ле оларны албас-тыр деп бодат хенертен бажынга кире дүшкен. Чамдыкта кижиге ындыг үслер турар ышкажыгай. Чааскаан, чүгле бодунуң бодалдары, сактышкыннары-биле артып калыксаар аан. Хөйүнү көрдүм дээр хире назылаваан-даа болзуңа, эрткен чашкы, хып дээн чалыгы үслерин сээң бодунга хире-шаанче бир солун төөгү кылдыр санаттынып, ам уламчылаар амыдыралыңның, ажыл-херээңнің намдарындан кажандаа чыда калбас. Болаттың үжен бештеп алган назыны база ындыг.

...Ооң шору өзүп миннип келгеш эге баштай-ла көргөн чүвези — ада-иезиниң өдээн ээлээн хөй мал-маган. Аътка, шарыларга чүдүртүнүпкеш чоруп бээр кыш, чай чок көштер. Даглар аразында кыштаг дөлеминден, баарында калбак арга шааражынче көрүп алгаш, өйлеп-өйлеп туруглады бээр чанңыг, карактарының үстүндө сарыг-кыскыл көстүктөрлиг, селбер дүктүг улуг кара ыды. Мунупканда ачазының Болатты ушкара тыртып алыры шаңгыр карактыг, чымчак чоруктуг өле аьды. Өгдө орап кырган-ачазының өнчүзү болур, инектер аразында турар чангыс көк сарлыы. Ирей ушканының соонда ол сарлык өссе-өссе мырыңай дөрт-беш баш чеде берген. Ынчалза-даа каш чыл эртип, Болат школага өөрени бергенде, сарлыктың бызаа-молдургазы хамаанчок, боду безин көзүлбей барган. Колхозка саткан инектерге катчы берген. Чүге дээрге, өдекке анайлыг өшкү артырбайн үзе сатканының соонда, бода малды садып эгелей берген болгай.

Хууда мал-маганын өске өг-бүлелерниң садып турганын Болат база кончуг эки сактыр. Чай-хос кадында хурал-ла хурал. Аалдан бир сургакчы чорупканының соонда, каш хонганда, өскези келир. Улусту чыггаш, а олар дээрге колхозтуң малчынары-ла болгай, малыңар колхозка садыңар, сатпаан кижини уда-вас келир чырыткылыг чаагай коммунизмниң херээнге шаптыктаан болур дээн чижектиг суртаал чугаалаар. Санал берген кижини бүрүзүнүн аксындан: «Хрущёв дарга ынча дээн... мынча дээн» азы «Никита Сергеевич айыткан... илеткээн... демдеглээн» деп сөстөр дыңналыр. Болат чогуум ол чүү кижил дээрин орта билбейн турза-даа, бо хамык чүве демги улуг дарганың айтышкын-чарлыгы-биле болуп турар-дыр деп угаап турган.

А школага кандыг ийик? Тенек оолдар кайы хамаанчок кирбезин дээш школаның бедик манзылардан херимнеп каан хсизиг тарылга шөлүнүң девискээринде олурткан кукурузаның шыргай, чаагайын канчаар ону! Ана бир аян дуглай үнген чаш шеттер-ле! Колхозтуң тараа шөлдерин шыпкан дүжүт база ол-ла кукуруза. Ол хамаанчок ыры, шүлүктерге безин «үчүп» эгелээн. Чапсарларда школа коридорунга четтинчипкеш: «Кукуруза — это сало, кукуруза — молоко» деп суг өөреникчилер ырлажып турган ышкажыгай. Ийе, демги «үс», «сүт» кукурузаның хайгаарал-кадагалалының шынгызы кедергей. Болат эштери оолдар-биле ол «үнелиг» дүжүттүн шөлүнче бо-ла кире халчы бээрлер. Ырак эвес, колхоз кедээзинде, мооң мурнунда тараа тарып турган черлер-ле болгай. Бир кезек када чамдыктарыңга капуста, картошка-даа үнүп турган. Тенек эрлер капустаны өшкүлөр дег, донга-ла кыйырадыр дайнап, ишти-баары аарыгыже чин аарлар. Ой-кый дээр кижини чок. А кажан анаа кукуруза тарый бергенде, ооң-биле холуй үнген тарамык морковтарны алыры бергедей берген. Шөл таңныылы Нурзат ашак черле кыңчыктырбас. Аъттыг кижиде хала чок, оолдарны акмак алындырбайн ызыртыр четкеш, тудуп алыр. Дөстүнмес эрлерни кымчылап, аксы-сөзүн ап чалындырып-даа турган чери бар.

Амгы шаг-биле алыр болза, кукуруза ол хире карактап-камгалаар хире үнелиг бе, ынчаш? Малга ооң ажык бар-ла ыйнаан харын, а чонну чүнүн-биле чемгерер бодаан баш ол өйдө чурт бажыңга органыл? Суурларнык хензиг пекарняларының көзенектеринге караңгы дүндөн эгелеп хлеб дээш сынмарлашкан оочурлар ынчан тыштып келчик. Кижилерниң изиг-халынынныг, өлдүг-частыг чайгы шөлдерге төккөн дериниң үнези ол-ла хире болганы ындыг бе? А малчын Тываның үе-дүптөн бээр эгээртинмес сүрүүнүн хорам одар-белчириг хову-шөлде-

рин карак-кулак чок чарып-чазарлап алгаш, чүге четкен ийик бис? Дөртен чылдарда чеден-сезен муң борбак тываларның ийи сая чедип турган малының саны өрү чоктажык бе, куду батчык бе?

Эх, бодалдар, бодалдар... Бодавас дээрге-даа, бодаттына бээр бодалдар!

Күскү хүн үр манадыр эвес, үе кежээже чылып бар чыткан. Хойлар база ону билгензиг, хоорзундан үнүп, аал уунче башкарлып эгелээннер. Хову сырынының хадымыры база дыңзый хонуп келген. Болат хойларының соондан тап-билээ басыпкан.

Сайлыг-Хем хойжу бригадазының комсомолчу-аныяктары бо чылдың кыжынга шору белеткенгеннер: сиген-ширбиил кестинип, кыштагларда өдск-коржаа белдүнүп, кажaa-хораа шаапче септетинип чылыглаттынган. Бригада бүрүнү-биле өг-бүлө керээзинче кирген. Ындыг болганда аныяк кадарчылар эрткен чылдарда ышкаш совхозтан дузаламчы, «кежик» манап олурбааннар. Одаар ыяш-дажыпдан бээр бир демниг, кыштаг санай сөөртүп, дүжүрүп алганнар. Хөмүр-биле хандырылгандан ойталап каапканнар. Артык чарыгдал, шүүдел үндүрер чорук деп чыыжынга чугаалашканнар. Кыштагларның бичии бажыңнарынга ооң улуг дыка херээ чок. Чаш хураганнарны соок кажaa-га азыраар аргаже бригада эрткен чылын-на шилчий берген.

Бөгүн сайлыг-хемчилер кызыл-булуңувус дижири эжи Сылдыс-оолдуң чурттап оары, бригада төвүндө бажыңыга чыгып келгеннер. Чугаалажыр айтырыг чангыс — кыштагларже көжөринге баш удур белеткел. Өске бригадага хамааржыр-даа болза, аныяктар Болатты база чалап алганнар. Комсомолчуларның бо бригадазы тургустунгандан бээр ол чалыыларның бүзүрелдиг өңнүү, чамдык дарга-бошкаларның чөптүг, чөп чок чөмөлээшкиннеринден камгалакчызы апарган. Аныяктарга бодаарга, ооң мал ажылынга эптий, ону билири-даа кончуг. Назы-хар талазы-биле-даа аразында улуг ылгал чок. Черле ынчаш дуза дилээрге, дораан келир: өскелер дег сылдаг-чылдагаан дилеп орбас.

Чыышка бригада кежигүннеринин кол өзээ болур он шаа кижии келген. Аныяктар ужур эдерткеп хурал-суглаа кылбааннар. Даргалаан, саналдаан-даа кижии чок. Анаа ажыл-ишчи, амыдыралчы чугаана чорудуп органнар. Чаңгыс бригадада-даа болза хүннүң-даңның душчуп, хөөрежир харыы бар эвестер. А аныяктарда сонuurгажыр, дыңнадыжыр сеткил-бодал-ла хөй.

— Бо чылын чылан чылы кирер, ынчангаш кыш чымчак болур дээр ийин — деп, ынаар азыгда амдыгаа чедир ыт чок олурган Кенеш хенертен чугаага киришкен.

Кыжырымак, баштак чаңныг болгаш эштеринден чеме-халаны бо-ла дыңнай бээр Амырбан демгизиниң медээзин чер алыспас дээнзиг айтырган:

— Солунун аа, эжим, кайызының дыңнады боор? Синоптик эртемденерниң бе азы «дидир-дидир» бе?

Кенеш харыы дилеп саадаваан:

— Ол бе? Сээң кырган-ачаң Чылбай ирейниң дыңнады-дыр.

Аныяктар бажын ишти сыңмас кылдыр чир шоң каттырышканнар. Амырбан айтырыын чазамыктаар ужурга таварышкан.

— Аа... кырган-ачам дедаан. Анаа бүзүрээр болза халап кижиги боор. Оон кедерезе караң көрнүр мен, ойга-чикке чүве көрдүм суг дигилей бээр.

Эш-өөр аныяк кижилерниң ындыг байдалдыг чугаа-сооду, оюн-баштаа кыптыккаш элээн үр болу берген. Болат ону көрүп, дыңнап, төнчүзүнге чедир манап алгаш, адактың сөөлүндө чугаалаан:

— Чаа, дуңмаларым. Ам чыгып келген херээңерже шилчизе ажырбас боор. Кыштагларже шупту көжер болгай силер. Малчын кижиниң бир харыысалгалыг өйү ол. Бодунуң белең эвезинге арай чигзинип, дуза бодап орар кижиги бар бе?

Айтырыгга менде ындыг, оом-моом белең эвес дээн кижиги тывылбаан. Сылдыс-оол харын чааскаан тайылбыр кылган:

— Кыштаглар колдуунда белең чүве бо. Чаңгыс Белектиң кыштаа чылыглаттынмаан. Эмчиге чайлаан болгаш, кылып четтикпээн. Сигенин эмчиден дезип үне-үне кезип алган кижиги. Оозу шынаада хевээр. Сүрүп келген эмчилер бөлдүртпейн барган.

Белектиң кадайы маңаа келбээн. Аалда малының чанында ийи бичии уруглары-биле арткан. Бригада кежигүннерин берге өйдө айга кааптар эвес, эштери оларның сигенин кыштаанга чедирип, кажаазын чылыглап бээр деп дугурушканнар. Белектиң эмчиден кажан үнери билдинмес. Эмчилер албан-биле сүрүп турарын бодаарга, аары ханы, үр эмнээшкин эртер апаар. Ынчап кээрге, кадайы Аратмаа хөй малга чааскаан түрээр. Уругларының чанында кырган-авазы бар-даа болза, ол хөөкүй дузалаар мен дээш ушпа чөнүк кижиги чүнү канчаптар деп. Ынчангаш Аратмаага түрү када дузалакчы херек. Аныяктар ынчаар чугаалашкаш, суурдан бир комсомолчу уругдан дузалакчыладып үндүрерин комсомол райкомунга дыңнадырын сүмөлешкеннер. Ол айтырыгны Болат ам бо даарта кылыр мен деп хүлэнип алган. Бригаданың оолдары эртен ийи үстүп алгаш, бир чамдыктары Белектиң кыштаанга, өскелери сигенинге баарын ол чоруурда чагаан.

Болат Сылдыс-оолдардан үнгөш аалыңга имиртинней бергенде чедип келген. Өгдөн кижиде даа үнмээн. Аьдының эзерчонаан сойгаш, киженеп салыпкан. Даштыыртан дыңнаарга, өг иштинде улус шуугашкан ышкаш болган. Ачазының кулаа каддыг болгаш кенни Чимис-биле ынчап орарлары ол-дур кылдыр бодааш, шоолуг херексевээн. Ынчалза-даа өөнчө кирип келгеш, ол карактарыңга бүзүревээп чүвө дөг кезек алаңзып турган. Дунмазы Маадыр чүк баарының бажында шериг хевиния офицер погоннары дең чырыыңга алдын-сарала апарган бо хөөрөп олурган. Акызын көрө сал-ла ол тура халаан. Алышкылар, хол тутчуп мендилежиң чоруй, куспактажыпканнар.

— Аал-чуртун уттур чыгаан танкист кажан келгенил?— деп, акызы айтырган.

— Кызылга бөгүн келгеш, бээр улай хаптым. Тыва кижинин хөмгөн черинчө эрте, орай-даа болза чанып келир. Уттуу кайын уттур ийик. Албан-хүлээлге салбайн турду ышкажыл.

Эрлерниң адазы Чымыр ирейниң Маадырының чедип келгениңге өөрүп, сеткил ханып орары хөлчөк. Сактырга, харын каддыг кулаа безин ажыттына берген ышкаш, чугаа бүрүзүңгө киржиң каап, биче оглунга катчып:

— Ындыг-ындыг, оглум. «Эр кижиде чурт долгандыр бодаар» дижир. Хүлээлге кончуг — дей тыртып каан.

Болат үрдө көрүшпээн дунмазын бодаза-даа, чемелексээн хөбөнүг баштактанып каттырган:

— Эки бооп-тур харын, ачай. Танкизивишке хойдан са кадартыр бис. Малчын оглу деп адын оскунганын-оскунмаанын көөр бис. Хоорайжы ышкаш, аалдан ыратпайн бөле хавыргаш турупса-ла халап, а?

Чымыр ирсей Болаттың сөстөринге: «Оозун боттарыңар билер, оолдарым» дээнзиг, чиктиң сүргей хүлүмзүрүп каан. Ол аразында Чимис улунга кылган чемин сала тыртыпкан. Семис хой эьдиниң, кулчалаан быдааның чаагай чыды өг иштин долуп келген.

Болаттарнын өөнүн дүндүү ол дүне дыка орайга чедир чыраан. Адашкылар, алышкылар, чаавашкылар хөөрежир дээш, үе эрткенин эскербейн органнар.

Комсомол райкомунуң секретарының өрээлинден он шаа хып дээн чалыы оолдар-кыстар чугаа-сооттуг үнгүлөп келгенер. Болат оларны карыштыр кире берген. Стол артында чиңгө эрин салдыг, бир талазынчө кедергей таптыг чылбыйтыр дыраан кара баштыг, ак шырайлыг аныяк эр олурган. Кандыг херектиг келгенин Болат тайылбырлап берген.

— Дузалакчы кадарчы... Оо, берге айтырыг бо. Комсомолчу путевканы чүглө шуут малчыннаар дээннерге бээр улус бис. А түрү када турар кижини тывары нарын. Баштай совхоз директорунга баар ышкажыгай — деп, секретарь сандайының ооргазынга хертейтир эде олура каапкаш, арай даргазыраа чүвс-ле эвес харыылаан.

— Суурдан, район төвү моон-даа болза ажыл чок аныяктап тыпты бээр ыйнаан.

Бирээзи демги-ле олудундан шимчеш дивейн үнүн дыйылаткан:

— Чугаалаарга белен. Сен шенеп көргөн болзунза. Кымны барып эктинден сөөртүр мен? Акша-шалыңы эвээш, ажылы кадыг дээр, сылдак-чылдагаан эндерлип каар.

— Ам канчаарыл, ынчаш? Комсомолчулар бригадазы боорга келдим — деп, Болат ол орта шала изиглени каапкан.— Комсомол райкому көрүмсс чүве болза, партия райкомунга баар ыйнаан. А сен бо сандайыңдан чэрле шимчевс, дунмам.

Ону дыңнааш, оолдуң шириинзимээр орган арны дораан-на чымчаш кыннып чазыгып, чугаазының аяны безин өскерли берген.

— Адыр-адыр, акым. Райкомнааш канчаар силер. Шнитпирлеттине бээр айтырыг-дыр. Силерниң совхозтуң комсомолчуларыңдан кижини тыптар бис. Радио, телевизор чок дээш бичин хедерленир-ле ыйнаан. Ынчалза-даа суртаал, кижизидилге ажылы база хөйүнү кылыр болгай. Бодум ол аалга бир кижиден чедирип каар мен.

Болат чанып кел чыткаш, орукка хөйүнү бодап чораан. Эде тургустунуушкун дугайында четчири-биле чугаалажып, элээн чурттап кааптывыс. Ажыла-агыйда четпестерни, эрге-дужаал хоозун ээлеп олар байбаакыларны улус ажыы, шыны-биле сойгалап турар апарган. Дарга, удуртукчу кижилерниң аажы-чаңы безин өскерилген. Чөптүг шүгүмчүлөл дээш сүрер-торгаар, кызып-кыяр чоруктар чавырылган. Шаанда совхозта байтык районнуң өске-даа ажыл-агыйларында отчеттарның шын эвес чуртунуп, сан-чурагайларны өстүрүп, көргүзүглерни «экижидип» турарының дугайында партия райкомунун секретарыңга дыңнадып баарымга, канчаар чаңнап туржук мон? Дыңнадымга бүзүрксевейн, мени удур буруудадыр хирелиг апаарга, сөс каржыпкан мен. Даргам ол орта ёзулуг ажынып: «Сээң мурнунда кым олур, боданып алгаш, сөзүң эт! Партия райкомунун секретары-дыр!» суг дигилеп хөлчөк болган. Ам ындыгларның дылы тыртынып, базымы маажымнап, аксы-дылы чазалып турар апарган. Ынчалза-даа комсомол секретары оолдуң «хөрөк мурнадыксап» канчаары ол дээр сен. Чалыы кижиге ындыг

чаңнаашкын кайыын, кымдан дамчып келгенил? Дөзү, эгези кайдал, чүдел? Чоп черле бот миннип, кандыг-бир чүве шийт-пирлептеринден, дидим сөс баштай эдиптеринден арай коңчаар бис? Өскениң аксын манаар, соон көөр. Азы мыя бо чоокку дөртөң, бежен чылдарда ада-өгбелеривистниң нүгүл-хонка чыгатпас дээш, өглеринге сымыранчып чугаалажып чораанының уржуу, салдары бе?

...Болаттың хою одарынче бо эртен элээн орайтаксап үнгөн. Ол бөгүн оларны хоорзунче киирбейн, кедээр даг эдээ шаттарга кадарып хүнзедир бодаан. Черле ынчаш хоорзунда мал оыттаптар чүве артпаан. Чайын болаадага аалдар турбаан болгаш, шаттарның оыду кедергей.

Аьдын эзертеп алгаш, хоюнуң соонче үнөр деп турда, чанынга Маадыр чедип келгеш:

— Мен база сээң-биле хүнзээйн, акым. Төрээн черлер кайы хире өскерилген эвес, сонуургап көөр-дүр. Ам бир кээрим та кажан — дээн.

Болат кыйыында думазынче эгли бээрге, оозу шериг хевин анаа хепке солуй кедипкен, бажында калбак кепка бөрттүг, эктиңде ооң эрги хүрең фуфайказын салып алган турган.

— Аалга, ачаң чанынга турзунца. Сээң-биле ол хөлчок чугаалажыксаар-дыр ийин. Келген дөрт бөрбак хондуң ышкажыл. Маадыр акызындаң адырлыр хире эвес кыннып каап:

— Ажырбас, чаңгыс хүн оргай аан. Чаавай база бар-дыр. Ачамга чугаалап каар мен.

Думазының оозунга акызы тода харыылавайн, чүглс: «Бодуң бил даан, че харын» диген, аьдының эзерин дедир соя берген.

Хүн элээн бедип келген. Дээрде барыын чүктөн көшкөн хөй эвес тарамык булуттар бар. Ынчангаш шаттар кыры хөлөгсленип каап турган. Бо дөлем бедигээштердеп ынаар куду тарылга шөлдериниң чоогуңда хонгулаан өглерниң чаңдаңнарындаң дүргектелген ыштарының өрү алзы дыйлайганы каракка тода чурруттунар. Талыгырда кара-кара дагларның чам дүшпес менгилиг баштары аяс дээрниң чайынындаң дам-на ак чайт апарганзыг көстүгүлээр. Сактырга, харын күстүң сооксумаар сырынын ол менгилер үрүп турганзыг.

Маадыр төрээн чериниң делгемнерин ынчалдыр магадап чарашсынмышаан, турган тейжигежинден баткаш, өске тейжгеште олурган акызынга кылаштап кээрге:

— Че, кандыг-дыр? Өскерилген-дир бе?— деп, Болат айгырган.

— Чок, ол хевээр-ле-дир. Чүглө харын шаандагы ышкаш хөй аалдар көзүлбес дээрден башка. Күзег-хонаштарның чамдызы мырыңай ээн.

Акызы чүнү-даа ыттаваан. Анаа сөс аайынче ынча дээн болгаш, Маадыр оозундан харыы-даа манаваан. Ооң бажынга көңгүс өске бодаалдар кирип турган. Акызындан айтырып билип алыксаан чүвезин канчаар эгелеп, чугааның бажын кыпсырыл? Байлак-биле Кызылга ужурашканын дыңнадыр бе? Азы акызының чүнүң ужунда малчыннай бергенин айтырар бе? Бир-ле чылдагаан турган болгай. Ынчанмаска! Зоотехник дээди эртемниг-дир. Шак ындыг шактыг, шалыңныг ажылыш малчын кижиниң үс-шак, кыш, чай билбес чымыштыг көшкүн чуртталгазынга солааны анаа эвес болбайн аан. Акызы бо он ажыг чылдарның дургузунда ооң дугайында чаңгыс-даа чагаазынга бижин, тайылбырлап көрбээн.

Маадыр чугааны көңгүс өскезинден эгелээр бодап алгаш:

— Кыштааңарда бажыңныг силер бе?— деп айтырган.

— Бисте чок. Бар улуста бар. Совхоз чылдың тудар бис дээр, ол хирезинде чадажып каан. Малчыннарны өглерден чайладыр деп үе-дүптөн бээр шуугажып келген. Өгнү-даа бактап-сурап пат болган. Ол хирезинде оларда чурттап, өзүп-мандып-ла чор бис. Тыва кижини аңаа доңуп, чудап өлгөн деп чүве дыңнаваан мен. Ара-соора хувискаалчый бээр «аарывыс» бар. Тыва кижиниң амыдыралыңга, чаңчылыңга хамаарышкан-на чүве болза, эргиниң артышкыны апаар. Арта ону өске кым-даа эвес, боттарывыстың-на кара баштыг даргаларывыс ынча деп келди.

— А чунар-бажыңнар кандыгыл?— деп, Маадыр баштайгы айтырыгыга немээн.

Болат кезек ыт чок олургаш, оон оожум, далаш чок үн-биле чугаалаан:

— Бистин кыштагларывыста ийи-чаңгыс кижилерде бар. Ындыг турбуже, эрткен кыжын хөктээн болгай. Херээженнер даргазы аалдар кезип чорааш, малчыннарның орун-дөжөөнде акчоорган бар-чогун суг хынагылаан болгай. Хеп чуур суг хамаан-чок, малга ижиртир сугнуң безин үзүктели бээрин канчап билбес дарга ийик.— Болат карманындан таакпы уштуп кыпсыл алгаш, чугаазын уламчылаан:— Сайлыг-Хемниң аныктары бо чайын харын кыштагларында чунар-бажыңнарны боттары кылгылап алганнар. Мал ажылыңга шынап-ла сонуургалдыг кончуг улус ол. Алызы барып Сайлыг-Хемниң ёзулуг ээлери олар боор эвеспе.

Алышкыларның хойлары аш оьдун үндүр оьттап алгаш, ийи-чаңгыстап чыткылап эгелээннер. Эртеңгизинге бодаарга,

хүн караа шору чылып келген. Дээрде булуттар сүржүп алгаш чөөн чүкте даглар ажыр чиде бергеннер.

Тоткан хойлар чыдыннай бергенде, элээн үр шимчевес дээрзин Маадыр ала чажындан кончуг эки билир. Ынчангаш ол акызы-биле чугааны үспезин кызыдып:

— Кызылга Байлак чаавайга ужураштым. Уруу-биле кады чорду — дээн.

Дуңмазының сөстөрүн ындыг-ла херекке албаан ышкаш, Болат орган черинден шимчеш кылынмаан. Ынчалза-даа Маадырның чүнү айтырып, билип алыксап турарын эндевейн орган.

— Уруумну эрткен чылын барып көржүк мен. Өскени хөлчөк чораан — дигеш, Болат баарында хойларынче углай карактарын имирертип боданы каапкаш:— Эрткен-барган херек-тир ийин. Чугаалаар болза, ооң ужур-чөвүн билбейн-даа баарын чадавас — деп каан.

Маадыр акызындан салдынар хире эвес болган:

— Өг-бүлөң дугайында ыттавайн барып болур сен, акым. Чүглө харын чүү дээш малчыннай бергениңни чугаалап көрөм.

— Чок, дунмам, ол ийи мында тудушкак деп бил. Ам канчаар, катый-хаара чугаалап берейн че — деп, Болат эгелээн:— Чааваң-биле чарлы бергенивисте кижги кайгаар чүве чок. Институт дооскаш бо совхозка кол зоотехниктей бердим. Ийи чыл хире ажылдап чоруй хөңнүм калып калган. Конторага чеже саазынар шылырадып, сан-чурагайлар чогаадып орап боор. Ай, квартал, чартык, бүдүн чыл отчөттөргө... Оларны кылыры херек болбайн аан. Ынчалза-даа мээң ол ажылымны мал эмчилери, бригадирлер база катаптап турар. Часкы, күскү кыргыздалар, чуулдалар хуусаа-графигин тургузары база ындыг. Отчөттөргө артында шала эки кылдыр көргүзөрин кызыдар сен. Сен күзө-вес-даа болзунза, директор албадаптар. Район төвүндө мал ажылып харыылап орап даргаларың база багай отчөтка хөңнү чок. Шак ынчаар «үрдүрүп-хөөдүп», «таарып» каан саннар немешсе-немешсе совхозта, районда мал бажы элбеп турар. Өлүп-хораашкынның саны кудулап орап. Эът планы база ындыг. Ол хирезинде садыг-наймаада кызар чүве көзүлбөс.

Чыткан хойлардан хоорлуксап, даг өрү үнер деп бар чыткан өшкүлөрүниң бажын Болат олудундан туруп, ээлдир дайгырышкаш, чугаазын таваар уламчылаан:

— Мен сөөлүндө бо бүгүгө удурланы берген мен. Удурланып дээрге-даа, директорга шын эвес кылып тур бис дээрден башка, чогуң чүнү канчаарын билбес болган мен. Оон канчаар боор, бодумнуң, өскелерниң мегезинге арын-нүүрүм шыдашпайн, зоотехниктен мени халаарының дугайында билдиришкин кириген мен. Директор-даа, ынчангы көдээ ажыл-агый эргеле-

линиң даргазы-даа ат салып бээрин саадатпаан. Малчын кижиниң оглу ындыг карак ажыттаашкынны көөрү берге чораан. Ынчангаш кадарчылаар деп шиитпирлеп алган мен. Эртеңги шалың-хырааны сүзе-сүзе мал соондан халчып чораан төлдер, бистер аңаа ажылдаваска, кымнар ынаар баарыл? Ада-иезиниң хоорайга өскөн ийи-чангыс дымаа-халаңнары бе? Ырак чижекти дилээш канчаар. Чааваң чораан Байлак ол-дур. Ада-иезиниң хир-чам көрбээн чаңгыс уруу. Мен кадарчылаар деп баарымга, чes-хóлазы көстү берген. «Канчаарыңны-чооруңну бодуң бил, мен сээң соондан мал эдерип сөөртүнүп чорбас мен» дээш, хоорайынче арлы берген. Баштайгы чылымны чааскаан аштым. Оон ынчап чоруй Чимис чааваң-биле өгленип алдывыс. Бистиң ажылывыс чангыс кижиге берге болгай, ону эки билир сен.

Чыткан хойлар уурук-сууруктап тургулааш, шаттар одуртур шуужупканнар. Алышкылар база оларны эдерти базыпканнар. Хойларның бажы доктаамзырап, чер быдарап оыттай бээрге, Маадыр акызынга чөптээн аянныг чугаалаан:

— Ам үе өскерилген. Кижилер база. Мергежилиң аайынче катап ажылдазынза кандыгыл? Кадарчылаары чаңгыс сээң херээң эвес. Эртең-билиг чедип алган улус, өскелер дег чурттазы-высса.

Болат ол орта кылажын доктаады каапкаш, дунмазынче ала-сарыг улуг карактарын элделсинген, чөгензинген тооннуг кезе көргөн:

— Канчап ынча дээр сен, күжүр дунмакым! Үе дидиң бе? Аңаа электен дегбс. Чурттап эрткеш көргөй аан бис. Сsigилештир бодаар болза, халап-тыр оң! Ийе-ийе, ынчанмайи канчаар, кижилер шупту эртемниг, шериивис танкылыг, самолёттуг, а малдың херээ чүү деп! Ындыг аа?

Маадыр оваарымча чок сөстөр эдипкенинге иштиңде арай эпчоксунуп, изигленикесп бар чыткан акызын оожуктурган:

— Чок, акым, ынчаар черле сеткиведим. Эки болзун дээн күзелим-дир ийин.

Болат черде чыткан аптара-даш кырынга олура тыртып алгаш, далаш чок, таваар чугаалаан:

— Бичивисте ачавыс өшкүлерин кыра сада бээрге, оон соондан ыглап халып турганыңны сактыр боор сен. Ачавыста чүү боор, Хрущёв сатсын дээн ол-ла-дыр. Оон башка үндүрүг-хавыт өөнделетпес. Ийе, күзег-хонаштар ээнзирээн деп дем шыя эскердиң. А олар чоп ынчап барганнарыл? Малдыг кижилер-биле демисешкен политиканың түңнели ол-дур. Ам ол ээнзирээн хонаштарже кымнар катап эглирил? Сөөлгү каш чылдарда бээр чонну харын малдан чejени-даа болза азыранар деп сүмелеп, деткип турар апарган. Ынчалза-даа улус шоолуг тура

чок-тур. Чылдагааны? Кижилерниң сеткилинде шагдагы хому-дал, чигзиниг ам-даа артпышаан-дыр. Ооң кадында мал ажы-лындан оспаксырап база калган.

Хүн даглар баштарында олуруп эгелей берген. Шаттар чоо-гажыгаштарының ишти хөлөгеленип, ындазында сооксумаары кедергей апар чыткан. Алышкылар хоюн күзег кедээзинге чоок-шуладып доктаадып кааш, аалче базыпканнар. Маадыр акызы-ның дужунда шөлээн чораан сеткил-сагыжын хөлзедипкенинге бодун бүдүү чемелекесп, буруузулган хөөннүг чугаалаан:

— Сени ылап билдим, акым. Шын кылган-дыр сен. Бодунга таарышкан ажылды шилип алыры — кижиниң хууда херээ-дир.

Болат дунмазының сөстөринге сеткил ханып өөрэнзиг:

— Мээң-не дугайымда чугаалажыр, бо чоонү бердивис. Он чыл ажыг көрбээн дунмамның амыдырал-чуртталгазын айтыр-бас кончуумну-даа — деп, оозунуң арнынче кажарымаар хү-лүмзүрген.

— Ажырбас, хөөреп бээр мен. Чүглс соонда шүве. Чоруу-румга чедир ам-даа элек болгай — деп, Маадыр туугайымаар харыылап каан.

Сайлыг-Хемниң аныяктары Белектиң снгенин кыштаанче сөөрткеш, кажаазын база чылыглай шаап бергеннер. Ыпчалза-даа комсомол секретарының аазаан дузалакчы кадарчызы кел-бээн. Моон ыцай идегээр хире эвес апарган. Болат совхоз ди-ректорунга дыннадып баарга: «Адыр, бичии шыдажыпсын. Суур-нуң бар-ла аныяктарын кожа район девискээринде кестинген снгенивисче октапкан бис. Бачым хөлү эртсин» деп, тайылбыр-лаан.

Белектиң кадайынга дузалакчы кылдыр эки Хевекпейиниң бо чылын чаа школа дооскан чуржузу Азиянапы эштеп бээрин сайлыг-хемчилер аразында дугурушканнар. Ада-иези малчын чораан уруг болгаш хедерленмээн-даа. Черле ыпчаш аныяк ки-жи ажыл чок канчап оран боор. Суурга турарга, аңаа тааржыр бшен ажыл кайын тыптыр — кайда-даа штат кызырылгазы, бот-срулга-чарылга эгелээп. Хоорай кирерге, чурттаар оран-сава, паспорт-документ киир бижидилгези деп берге, шүүттүг айты-рыг база бар.

Хевекпей чуржусун аалга аппаарга, Белектин кадайы Арат-маа кедергей өөрээн. Ажыы-биле чугаалаарга, суурга өскөн, мал ажылынын эвин билбес аныяк кижиниң кээрин ол күзевейн тур-ган. Ийи-үш хүн хой соондан кылаштап чоруй, дезип чана бээ-рин билер болгай. А келген бичии уругнуң ада-иезин ол эки таныр. Чоокка чедир малчыннап чорааш, пенсиялай берген

ирей-кадай. Аратмаа амыраанындан чугаалаар чүве тышпаан ышкаш:

— Радиоприёмник бар, дуңмам. Неделя санында хойжуларга концертти дамчыдып турар. Солуннар арай озалдаксап кээр харын — деп, чугаа кадында тайылбырлаан.

Азияна бодундан улуг кижиниң сагыш човаашкынынга эпчоксунган хевирлиг, үнү пөрүксүмээр харыылап каан:

— Ажырбас, чалгааравас мен. Номнарым база бар.

...Совхозтуң малчыннарының хуралыга келген улус эңдерик. Көдээ клубтуң сандайларында хос олут чок. Хурал эгелээринин мурнунда пионерлер малчыннарның ажыл-чжин алгап-йөрөөп ырлап, шүлүктеп-даа бергеннер. Мурнакчыларның атысывындан бээр адап-сурап каапканнар. Ооң соонда хурал чүгле эгелеп, совхоз директору ажыл-агыйда сиген-ширбиил кезилдезиниң база эрткен тос айларда план-салам күүселдезиниң дугайында элээн узун илеткел кылган. Ынчалза-даа ол малчыннарның амыдырал-хандырылгазының айтырыныче огулуг дээп шыдаваан. А Сайлыг-Хем аныяктарының кылгылап алган чунар-бажыңнарының дугайында илеткелинге ийи-үш-даа сагынган.

...Хуралдың сөөлү кончуг чидиг, шүгүмчүлөлдиг кынып келген. Саналдаксаан кижилер эңдерик. Шала эң артында олурганнарның аразындан, чоңаада чүве ыттаваас дирткен сарлык кадарчызы Херлээ тура халып, хурал мурнунга баргаш:

— Кадарган-карактаан малывыстың онча-мендизи, өзүлдөзи дээш харыысалганы бир дугаарында бистер, малчыннар, хулээнир апаар бис — деп саналын эгелээн.— Ынчалза-даа сөөлүгүн, он беш чылдардан бээр аарып-аржып өлгөн мал дээш, малчыннарга ужу-бажы билдинмес төлевирлерни онаап келген. Чижээлээрге, мээң сарлыктарымдан бурунгу чылын ийи баш ынчаар өлдү. Чай дургузунда чангыс-даа эмчи келбээн. Чедер машина чок деп олургулаар-дыр. Олар-биле сүржүп өрү-куду бадып турумда-ла сарлыктар алдыртпайн барганнар. А оларның төлевирин мээң мойнумга салып каан. Өске кадарчыларга база ындыг таварылга болду. Төлевирин арай деп дуглап кааш: «Хей черге өрөленип олурарының орунунга, район төвүнге одакчылап чытса дээр-дир» дишкеш, коданын дужааптылар. Ындыг турда, моон сонгаар мал ажылынче кымны албадаар бис? Ылаңгыя аныяктарны канчап ээлдирер боор. Ынчангаш саналым мындыг: арааш өлгөн мал дээш, эмчилер харыылазын, төлезин. Күрүне оларны беш-алды чыл иштинде халас өөредип каан эвес.

Залдан ында-мында «шын-дыр, шын-дыр» дээн үннер дыналган. Ортаакы одуруглардан эгелээн бижирээшкин суг бырланы дег, арты-мурнунче тарап чорупкан. Хуралды эрттирип турган партком секретары Данзы баарында графинни холунда демир-үжүү-биле соктагылай кааптарга, ам харын шимээн чавырлыксай берген.

— Ам кымда сөс барыл?— деп, ол олудундан туруп, залче көргөн.

Анаа кылаштааш безин семис мага-бодундан тыныштап чоруур ферма эргелекчизи Дембирел хурал баарынче үнеринден бужурганган хевирлиг:— Моон чугаалапсымза ажырбас боор — деп арты-мурнунче көргүлөп, уламчылаан:— Фермада кадрлар айтырыынын дугайында каш сөстен чугаалап көрсөй. Ийи-үш чыл эртер болза, инек саар кижитывылбайн баар чыгыы апар чыдар бис. Пенсиялаар саанчыларывысты кымнар солуп кээрил? Аныяктар дээр бис. Ийе, фермада телевизор, клуб, чырык бар. Ынчалза-даа ынла чнектерни хол-биле сагышаан хевээр. Аныяктар ындыг черже ынаар бе, ынчаш? Директор бо кол айтырыгга хамаарыштыр чүнү-даа чугаалавайн барды. Ол чүл? Чаңгыс черде таптавышаан турарывыстың херечизи бс?

Дембирел саналын доозуп, ора дүшкөш, сыгыгланчак семис мойшун адыжының ишти-биле чода тудуп, үрдүне каапкан. Болат ол ийи кижиниң саналын сагыжында чөпсүнүп, сеткил ханып олурган. Ынчалза-даа ол бодунуң хөрээнде дүвүрелни амна чугаалаар-дыр дээн бодалы-биле олудундан тургаш, мурнунче базыпкан.

— Мээң назы-харым комсомолдан шагда үнгөн. Партия кежигүнү база эвес мен. Маана Сайлыг-Хемниң комсомолчу-аныяктар бригадазының дугайында чугаалаар боодаым. — Болат сайлыг-хемчилерниң олургулаан одуруунче көрүжүн угландыра каапкан:— Бо бригада ийи чыл бурунгаар ооң амгы кежигүннериниң малчыннаар дээн күзел-идепкейи-биле тургустунган. Сөөлгү каш чылдарда Сайлыг-Хем ээнзиреп, ада-өгбөлөривистиң өдекшидип каан хонаштары чашпан-сигенге алзып, өдек-соргаан чидирип бар чытты. Ам ол черлер катап дирлип, ёзулуг ээлерин тыпкан. Сайлыг-хемчилер ол-дур. Сан-чурагай, хоозун рапорттаашкыннар үези эрткен. Мал ажылынче чүглө изиг күзелдиг, ооң берге, харысалгалыг чымыжын ылап меде-реп билир кижилер келзин. Сайлыг-Хемниң комсомолчулары дег бүзүрелдиглер.

Болат саналын доозуптары билек, зал ишти катап шимээргеп эгелээн. Хурал столунда олурганнар база бот-боттарыңче ээкилеп, чугаалажы бергеннер...

Болат кезип алган сигенин чайын-на кыштаанче колдады дажып, сарааттап алган. Ынчалза-даа өске шөлде он шаа хөпээнсринге четтикпейн барган. Бо хүн Маадырны дем тыртып оларын кыштаанче чедирип алган. Суур кирип, машина-даа негевээн. Хензиг сиген дээш шүүт үндүрүп турган херээ чүү боор. Аьттарга чүдүрүптерге-ле четчир. Бичии артчыгаш ажылдырар боордан башка, чер аразы шоолуг ырак эвес, мал дери-даа үндүрбес.

Чымыр ирей оолдарындан база чыда калбаан. «Силерге шай-чап хайындырып бээр мен» дээш, кады чорупкан. Адазының оозун Болат: «Удавас чоруур Маадырны-даа эдерикседи ыйнаан» деп, иштинде билген.

Сигенден аңгы алышкыларга кыштагда кылыр аар-саар ажылдар база тыштып келген. Ынчангаш бүдүн хүннү аңаа иженип эрттирер апарганнар. Адазы оолдарынга чүглө шай эвес, а харын быдаадан бээр кыла каапкан. Үжелээ ону ижип олуларда, ирей бодунуң үе-дүптөн эдилеп чорааны таалыңындан бир шил водка уштуп эккелген. Та кажан-чеженден бээр шыгжаан чүвези. Кырган оозун ийи оглу-биле хөөрежип, шөлөөн чугаа кылыр бодаан хевирлиг. Баштайгы дашказының үстүн одагже чажып ёзулааш, оолдарының улуун барымдаалап, болатче сунган:

— Чаа, оолдарым, кедергей-ле ажылдадыңар. Алышкылар демчигде амыр болбазыкпе.

Арагага кайы хамаанчок эвес-даа болза, Болат бо таварылгада ону ыт чок иже каапкан. Дараазында дашказын Маадырынче сунуп оргаш, ирей айтырыксаан күзелин чажырбаан:

— Аьттаныр үсө келген болгай, оглум. Ам чорупкаш та кажан келир сен. Ынаар улуг хоорайда орус кенним бар деп билир мен. Оолдуг-даа болган ышкаш болдуңар. Чүнү канчап турар уруумул? Кеннимни чоп бээр эккеп, төрелдеринге көргүспес сен. Кырган адаң мен амдызында караам суглуг олурда аан, оглум.

Ол аразында Болат база ачазының чугаазын өнемчиде берген:

— Шын-шын, ачай. Мен айтырарымга чылзыдып каар киж болган. Ам арлы бээр деп барды бо.

Маадыр дашказын эриннеринге дээртпейн чыткаш-ла каттырымзап харыылаан:

— Оларның дугайында чүнү чугаалаар мен. Дараазында эдертип эккелгей аан мен.

— Чок-чо-ок, оглум, ынча диве — деп, Чымыр ирей дораан удурланган.

Болат дуңмазын база кыңчыктырбаан:

— Мен канчап сенээ бодумнуң дугайында төөгүп бердим.

Ийи кижизинге ынчаар чыгадып келген Маадыр дүжүп бээр ужурга таварышкан.

— Ийе, кадайлыг, оолдуг мен, ачай. Оглум чаа беш харлапкан — деп, ол тайылбырлаан.— Кенниң орус эвес, украин кижии. Эртеми — эмчи сестразы. Өскөн чери дайын үезинде тыва эки турачыларның хосташканы Ровно хоорай. Адын Тоня дээр. Ада-нези кайызы-даа эртем ажылдакчылары. Тываны Тоня дыка сонуургаар, келиксээр, ынчалза-даа мен ынатпас кижидир мен.

Оглунуң сөөлгү сөстөринге ирей арай таарышпаан:

— Чүге ындыг кижии сен?

— Сенээ билдингир болуру-биле канчаар эгелезе эки чоор, ачай — деп, Маадыр кезек ыт чок орташ, оон уламчылаан:— Тоня кенниң багай эвес кижии. Ынчалза-даа ооң өскөн байдалы бистиинге бодаарга, көнгүс ылгалдыг. Мал аразындыва кирип, өдек-шара-даа көрбээн. Ындыг кижини силерниң кырынарже эккээримге... чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, малчын амыдыралдың ужур-утказын, тускайын шын билип шыдавайн баар. Радио, телевизор чок, садыг, клуб база... Бо бүгүнү черлик амыдырал кылдыр көрзе хөңнү...

Ашак оглунуң бодалы-биле чөпшээршпээни илден, үнү арай шириин дыңналып бүзүрөткен:

— Кижиге төрөөн чериң бастырбайн чыткаш канчап ынча дээр сен. Хей чүве-дир сээң оон. Шаанда сени божуткан Ойла эмчи база орус кижии. Малчын өглерге хонуп-дүжүп чоруур уруг болбазыкпе. «Контр» дирткен Бойду даайың ону эккелбээн болза, сен-даа, аваң-даа ат болур турган. Ойлануң аът мунарын эл кончуг кайгалың безин кайгап келген.

— Оля эмчиниң үези, кижилери өске турган чүве-дир ийин, ачай. Бөдүүн аан — деп, Маадыр адазынга шынзыдыксаан.

— Чок, чазып ор сен. Уениң өске турганы шын харын, а кижилер кижилер хевээр арткан.

— Өске дийин, ачай, өске...

Болат адашкыларның чаңгыс сөс тып шыдавас хевирлиин эскерип кааш, чугааның аянын өскээр аппаар бодаан сагыжы-биле:

— Демги Бойду даайывыс чүү дээш «контр» дирти бергени ол? Ооң дугайында ыттаарындан улус сестир боор чораан. Сен чугаалап көрөм, ачай — диген.

Маадыр база акызының сөстөринге амырай хонуп «ушкажыпкан»:

— Шынап-ла ынчап көрөм, ачай. А кеннин уругну сенээ албан көргүзөр мен.

Маспактандыр олурган ирей дискек бастындыр эде шимчеп алгаш, одагның хөмүрерип бар чыткан көстөринче ийи-үш чартылар киир октап каан. Оон оолдарынче кажарзымаар хүлүм-зүрүп, сегелинде каш өшкү-салдарын суйбай тудуп: «Че, ындыг чүве болза чугаалап берейн» дээнзиг, таваар эгелээн:

— Каткан-хуураан, кандыг «контр» ынчангы арат Тывага турар чүвел? Кайда-чүде бир болуушкун өттүнген чорук-тур ийин. А Бойду хөөкүй, бо үе-биле алыр болза херекчок черден шүүдээн, түрээн амытан болбазыкпе. Бистиң кожуунга ол шагда хөлчок чаа чиик машина көстүп келген. Сонуургаан кезек эрлер ону үглөп, бөкперлежи бербестер ийикпе. Бойду даайыңар оларның аразында. Аксы дөстүнмес хайлыг кижидир ийин. Демги хөлгени долгандыр кылаштап, кылайтыр будаан демиринде хонупкан доозунну салаазы-биле чода тудуп үре каапкаш: «Бодаа бистиң орустуң кылган чычааны эвес, америктин болгай аан» дээн дээр. Эртенинде күжүр эрни өөнгө орда алгаш барган. «Орус чоннуң адынга «контр» суртаал кылган сен» деп буруудаттыргаш, шийтирген. Оон он беш чыл хире олурган, келдереп келген. А машина шынап-ла америктии шын. Советги дамчыштыр Тывага келген каш чычааннарның бирээзи ол.

Маадыр биле Болат ачазындан чүнү-даа айтырбааннар. А Чымыр ирейниң чаа октап каан ыяштары суларгай көк-кызыл чалбырааштар тынып хып чытканнар. Кырган таакпы тиккен даңзазының бажын оларның бирээзинге кыпсып алгаш, туруп келген. Ол болза оон: «Че, чугаа төнзүн, ам ажылдаар-дыр» дээни ол. Алышкылар адазының оозун чажындан-на пат билерлер.

...Белек чыткан эмнелгезинден карак ажыт дезипкен. «Шору сегий бердим ышкакжыл. Аалда мал-маганым ат болду, үндүр бижип көрүңер» деп эмчилерни чадашкан.

Аалынга дүш ажып чорда чедип кээрге, кадайы Аратмаа өөндө чок, хой бажында барган деп, бичии уруг ооң оолдарының чанында олурган. Эмнелгеге чыдырда Болат дузалакчы кадарчының дугайында чугаалап каапкан болгаш, ол Азияндан чүве-даа айтырбаан. Тенек, чассыг оолдарының аңаа өөрени бергени-даа хөлчок болган.

Кат-иези Шивит кадай күдээзиниң чедип келгенинге дыка өөрээн.

— Берге-ле турдувус, оглум, чүү дээр боор ону. Силерниң бригад оолдары харын доруун чүвелер-дир. Болат деп оолдуң дузааргак, экииргээ кончуг-дур. Малчынар хуралынга силерниң бригадиринер кылып каан диштилер — деп, ол дыннаткан.

— Шын кылганнар-дыр. Бригадирге Болат ышкаш негел-

делиг, шиитпирлиг, бот-башкарнып билир кижн тааржыр. Боду база кадарчы-дыр. Суурда оар бригадирниң биске ажыы чок.

— Ындыг ыйнаан харын, оглум. Даргалар кайын эндээр — деп, Шивит шываганчы чугааланган.

...Болат сугнуң аалынга совхозтуң суг сөөртүр машиназы чедип келген. Маадырны суурга чедир аңаа олуртуптар деп турушканнар. Чимис биле Болат дуңмазын орукче белеткеп, ооң ап чоруур сумказынче аар-саар белктерин суп берип турганнар.

— Бо кадайынга мээң белээм-дир — дээш, чаавазы ангор өшкүнүң чалаң хыл-дүктеринден хээлеп туруп аргаан улуг аржыыл сунган. Маадыр аржыылды холунга тудуп, агбайгылап келген дүктерин чыттыр суйбагылааш, эпчоксунган хевирлиг:

— Ой, күжүр чаавай, ону кайы чапта аргып четтигипкениң ол? — дээн.

Чимис чуржужунуң айтырыынга баштактанып харыылап каан:

— Дүне, ай чырыынга аргып алдым, дунмам.

Чымыр ирей кенниниң ол белээнге сеткилинде дыка таарзынган. Ол болбас ийикпе, малчын уруу кайын эндээр. Дүк оңар, эргижирээр эвес. А чылыг, чаражы, көрүштүү кайы хирел, че-э? Ыракта кенним мында төрелдерин сактып бодап чораай аан. Ирей эрткен чуртталгазындан бир мындыг таварылганы-даа сакты каапкан...

Кожа-хелбээ аалдары өшкүлерин колдуунда үзе саткылапканнар. Чаңгыс Чымыр харын ажы-төлүн бодап тыртылып, херектин соон манап олурган. Ынчалза-даа хурал-суглаага тургустуруп, партия кежигүнү кижн хиремде багай чижек көргүзүп, бөгүн-даарта келир чырыткылыг коммунизминиң херээнге шаптыктап турар сен дирти берген. «Чурт, нам баштыңы Хрущёв дарганың чарлыын херексевээн сен» суг дигилээрлер бар. Ам канчаар өшкүлерин сүрер ужурга таварышкан. Анай-хенчези, серге-хуназындан бээр арттырбаан. Чымырның соондан ынчан чаа-ла алды харлап чораан Маадыры кызыл-даван ыглап чүгүрүп келген. Бир удаа оглун ол кончуп, өгже сывыргандаа. Оозу кара шору, ынавас. «Өшкүлеривис алба даан, ачай» деп ыглаары дам барган. Кадайы Делгермаа база бо маннап келген. Чымыр кадайынче көрүптерге, карактары бүлдөгөр чаштарлыг болган. Чөп-ле ыйнаан харын, өдек-шаразынга боражып чорааш күжүрнүң өстүрүп алган малын эмиг-допшужунуң сүдүн дырыладыр-ла сүре бээрге. Ынчан ол шыдашпайн: «Арттырып-чажырып алган сен деп-даа тургайлар аан» кылдыр бодап-каш, бир анайны өшкүзүндөн туткаш, оглунга кускактадып

берген. Ийе, ындыг чүве ол. Бо-ла-дыр, ынчангы арткан чаңгыс анайдан өзүп-мандаан өшкүлөрнүн дүгү. Ооң ажыын, үнезин уругларым көрүп, артыын күрүнезинге дужаап чорлар ышкажыл...

— Че, эки турунар, акый, чаавай — деп, Маадыр машина чанынга келгеш, хол тутчуп байырлашкаш, оон ачазынче хүлүмзүрген:— Аарывас сен, ачай. Келир чылын албан тутсуп кээр мен.

Чымыр ирей оглунун бажын чыттап куспактааш, хөвөцниг шыва тонунун хойнундан карыш дурту хире кестик бижек уштуп эккелген:

— Оглунга бээр сен. Чүгээр оргаш, бодумнун сомалап алган чүвем-дир ийин. Кырган-ачазы ол хире чорда, улус кижиге эр кижинин үш эдинин бирээзи кестик белекке бээр чүве — деп тайылбырлаан.

Маадыр ачазын база катап куспактай туткан. Ол өйде оон кырган, имирелчек карактарындан сыстып келген чаштарнын кылаш кылынганнарын бүдүү эскерген...

Сайлыг-хемчилер-биле хурал кылыр дээш, көдээ Совет даргазы Санчат келир деп чар тарай берген. Медээни суур кирип, чаа төрүттүнген оглунга херечилел кылдыртып чораан Сылдыс-оол эккелген. Аңаа аныяктар өөрүп турганнар. Чедер-четпес чүвезин-даа чугаалашкай-ла. Совхоз директору аныяктарнын чамдык негелделеринче ээ көрүнзе-даа, бир чамдыктарын шийт-пирлеп шыдаваан. Орта бодаарга көдээ Совет даргазы элээн ажыктыг чүүлдерни кылгылаан. Чижээлээрге, кыштаг бүрүзүнче чырык кирилдези, чунар-бажыңнар тудуу-даа ооң идепкейн, тургускан айтыры-биле дөгүм алган болгай. Черле ынчаш ажылдаа-ла ийи чыл чедип чорзажок, бо аныяк дарганың ажыл-херекчизин, шийтпирлиин чон, ылангыя малчыңнар чугаалажы бергеннер. Ооң мурнунда олурган Анарат кандыг ийик? Орта уштап-баштап, соонга арттырып каан эки чүвези чок дүшкен. Ийи-чаңгыс кижилер чөптүг негелде кылырга, назы-харым пенсияда кижини мен, ажылдаар-ажылдавазы бодум мөрүм дээр хөөннүг кончуттунуп каар. А хуралдарга сөс алы бергенде, ол ышкаш оратор чок — баарынга саазын тутпас. Ооң оозун чон ам кээп эскерип, Санчат-биле деңнеп чугаалажып турар апарган. Ол ындыг. Амыдыралда көстүп келген чаа, эки чүве бүрүзү ажыл-иште, кижилерде мурнунда турган четпестерни чайгаар-ла андара соп илередип, ак-каразын ылгай бээр.

Санчат аазаан хүнүнде чедип келген. Совхозтун ажыл-амыдыралының моон ыңайгы сайзырал-хөгжүлдезинин база аныяк

кижилерни мал ажылынче хаара тудар сорулга-биле кандыг социалдыг болгаш культурлуг чаартышкыннарни кылырының дугайында кыска чугаалааш, келген кол херээ — сайлыг-хемчилерниң бодалдары, негелделери-биле таныжып кирипкен.

Баштайгы сөстү Хевекпейниң кадайы Ай-кыс эгелей каапкан:

— Биске автолавка кээп турар харын. Ынчалза-даа аар өртектиг хевистерни малчыннарга сыгаан херээ чүл? Ооң орнунга өг шывар көк-кидистен эккелзе. Садыгжыларга чагыырга, дараазында болур дээр, а херек кырында...

Ай-кысты деткээн үннер чаржалажы-ла бергеннер:

— Шын-шын. Өске бараан тывылбас чүве бе?

— Хевисти канчаар боор, өг шып, өдекке чадар бе?

— Орулга бодаар садыгжылар-дыр бо.

Көдээ Совет даргазы аныяктарның хөлээзининиң чавырлы бээрин манап алгаш, оожум тайылбырлаан:

— Көк-кидистиң саттынмайн турганы шын. Ынчангаш бистиң талавыстан райпо баштаар черинге айтырыгны тургускан бис. Бээр кээрге, ынаар долгадым. Ийи хонук бурунгаар көк-кидис алдыгган болду. Ону силерге чедиштирер бис.

Харыы бергениниң соонда, Санчат «Ам кымда чүү барыл?» дээниг олурганнарже көргөн. Оларның эң артындан бичии Азияна туруп келгеш:

— Көжер библиотека кээр болза. Номчуур номнар чоктур — деп, пөрүк үнү үнер-үнмес чугаалаан.

Уругнуң ол айтырыын Сылдыс-оолдуң дуңмазы Орлан кыжырыксаан бодалдыг хиккинейндир каттырып чыдырда, акызы олче шириин көре каапкан. Оол ол-ла дораан аксын тыртып алган. Ооң кадында өскелер база үрүңейичи бергеннер.

— Келзе-даа чаа номнар көзүлбес боор-дур.

— Орус дылда чогаалдарны бистерже углатпас-даа. Чижээлээрге, «Мөңгө кыйгы» шагда үндү.

— Батарейлыг фонарьлар чүге читкенил?

— Бродни идиктер херек...

Көдээ Совет даргазынга тургускан айтырыглар оон-даа хөй болган. Ажыы-биле чугаалаарга, Санчат бээр чоруп тургаш, ол хире боор деп каразываан. Ынчангаш ол чамдык айтырыгларны блокнодунга бижип, демдеглек ап орган.

...Тываның чамдык булуңнарынга черле ыңдыг. Соок кыштың тыныжы чоокшулап, хар чаарының кыры келгенде уг-баш чок хадааш туруптар. Болаттың күзеглек чыдары Терезинниг-Шат база ыңдыг. Сагышка киир хадып-хадып алгаш, оон кээп

дээрни кылайтыр каш хонукта са аязыптар. Ооң соонда бүргеш кылынгаш, ам-на кышкы харын ура кааптар. Оозу ийи-үш хондур-даа уламчылаар. Даамчыргай шыпшың ышкаш апарган дүжүрүп-ле турар. Ол өйдө соок арта чымчаш кыннып, чавырлы бээр.

Ындыг хаттын эгези Терезинниг-Шатка бо дүне келген. Кежээки хат бажы дыңзыза-дыңзыза дүн ортузунда улуг шуурганче шилчий берген. Өгнүң өреге-дээвири базырыглар быжыы-биле-ле шыдаар. Хаттын улуушкуну өгдө кижиге даштын шимээн дыңналдырар хире эвес. Ынчалза-даа Болат ооң бичии када намдаш кынны бээрин ажыглап, дыжын дашкаар салып чыткан. Сезинги дег шимээн дыңналбаан. Чайын божа берип өөрдип каапкан болгаш, эжик аксынга хонар Хүрең-Инектиң кегженири чүглө келир.

Чеже дыңнааланып чыдар, Болат тура халааш, чалыны суларап бар чыткан суугузунче ыяштар киир октагылап каан. Олла шии-биле өргүүлгө кырында деңиниң чырыын улгаттыр долгап алган. Ачазы, кадайы оттур хире эвес удуп чытканнар. Ооң дагжаанынга безин дырбаш дивээннер. Болат оларның кырынче несмей шуглак каап тургаш: «Кажая аксы ажыттынып, хойлар үнс мацнажы бээр ийне» деп бир удаа боданган. Ынчалза-даа дашкаар үнүксевээн. Харын суугу кырында изий хона берген шайып черже салып, аякка куткаш, шөлүредир аартап орган. Суугуда хөнүп хыпкан ыяштарның хүүлээри, хаттын хиилээжи-биле холчуп, кайызынын даажыл деп ылгаары безин Болатка берге ышкаш сагындырган.

Шайын ижип алгаш, Болат дашкаар үнүп келген. Хаттын демги ышкаш улуушкуну соксаш кылынга-даа, караңгызы карак дешки дег. Ынчалза-даа Болат кажая уунче дужаап баяпкан. Ол аразы ырак эвес, үжен-дөргөн базым хире чер. Бутар пат өөрөнгөн болгаш, өскээр базар дээр ужур чок.

Кажаяга чоокшулап ора, ол, ооң даштында агаранашкан ийи хойну эскерип каан. «Ажа халчы бергеннери ол-дур, боларның» кылдыр бодап, чыпшыр баяп кээрге, хойларны кажая ыяжында баглагылап каан болган. Болат оларын чежип салыптарын ол аразында уттупкан. Бажынга чүглө «Оорлар!» деп дүүрөнчиг, коргунчуг бодал кире дүшкен. Өгдөн хол даян үнгөн кижичүпү канчаптар боор, хейде-ле чыт, дааш-даа албастап калган кырган ыдын дукпурган. Дуза чок. Анаа бодаарга, кожа аалдың ыттары харын үн алчып ээржи бергеннер. Дүүрге даажы база орта капсырлажып ийи-үш улай дизилээн. Боо аткан кижичүпү, өгдө улузу-даа дыңназын дээш, Болат: «Оорлар келди, бээр маннаңар!» деп алгырып, кажаязын долгандыр ха-

лыгылаан. Холунда туткан чүү-даа чок. Бичии болганда Чими-зи харын бо чүгүрүп келген. Кадайының шенээнден так сегирип алгаш, Болат:

— Оорлар кажая иштинде. Хойларның хоюп турарларын көрбөс сен бе. Мээң чанымдан ырава — деп аяр чугаалаан.

Ашаанга көөрдө Чимис от көзээр кыскаш, шилдиг дең тудуп алган болган. Оон өске өгдө аптар чеспек бар эвес. Адазындан дамчып келген багай хос-дүүргени энир чылын район төвүндөн келген шагдая көргөш: «Малчын кижии аңчы эвес-тир. Боону аңаа хоойлу чөлшээревээн» деп тургаш, ужур-чөвүн чугаалап чыткыжеге хавырып аппарган.

Болат кыскаш, деңни кадайының холундан ап алган турда, аъттыг ийи кижии шапкылажып келгөш, кажая курларынга ээгилендире бергеннер. Хойлар аразында эштерин оларның ушкарыпкаш, дестирип аппаарлары ол. Оода бирээзиниң арнын азы аъдын танып алыр дээн бодал-биле Болат оларже углай базым, деңни бажының кырынче көдүрүп келген. Аът кырында эрлерниң бирээзи карбаш кылынза-ла, холунда деңи чайырт дээн. Чимис алгыра каапкаш, ашаан аъттар оруундан чайлады тыртыпкан. Дең чырыныга өөрени берген карактар хенертен караңгылаш дээрге, чүнү-даа көрүп шыдавайи барганнар. Кажая иштинден ажа халышкан кижилерниң ушкажыпканнарын Болат биле Чимис даажындан билгеннер. Оорлар оларның боттарың ужур таварткылапкаш, аал мурнунче шиглей ыңай болганнар.

Болат тура халааш, сери адаанда багда хондурган аъдында барган. Чимис «Чоор сен оларны, та октуг-боолуг чүвөлөр» деп соондан чүгүрүп оргужеге оорларны сүрүп халдып чорупкан.

Ушкашкан оорлар черде баглаан аъттарың мунун четтикпейи чыдырда, Болат кырынга келген.

— Туруңар, оон башка боолаар мен!— деп, ол караңгы ажыглап мегелеп коргуткан.

Бичалза-даа оорлар боо чогуң билип каапкан хевирлиг, олдува бардамнары кончуг чоокшулап келгөш, долгандыр ыгысөс чок чорткаш туруп бергеннер. Уг-биле оорлар аразынче кире халдып келгениң ам-на эскерип, Болат шынап-ла корга хона берген. «Ат болган кижии-дир мен. Болар мени кайың аңаа салырлар» дээн ооң бодалың оорлар төңчүзүңге чедирбээннер. Баштайгы соуг артындан келгөш, ооргазынга дүжерге, Болаттың хөрээ ханзып, тыныжы харлыга берген. Ийги соугнуң арнынга дорт дээп, аксы-думчуундан чылыг ханның аттыга бергениң ол мүн-не сагыңган. Бажының ишти дүүңейнип, карактарындан кызыл оттар үне халышкан ышкаш болган...

Медерелин оскунупкан кижини оорлар каапкаш, баалык ажыр халдып чоруй барганнар.

Хар шыдаар шаанче дескилендир чаап алган. Ооң аагы-биле соогу хөлчок апарган. Сайлыг-Хемниң аныяктар бригадазы хар дүжерииниң бетинде-ле кыштагларынче көжүп четтигипкенер. Шынаага өглерге органынга бодаарга, казанак бажыңнар черле чүгээр. Чылыг, чырыктыг-даа. Чунар-бажыңнарга хереглээр хөмүрнү совхозтан дүжүртүп алганнар.

Сайлыг-хемчилер Болаттың өөн база көжүрүп кааннар. Боду район эмнелгезинде арай багай чыдар деп чүвени аалда кара чааскаан арткан Чымыр ирейден билгеннер. Сайлыг-Хем биле Терезинниг-Шат аразы ыраксымаар болгаш, олар Болаттың дугайында кыштагже көшкүлөп келгеш дыңнааннар. Оглуңуң хоюн адазы харын аал чоогунга каш хонукта ыратпайн чандырып турган. Шай-суксунунга орта четпейн, арай түрөксей берген орган. Бригада оолдары четкилеп кээрге, ирейниң амырааны-даа хөлчок. Хөөкүй сергектенип, аыш-чемин кылып, чугаа-сооду үнүп келген. Чугаа кадында оглуң эттеп каан оорларга каргыш-килеңин сөглөп, ада сеткилиниң хомудалын тудуп шыда-вайн орган.

Аал көжүртүңзе-даа, сайлыг-хемчилерниң мурнунга мындыг айтырыг тургустунуп келген. Болаттың мал-маганын канчаарыл? Кадайы орбастаан, эмчиде ашааның чанында. Оолдарның чамдыктары совхозтан түрү када кадарчы дилээр деп сүмелээннер. Өскелери ындыг белен кижини кайып тыптырыл джиби удурланганнар. Ынчалза-даа ийи таланың чадажып орган айтырыгыга харыыны Амырбан тып эккелген:

— Хевекпей сугда Азияна биле Сылдыс-оолдуң дунмазы Орланны эштеп кагза, кандыгыл? Мал аразынга өскөн уруглар ышкажыл. Чымыр ирей уштап-баштап-ла оргай.

Ону дыңнааш аныяктар «Шынап-ла ол ышкажыл» джиби, омак-сергээ, каткы-иткизи дирлип келгеннер. «Шымбай бооптур, уругларым» деп, Болаттың ачазы база чөпшээрешкен.

Болат эмчиге ай хире чыткаш, шору сегий берген. Баш мээзи шимчезе-даа, чогуң сөөгү бүдүн боорга, эмчилер кезишкин кылбааннар. Эмнер сыкыртып, орундан тургуспааннар. Оорганзындыва хапкан чери харын хөректен хан дүкпүртүп, селгектеп ыжып элээн чыргадаткан. Кымчылар бааның арнында чара дегген истери холаланчак сорбулар кылдыр эттингилеп калган. Ашаа ам ажырбас хире апаарга, Чимис аалынче чана берген.

Оорларның дугайында район шагдаалары чүнү-даа билип, илередип чадашканнар. «Туттурбаан оор — оор эвес» дижири ышкаш, каразып байысааган ийи-чаңгыс кижилери боттарынга чүве дээртпейн барганнар. Хейде чадаарда истекчи эр эмчиге келгеш, Болаттың бодундан удур айтырар болган. Шагда боозун хавырып аппаратан шагдаазын ол дораан танып: «Боону хей алган сен, оон башка оорлар сээң мурунда орбастар бе» деп чемелеп-даа чыткан.

Адактың соонда шагдаа чери ажыл чок, ада-иезинин чанында олурур бо чылын школа дооскан оолдарны келдиртип, аксы-сөзүн дыңнаан. Ол хамаанчок Орланны безин кагбааннар. Аңаа Болат кедергей хорадаан. Истекчи ийи дугаар кээрге «Аал ээлеп орган оолга чоп дегдиңер. Бичии кижини өжөшкөш, мал ээн каапса кым харыылаарыл?» деп хөлчок болган. Шагдаазы удур сөс-даа бук дивээн. Ол хевээр келбестеп-даа калган.

Кадайы чанганының соонда Болат эмчиге он хире хонган. Бир хүн Чимис келгеш: «Ачаң аараан, арай патсымаар» деп дыңнаткан. Адазы адазы-ла болгай. Назылап кыраан кижини канчап билир дээш, Болат эмчилерге ужур-чөвүн чугаалап, эртежик-даа болза үндүр бижиттерин дилээн. Олары удурлан-мааннар.

Аалынга кээрге, ачазы шынап-ла хөлчок баксыраан чыткан. Чүгээр эът-ханы шылыттындыр арып, арны-бажы соолбурарып, карактары кыртагар онгар чүвелер апарган. Бут кырынга туруп албастаан. Бажын ковайтып өңдейгеш безин тыныштай бээр. Ынчалза-даа кырганның угааны чарт, карактары шоглуг.

Оглунуң сегип алгаш чанып келгенинге ада сеткил ханып, ону манап чыткаш бодап алган сагыш-сеткилин чугаалаан:

— Мен үр болбас боор мен, оглум. Хүнүм келгени ол ыйнаан. Маадырже бижиктен салывыт. Кыс чүвेलеринче база чоруткулавыт. Караам суглуг чыдырымда четтигиптерлер чадавас.— Ирей кезек тыныш ап дыштанып алгаш, кургай берген эриннерин шагжок чылгагылаан:— А сен малдан салдырма, оглум. Эртемиңге хомудава. Мал ажылы база улуг эртем-дир. Малчын кижиниң хини бойдус-биле тудуш. Оң өскерлишкенин кыс дуңмазының аактыг чаңы дег билип, иезиниң чагыг-кичээндирий кылдыр хүлээп ап чоруур чоор. Мени Көшкелинге орнукшудуп каар сен. Ол-ла-дыр че, ам бичии кум кынныптайн, уйгум-даа келген ышкаш.

Болаттың «Эмчи эккээйн ачай, бичии шыдаш» дээн сөстөринге Чымыр ирей бажын чайган. Карактарын ажыдар деп кызытканы илден, олары кезек шимиреңейини чоруй соксап кал-

ганнар. Арган эьдинде дамырлары көгертир кырлайгылап келген, адыштары хаварыктыг холдарын мага-бодунга уннаштыр салып бадырыпкан. Сактырга ол ишчи холдар база мөңге дыжын тып чыткылапканнарзыг.

Ирей шак ынчаар хонук хире тынныг чыткаш, кежээликтей чорта берген.

Өгбезиниң сөөлгү дилээн сагып төрел-дөргүлү, ажы-төлү ада-ызыгуурунуң Көшкелигде чевээнге орнукшудуп кааннар. Уругларындан чаңгыс Маадыр сөөгүн тудуп четтикпейн барган. Ажаап каапкаш үш хире хонганда чедип келген. Турган черинден өске кезекче албан хаап чорда, телеграмма чок черинге келген болгаш ынчаар саадаксай бергенин улузунга чугаалаан. Олары ачаңның хөөрүнге барып байырлажып алыр сен ыйнаан дишкеннер.

Маадыр эртенинде акызы-биле хөөрге четкеннер. Оглуңуң келгенин адазынга медээлээнзиг, херим ыяштарында баглаан кара кожаа пөстөр сырын аайынче салдырашканнар.

— Ачавыс сөөлгү чылында аарыгзып келген. Қолдуунда-ла чыдар апарган. Күзүн сен кээринге мегелеп сергектенип кылаштагылаар, харын бир хүн бисти эдерди-даа. Ам бо-ла-дыр. Ававыс аныяанда назынындан чарлы бээрге, бисти чааскаан бут кырынга тургузуп кааш база уйгузун удаан — деп, Болат адазының хериминиң чанынга келгеш, чугаалаан.

Маадыр акызынче көрүп, бодап чораан сеткилин илереткен:

— Сен малчыннаваан болзунза, ачамның суурга оран хары чок. Мал чоогунче тыртылар.

— Чурттаайн дээш-даа бажыны бар эвес, канчаптар дээр сен.

— Совхоз бажың берип шыдавас бе?

Болат дуңмазынга билдиртир-билдинмес чырыын чыртайтып харыылаан:

— Пенсиялаан соонда, сээң улуг дыка херээң чок апаар. Суурга чурттаксаан чеже малчын кырганнар чок дээр сен.

Алышкылар кайызы-даа ытташпайн барганнар. Көшкелигниң сыннарындан хадаан хат дээрни дескилендир бүргөп алган кышкы булуттарны тарай сывыртап турган. Хөөрнүң ээн-зиргей шыпшыңын үрээн-не чүве — чевеглер үстүнде кырган дытта олурган каарганның эткен чааскаанзыргай чаргырааш үнү.

Алышкылар орган черинден тургулап келгеннер. Болат демги бодалдарын уламчылап, чугааны эгелээн.

— Бурунгу чылын пенсия өзүп турда, акшаң немедип бейн дээримге, ачам ынаваан болгай.

— Ол чоору ол? Болур-болбас черлер кирип, саазыннар долдурарындан бужурганганы ол-дур аа?

— Ажыл кылбайн оргаш күрүнеге ынча азыраткан херээ чүл дээш хорадаксаар чораан.

Ону дыцнааш Маадыр иштинде «Ачамның сеткили ол хире чораан-дыр» деп боданган.

Болат дунмазының оозун өттүр билген ышкаш чугаалаан:

— Кижиле болганы белең ынча дивес деп бил.

— Ачамның сөөгүн тудуп шыдаваанымга хомудаар-дыр мен. Ол мени дыка манаан боор — деп, Маадыр буруузунган.

Акызы дунмазының сеткилин часкарап бодалдыг, ооң эктинге холун салган:

— Ажырбас, муңгарава. Хүлээлгени ам канчаарыл. Ачавыс сеңээ хөлчок чоргаарланыр чораан. Улуска бо-ла «Эвилсел камгалаан оглум» деп хөөрээр кижиле. Бистер харын чон аразынга ол дег чурттап, ачавыстың адын бодап чоруулу.

— Ындыг, сээң ооң кончуг шын, акым...

Көшкелигниң дээринде тырылган кара булуттар үсперленип частып, хөөрнүң довураан чылыдыр шонуптайн дээнзиг, хүн оларның ойбандыларындан бакылай каап, муңгашталчак бүргег чер кырындан арлып бар чыткан...



Монгуш ДОРЖУ

Сарыг шай

Новеллалар

Сарыг шай садып алгаш, садыгдан улуг-ла ыравайн баар чорумда, шала чолдаксымаар дурт-сынның, шырайының чымчаа кончуг, канчаар-даа көөрүмге, калган авам сагышка кирип келир кадай уткужуп келгеш, айтыра-дыр:

— Сарыг шай бе, оглум?

— Ийе. Сарыг шай-дыр, угбам. Дуу садыгдан садып алдым.

— Оо! Экизин аа! Бистин суурувуста көзүлбестей берген чүве. Мону садып алыр дээш сураглап чордум. Келген-не херээм бо. Чуура тудар ышкаш шай ижеримге, өзүм карарар кижиле мен — дээш, садыг уунче чиик адак базыпты. «Өзүм

карарар» дээн сөстөр сеткил-чүрээмни доюлдуруп, мени каш сын абыр ужуктуруп, каш хем кежир эжиндирипкензиг апарды.

Частың башкы айы бодунуң эргезин бүрүнү-биле эдилей берген үе-ле турган боор. Аяс хүннүң алдын-сарыг херелдери дыттарның ожуктуг будуктарынга ойнай бээрге, демгилери эстиринге белеткени бергилээн мөңгүннерзиг апаргылаар чүве. А чоок-кавының бизеңнерлиг хаяларында суг-чинчилер кылаңайнып чыткылаанзыг-даа...

Эртенги чемимни чип алгаш, койгунга салып каан дузаам кезер деп олурумда, авам эмзирип олурганы дунмам уругну кавайлавышаан, чугаалай-дыр:

— Кай баар деп олур сен, оглум?

— Дузаам кезерим ол, авай.

— Дүктүг-Чаак акың сугга четкеш келем. Бо кызыл шай ижеримге, өзүм карарар-дыр. Күжүгеннериң кештери-биле мындаа өлүрген азың кежин акыңга алпарып бергеш, «Сарыг шай бар болза, авамга берип көр, акый. Кызыл шай ишкеш, өзүм карарар-дыр»— деп олур дээр сен. Ол акың барааннап алган боор. Кожуун төвүндө өлүкке садар барааннар келген деп, дүүн Үндезин кырган-ачаң чугаалап олурду ийин — дээш, эргелиг, оожум кара карактары-биле менче көрүп келди.

— Чаа, авай. Баргаш келийн. Чигир база эккелген боор — дидим.

— Бараан эккелбээн-даа болза, Матпаа чааваң сарыг шай чок олурбас боор. Хөөкүй база чаш уруг эмзирер болгай — дээш, аът баштыг аартышта чайгап олурган уруунче көре-дир.

Дүктүг-Чаак акым сугнуң аалы арт ажилдыр чүве. Акымның чогу ады ол эвес. Ынчалза-даа сал талазы-биле бай кижги боорга, чоок улузу аңаа ыңдыг шола ат шаңнааннар боор. Ол шола атка мээң база ынаам кончуг турган.

Арт кырынга үнүп келгеш, чооганы куду чүгүрүптөргө, улустуң аргыжып турары кокпа орукчугаш акым сугнуң өдээнге дорт-ла чедире бээр.

Кезек ол-бо хараттынып тур мен. Часкы көгүлдүр чиргилчин үлдүргей ак харның кыры-биле ужукпушаан, акым сугнуң өөн база таварааш, шынааже челип кире бээрзиг болду.

Ындазында эрезим хайныры-даа хөлчөк. Авам ыяап-ла мени айбылады. Угбамны чүгө айбылавады, мен эрес кашпагай болган-дыр мен деп бодаарымга, ырлаксаам кели берди. Ол-бо билир ырларым сагышка кирбес боорга, эрткен күзүн угбам Чочагайны улус айтырып каапкан соонда, бир хой кадарып чорувуста, ооң ырлаан ырызы бажым иштинге ужугуп келди. Угбамны өттүнүп, шала боданганзыг аян-биле ол ырны бадырыптым.

Бора-Талдың мочургазын
Бора-хөклөш кайын төдөр,
Бодап чоруур бодалымны
Бодум өөрүм кайын билир.

Саргыл дыйтын чочагайын
Сайлык күжүр кайын төдөр,
Сақтып чоруур сагыжымны
Сай-ла өөрүм кайын билир.

Хей-аът киргеш, ырлаан ырым, угбам Чочагай ырлап олур-
да ышкаш, чоок чалымнарга чангыланмас боорга, бо-даа улуг
кыс кижн ырлаар ыр-дыр деп хөңнүм чазамыктап алдым.

Аал өдээнче кирип олурумда, акым сугнуң ийи калдар ыды
огланып, уткуп алдылар. Төреливис оглу дижип, дугуржуп ал-
ганнарзыг-даа.

Өгге кирип кээримге, акым янзы-бүрү кеш санаан, а чаavam
шай сүттеп тур. Келген херээмни тын тынмайн, бирден-бирээ
чокка тө каап бердим.

Акым менче бодамчалыг көрүп келгеш:

— Аалга келген кижн амыр-мендизин солушкаш, аяк шай-
ны аартап олура, келген херээн чугаалаар чоор. Моон соңгаар
билип ап чор, шүңме — дээш, ажылын уламчылай берди.

— Чаа, акый — дээш, чаavamның менче сунганы сүттүг
шайлыг шаажанын ийи холдап сегирип алдым.

Акым Дүктүг-Чаак дерги садыгжызы кижн деп чүвени ачам
суглардан дыңнаан мен. Ол кожуун төвүнден чаа барааннар
эккээр дээш, аъттанырының кырында олурда барган болдум.

— Чаавайга (авамны ынча дээри ол) ижип олурар чүвен-
ден берзинзе эки боор — дээрге, Матпаа чаavam хээлиг шай ха-
вындан кечим шай ужулгаш, менче сунду.

— Күжүгеннериң кештери-биле азыңны мен ап алыйн. Чаа
барааннай берди. Сарыг шай бар болза, арбыдадыр эккээр мен
дидир деп аваңга чугаалаар сен — дээш, иштиг таалыңынче
мээң сарыг шайга чедирип алыксаан кештеримни суп алды.

— Чигир база эккээр сен бе, акый? — дидим.

— Ийе. Бар болза, үзүм чигирден-даа эккээр мен. Даарта
база чүгүрүп кел, шүңме — дээш, өгден үнүптү.

Мен чаavamның чоокта божаан оглун магадап көрүп ту-
румда, ол оттуп келгеш, эмиг дилей берди ышкаш. Чаavam
ынаар ажаанзырай берди. А мен өгден чиик адак үнүптүм.

Өөмге чедир барык-ла шошкуптум.

Авам менче чиктигзинген хевирлиг көргөш:

— Чоп мырынай шал кара суг сен, оглум? Чүгүрүп чордуң
бе? — дээш, хаваамче чыттап кагды.

— Ийе. Сыр кара маң-биле келдим, авай. Көнгүс турбадым. Харын хөрөктээжимни уштуп тудуп алгаш чордум — деп өнөмчидим.

— Ол болбазыкпе, кежээпейимни. Авазын азырай берген. Мону аңнаан ачаң келжиже ижер мен — дээш, ксчим шайны аңдара-дүндере тудуп олурда, авамның кем чок арнында өөрүшкүнүң сылдыстары чайынналып турган ышкаш болду...

Садыг чоогунга сарыг шай сураглаан, авамга дөмей кадай кижиге мээң чашкы шаамның кокпаларының бирээзинче удазын шөйүптү...

Сарыг шай деп сөс дыңнааш-ла, сырбаш кыннып, авамның ынчангы өөрүшкүзүн болгаш согур душ бооп ужурашканым, авамга дөмей, сарыг шай сураглаан кадайны сактып кээр апарган мен.

Хачылар ырызы

Шыксымаар чайгы агаарны хүн үнүп орда, топтап көрүп турарга, кандыг-ла бир орта чоруттунмас торгу, чычыы-даа сагышка кирер. Хүн өрүлээн тудум, чоок-кавының хемнери, сыннары чингир көк чиргилчиннерни эштиптилер, ажыл-ишчи хүннүң эгелээни бо.

Совхоз конторазынга дүүнгү чугаа ёзугаар хой кыргыздазы бөгүн эгелээр. Ол кыргыздадан чурумал бижип алыксаан солун ажылдакчызы дем-не туруп келген суур ындында деспек кырындан инектер сагган эртежи херээженнерни магадаксап, чоргаарал-биле оларже көрүп каап, базып чораан.

Уран-оол Ондарның хуу-салымы бо суур-биле холбаалыг. Чүге дээрге, ол хып дээн чалымы назынында бо суурнуң бир кызы-биле холбажып турган чүве-дир. «Ынчалза-даа үүле бүтпээн» дижип ырлажып турары ышкаш, оларның аразы амыдыралдын өске орукчугаштары-биле талыйты ырааш, көвей чылдарның нүүрүн көргени бо. Ынчангаш Уран-оол эрткен дүне ыржым суурга аян-тээлеп базып чорааш, кыска шүлүкчүгөш-даа шорбажылап алган. Ам оозун эде-хере тыртар дээнзиг, шээжи-биле катаптап номчугулаан.

Ортаа-Халыын, Кыдыы-Халыын
Ошкажыыл деп имнешкензиг,
Аян дүне Саглы суурга
Аян-тээлеп базып чордум.

Дүжерликтин ховузунче
Дүне кайгаан сылдыстыг дээр

Чүгө мында келген сен?— деп,
Чүрээмейден айтырганзыг...

Кандыг херек ужурунда
Канчап мында келгенимни
Уруг эжим көзенээнде
Уян чырык хөрөчилээр...

Ийс. Анай-Хаак биле Уран-оолдун аразын көзенекте уян чырык катап чоокшуладып турганзыг кылдыр сактып кээрге, сагыжын бир-ле чүве кичигелепкензиг апарган.

* * *

Уран-оол хой кыргыыр черге чедип кээрге, ийи кодан хойну кыргыкчылар дем-не кышкы «негейлериңер» солуп берээлиңер дээнзиг, ында-мында чанаштап эгелей бергилээн болган. Базар-хачыларның үн алышканы хой кыргыыр тускай херекселдерлиг ишчилерни-биле дем алчып турганзыг, күш-ажылдын чаа аялгазын төрүп, чоогунда хемге аян тутканзыг, дыңналгылаан.

— Дүгү хожаан хойну кыргаан херээ чок, анаа-ла «негейин» соя соп бээр кижини мен — деп, бир аныяк малчын чаа кыргаан хоюнуң орнунга өске бирээни чыттыра берген.

— Шалыпкын кыргы-ла, наадым чоокшулаан болдур ийин — деп, чоогунга хой кыргып турган бир кыс ону хөөктүргөн.

— Ындыг харын, кады хаптар боор бис. Чаржыылы, харын — дээш, аныяк малчын каттырарга, база бир аялга ужуга берген.

* * *

Солун ажилдакчызы кижиниң хар-назыны арттар ашкан тудум, алыс кылып чоруур ажылынын чымыжы анаа бодунуң изиг дери ышкаш чоок болганын эскерип чоруур болгаш, Уран-оол чурумал орнунга «Хачылар ырызы» деп кыска новелла бижип алганын менээ хөөрөп берген чүве.

Өңнүүмнү деткивишаан, бодум база солун чериниң кижизи болгаш ук чогаалчыгашты номчукчуларга бараалгадырын күзей бергеним бо.

Аныяк кырган-ава

Карактарының хавыктары ыжыксымаар кылдыр көстүр, бажының чаа будаан дүктериниң каразы хөлчок, дөртөн хар ажа дүжүп чоруур херээжен кижиге күскү октаргайже көстүк өт-түр кайгап турган. Ооң сеткилинге чоокта чаа сырый кара чажынга көстүп келгилээн ак хыраажыгаштарга дөмей дүкчүгөштер черже тоглап турганзыг болган...

Чолдак-кыс баштайгы үеде ашааның дугайында эш-өөрү сонуургай бээрге, «Арага доскаарын чоор боор. Бажыңымдан үндүр хөөгөпкөн мен... Күзөсимзе, «кат-чимистиг» доскаардан чалап эккеп-ле алгай мен. Кижиге кырыыр чай кайдал, кыстар?»— дээш, бажын чайып-чайып, каттырар турган...

Оон бээр үе-дүп болган чүве-дир ийин. Ынчан адазының кайнаар барганын бо-ла айтырар Эремаазы өзер туржук, ажы-төлдүг, аңгы амыдыралдыг апарганы бо-дур. Аажы-чаңы— адазының аныяанда бүдүжүн олчаан дөзөп алган. Артында-ла хөй чүве ыттавас.

Чолдак-кыстың биеэги өде-чара аажызында чүве-даа артпаан. «Кат-чимистиг» доскаар мактаары соксап, кандыг-ла бир чазылбас дары ышкаш апарганы илден. Амыдыралдыг дески эвес оруктары ону томаартыпкан болбайн аан.

Дунааргай күскү дээрден сүстүп турар ак харжыгаштарны чеже-даа кайгаарга, база бир чылдың кудургайында кирипкенинден өске чаа чүве чок ышкаш боорга, дүүн чаа Калдар-оолдан алган чагаазын сакты хонуп келгеш, сырбаш дээп.

«Эргим Чолдак!

Сээң-биле түр үе иштинде аас-кежиктиг чурттаанымны кажан-даа утпас мен. Чүрээмниң ханызынга өлгүжөмгө шыгжаар мен. Ынчалза-даа өөм иштиниң аажы-чаңы биеэгизи чок апарып-тыр. Уругларымның өскени хөлчок. Мени-даа салыр хире эвес-тирлер.

Мындаа мен дораан чедип кээр мен дээш чоруп турумда, урууңуң уруун эккеп алыр деп турган болгай сен. Ону эккеп алган, аныяк кырган-аваның өөрүшкүзүн өөрүп тур боор деп бодап олур мен. Ол бичии урууң өзүп, баштайгы базымын баскыже чааскаанзыравазыңны билип олур мен. Кырган-ава дээрге, амыдыралга база аас-кежик болгай. Чүглө экини сеңээ күзөп артым. Менче чагаа биживейн көр. Кадайым тудуп алза, мени өлүрөр болгай. Амыдырал-чуртталгаңга чүглө экини күзөп чор мен. Чорук аайы-биле силерниң сууруңарга чеде берзимзе, сеңээ ыяап-ла ужуражыр күзөлим кайын өжер. Байырлыг.

Калдар-оол».

— Түүк хайт! Ёзулуг куруг «доскаарга» ынанып турган-дыр мен. Кулугур мегечи сойлукту аза-ла алзын!— дээш, Чолдак-кыс уруу Эремааның чоокта чаа чоруткан чагаазын сегирип алган. «Экии, авай!

Уруувусту бодувустан ырадып шыдавас-тыр бис. Ачам мырыңай хүннүң чыгыы келгеш, оозун эргеледир, чассыдар кижидир. Ачамның ол ап алган кижизиниң бистиң уруувуска ынаа мырыңай хөлчок. Ыңай-бээр баарыңарда Чечекти бис ап турар бис дээр. Мен бодап көөрүмге, кижизии кончуг башкы-дыр...

Ачам башкылавышаан. Кырыыр байтык, улам аныяк ыш-каш. Ам көрзүңзе, танывас чыгыы боор сен...»

Танывас чыгыы... Ынчанмайн аан. Он ажыг чыл эртти ыш-кажыл. Хупурай берзин үүлемни бодум-на эдилеп көрсөйи дээш, көстүктерин эткеш, катап соңга баарыңга туруп алган.

Чолдак-кыстың аас-кежиктиг хуу амыдыралы Н шериг кезээниң прапорщиги Тевер-оол биле угбазы болур Долаандайның чавыт бажыңыңга ужурашканы кежээден эгелээш буураашкын-че чайгыла берген.

Ашаа өлгенден бээр үр үе эртлээн-даа болза, каш-даа эр-ниң чүрээн чымырады карақ базып каапкан угбазы бо удаада ону анаа кел дивээни илдең болган.

Стол долу аыш-чем сүүзүнү, хөглүү-биле көвүктелир шампан баштаан делгелге кандыг-бир чажыт таалалды кылырынче чалап турганзыг болган.

— Эрт, эрт, Чойган (угбазы Чолдак-кысты өске улуска ийчаар таныштырган). Өске-башка кижии эвес сен. Бо аалчыларымны дээш дүвүрөп тур мен. Көрбес сен бс. Биске эш бол. Сени чалгаарап ор боор дээш, кел дидим. Таныжып көрүңер. Бо мээң дудмам Чойган-дыр. Че, боттарыңар таныжып көрүңер. «Кижилер чугаалажып таныжар дижир болгай»— дээш, Долаандай стол артында олурган ийи эрже караан баскап.

— Бээр, бээр. Чалап тур мен — дээш, диртегер кара прапорщик эр Чолдак-кысты чанынче чоокшуладырын бодап, тура халып келген.

— Ажырбас. Мен маңаа — дээш, Чолдак-кыс угбазынын уунче дап берип чорда, демги эр ээлдээ-биле ооң оң талакы холундан четкеш, чанынче чалаан.

Ийи эрниң бирээзи төптен сургакчылап келген молдургажык дарга дээрзин Чолдак-кыс ооң чугаазындан билип алган.

— Адашкылар бөгүн келбес бе, Чойган?— деп, угбазы шала сезингензиг айтырган.

— Сонгузу хүн келир бис деп телефоннап турдулар.

Дөрт дашканы Долаандай ак-мак чедирбейн иштей каап-

каш, хүлүмзүрүвүшаан, сценада аянынгы ыр ырлаар дээш үнүп келген билдингир артист кыс ышкаш ээлдээ-биле эгелээн:

— Че, ха-дунма! «Бустуг чадырда бужар чок» дижир ийикпе. Мыяны апкаш, хөөрежип олуар бис бе... Ужуражып, танышканывыс дээш — деп чоруй, дашказын чайыннанчак кылымал диштерлиг аксынче чоокшулада берген...

Чолдак-кыс чанында олурган ийи эрже-даа көрүнмейн, дашказын эриннеринче углап чорда, карак чивеш аразында Тевеероол бодунуң дашказын аяар аңаа үстүрүп каан...

Сургакчы улуг-ла чүве ыттавас, Долаандайже-ле карак уштагылаар, чемге хөөнү-ле кончуг кижичи болган. Ынчалза-даа дашкаларны шалыпкыны-биле иштей каапкаш:

— Танышканывыс дээш, дунмалар. Бистерни хүндүлөп турарыңар дээш, четтирдивис. Мыяны чооглаарын диледим — дээш, олурганнарны одурту көргөн.

Каш дашканы элий-селий көдүржү каапканының соонда, оларның аразыңа ижин кара чок чугаа аттыгып, часкы үеде саарыг ышкаш хенертен көдүрлүп кээп, чавызап каап-ла үнгөн...

Чолдак-кыс отту чаштап кээрге, угбазы Долаандай биле дүүн кады хөглөп турганы эр дүште-даа чок азыгда орунда чытканнар.

— Паа, хайт. Ёзулуг аза-бук хайыңга кактырган амытапдыр мен. Улус караанга көзүлбейн бажыңымга-ла чедип ан көрөйн — дээш, идиктерин колдуктапкаш, аяар үнө халаан.

Бажыңга кел сал-ла, орнунуң кырынче донгая кээп дүшкеш, куш чөөгү чымчак сыртык-биле бажын чажырыпкан...

Дүлгээзинниг дүннү чеже сайгарар боор, кылаң тас кылдыр чунуп кааптайн адырам дээш, ковайып кээрге, бак чаяаның чунар-бажың септелгеде дээрзи мээзинге чык дээн.

Даштыкы эжикте иттириглиг каткы үнгөн соонда:

— Чойган, Чой-гаан! Эжиң ажыт. Угбаң-дыр мен — дээн, Долаандайның уянгылыг үнү дыңналган.

— Че, хупурай берзин! Хамык чүвени моон айтырып көрөйн. Таан-даа канчап билбестей берген деп мен — деп, иштиңде бодангаш, тура халаан.

— Чеже удуур сен. Хүреген база чедип келир болгай. Секперен моң! — дизе-ле, Долаандай дүүнүгү кижизи-биле бо кирип орган.

— Бо честецни самолётка олуртуптаалы. Бажың аарып тур бе? Чоп мырыңай өл эът апардың? — Кижичи сен хире аныяанда... — деп чоруй, бир шил кызыл арага ажыда берген.

— Чок, чок. Анаа-ла-дыр мен — дээш, өске эр кижиге багын көргүспезин оралдажып, Чолдак-кыс чем шкавының баарында барган...

«Чылдар ынчаар-ла эрте бергени бо-дур ам. Ол-ла бүгү чудумну» уруумнуң адазынга ажы-биле чугаалаар туржук, аажы-чаңымны өскээр «хуулдура» берген-не болгай мен. Бо-ла бүгү чүрээмде бар балыгларымны дириг чорааш, оода-ла уруум Эремаага чугаалап бээр мен. Адазынга, та чугаалазын. Боду билгей аан»— дээш, столга кээп олуруп алгаш, уруунче чалалга хевирлиг чагаажыгаш шорбажылап эгелээн.

«Эргим, уруум!

Чырык черде сенден өске менээ болчур дириг амытан чогуи билир мен. Меңээ чедип кээп көр. Чечекти ап алгаш кел-зиңиз, эки-те-дир ийин. Ынчалза-даа бодуң билип көр. Бүгү-те экинчи силер бүгүдеге күзедим.

Дарый чедип кээп көр, уруум. Байырлыг!

А даштын хар чагбышаан...



Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Ада сөзү

Кыска тоожу

Алдан дөрт мөгеден ам сес кижиге артканнар.

Бурунгаар алзы ийленип алган турган, чоон уннуг кырган теректерге кадарткан Хемчик кыдында ногаан шыкты хөй чон, өг орнуңуң долгандыры хевирлиг тырыкы кылдыр туруп алган, бурун шагдан бээр эр хиндиктиг кижиниң адын ылап бадыткаар мөгелер хүрежинден карак салбайн турганнар. Улуг-биче, эр-херээжен, кырган-чалы чондан тургустунган тырыкының хүн ажар талазында терек хөлөгезинде, кырын пөс-биле шып каан стол артында олурган улустуң бирээзи, далаш чок шимчээшкиннерлиг, калбак ак арынныг, чолдак эр туруп келгеш, холунда микрофонунче бар-ла шаа-биле алгырган:

— Эргим, чаңгыс чер-чурттугларым, хүндүлүг аалчылар! «Мурнакчы» совхозтуң таваан салгандан бээр дөртен чыл болган оюнга тураскааткан улуг байырлалдың хүрежинге онагларын ашкан, эң шилиндек сес мөге мурнунарда чыскаалыпкан турарлары бо!

Хүрештин кол судьязы, мөгелерниң ат-сывын Хемчик ары сынмас кылдыр чаңгыстап кыйгырып эгелээрге, чыылган чон бир дем-биле адыш часкап эгелээн. Үр болбаанда, эртенги ша-

лын дег арыг аялгага үдеткен, шевергин сырып даараан торгу содак-шудактыг сес күдер-кара мөгенин чер сиртилээн дег девин көргөш, көрүкчүлөрнүн сагыш-сеткили улам дойлуп, бүгүлө өске болуушкуннар оларнын медреселинден октаргай дүвүнчө талыя берген.

Район төвүндөн хүрежип келген беш мөгеден арткан чаңгыс мөге Байыр Бичелдей, девиг соонда өөрүнүң аразынга баскактанып олурупкаш, үнгөн көк аразында кыяр-сиген дег хевирлиг, бичежек оът кырында өрү-куду магнап турган кымыскаакты сонуургап көрүп ора, таваар боданган.

Арткан мөгелер аразында «Мурнакчынын» мөгсзи, Бухгалтыр-Мөге деп шолалыг Алдын-Херел деп дөртөн хар үези чоокшулай берген улуг, шыырак эр сараалыг. Мында көрүкчүлөрнүн шүглүп болур чаңгыс идегели ол. Алдын-Херелде деңзи-даа бар, күш-даа ында. Таварышкан онагларын ша-даа четпейн, эгин содаандан алгаш, хол башка бөөлдептер ийикпе, азы бодунче чыыра тырткаш, иштинден мундургаш, аар мага-боду-биле ойтур база баар кижиге болган. Мооң оон-даа өске аргаларны эки ажыглап билири чугаажок. Алдын-Херелден өске артып калган оолдар аныяк мөгелер, олар-даа барыктыг. Бүдүн центнер хире деңзилиг, содак-шудак кедип аарга, бел-кежиинден өрү хойтпактыг пашта олуртуп каан шууруун дег кылдыр сагындырар Алдын-Херелге таваржып келзе, аңаа удур кылыр аргаларны Байыр хаваан дүйүп алган бодап орда, ооң эктинге бир кижиге оожум дээй каапкан. Ол бажын таваар эргилдирип кээрге, бо черниң шыырак дээн аныяк мөгелериниң бирээзи, Чаш-оол деп оол сөгөдей аарак олурупкан: «Экии, акый!» деп, туң дег ак диштерин хүнге чайынналдырган. Аныяк мөгенин хүнге додуккан дески хүрең арнында кижиге көрбээн солун чүве бар дег, ону далаш чок топтап көргөш: «Чүү уткалыг менди апарды бо, үш шак хире кады хүрежип кээривиске, бо оолдун ам кээп мени мендилээр чүзүл, бир кижиге-биле салчап турбаан ыйнаан?»— деп бодааш, Байыр хык-даа дивээн.

— Чаш-оол-дур мен, акым! Танывайн тур силер бе?— деп, аныяк мөге тывызыксыг мендизиниң кырынга оон элдеп айтырыгны улапкаш, каътташкартылыг чараш карактарында сонуургал оду кыштыга берген, Байырже удур көрүп алган орган. Бо аныяк оолдун адын өске черден келген аалчылар-даа, мөгелер-даа баштайгы салыгнын соонда-ла Чаш-оол деп адап биле бергеннер. Ол таварышкан онагларын, бодундан улуг, шыырак эрлерни эгин ажыр көдүрүп, буттааш октаары-биле чыылган чоннуң сонуургалын дораан чаалап алкан. Аныяк мөгенин арын-шырайынын хевиринде, сырый дүктөрлиг, тудушкак хавак

кирбиктериниң адаанда, чалыы кыстарның чүрээниң согуушкуну дүргедедиптер чараш карактарны, шевергин, кырлагар думчукту, дөрбегер кылын эриннерни Байыр бир шагда кончуг чоок билир-даа ышкаш болган. «Бо оол, дуңмам Славаның эштериниң бирээзи эвес ирги бе? Аксымны адан тепкен эвес, менди эрээн бичии оолче, улуургаан дег удур көрүп алган оорар чүмүл?»— деп, Байыр иштинде эпчоксуна бергеш, сөс эдер деп чорда, Чаш-оол бут кырынче чииги-биле тура халааш, девинринге белеткенип мөгелер мурнунда барган. Чайгы үелерде, хире-хире кизиредир тутчуп турар мөгелер буттарынга таптай бастылган ойт-сигенниг көк шыкта мөге салыкчылары, каракка көзүлбөс чалгынынгы чүве дег, салыр мөгелерин кыйгырып, черге дээр-дегбейн эстеп чоруп турганнар. Чаржалаштырып, кыйгырышкан оларның үнүден Байыр, чаңгыс-ла сарыг шыва тоннуг, холунда куу шляпа чайган мөге салыкчызының үнүн тода дыңнаан: «Мурнакчының» аныяк начыны, эзирниң шүүргезинден, хартыганың кашпагайындан дүрген буттаар, Час-Адырның сай-дажын кажыктап өскен, Чаа-Барлык унунга ховар төрүттүнер мөге, Чаш-оол Дондуптуң онаан үндү-үүрү-нээр!» Ады үнген дөрт мөге содак-шудаан эде-хере тырткаш, холдарын өрү чада туткаш, шөл ортузунче кылайтыпканнар. Девиг соонда, кым-даа онаанче карак-кулак чок шурай бербээн. Дораан-на арга кылып, сегиржип аарындан дидинмээн дег, бот-боттарып тегээрип чоруп турганнар. Сес мөгеге чедип келгенде, хомай арга кылган кижии бодун буруудадыр апаар. Чаш-оолдуң тава-рышкан мөгези, дензизи алдан хире, улуг кил чок, ынчалза-даа авааңгыр, тудунгуру кончуг оол болган. Чаш-оолга-даа буттадыр хире эвес, харын боду удур бутче кирер. «Кандыг кадайның төрүп каан оглу бо хүрешке шүглүп үнген, калчан баштыг кара хойну колдуктап алгаш чоруй баар ирги, оолдар?»— деп, мөгелер артында бир-ле чоон үннүг, улгады берген хире кижии хааштап турган. Ол сөстөр кулак ужунга дынналы бээрге, шыкта олурган дөрт мөге дыңнаваачаңнап, чон ортузунда хүрешкен өөрүнче улам сиңниге бергеннер.

Байыр ол бүгүну дыңнап, көрүп ора, ооң-биле менди эрээн аныяк мөге оолдуң арын-шырайын бир-ле черге кончуг чоок көргенин ам база бодап келген. «Дуңмам Славаның эжи бе дээрге, хол бөмбүү ойнаар оолдарда бо хире шыырак хүрежир кижии дыңнаважык мен. Чаш-оол мен деп адын безин адагылаар. Кымның оглул аан бо? Үениң эрткенин кижии чүгле, бичии улустуң кижии танывас кылдыр өзе бергенинден билип чоруур чүве ышкакжыл. Адырам, адырам...» Байыр хенертен олудундан тура халыыр часкаш, саргылдыр өңнүг карактарын хере көрүп-

кен, хүрешкен мөгелер аразында Чаш-оолду дилеп эгелээн. Сырый кара кирбиктер адаанда, от-көс чайнаан дег болза-даа, хожуу көрүштүг, бодамчалыг карактарлыг, ак шырайында хүлүм-зүрүг белен чоруур аныяк уруг Байырның караанга тода көстүп кээрге, ооң бүткүр боду чым-сырт кыннып, арны-бажыш низг чалын кырынче дөгөпкөн дег, аа чипкен ышкаш апарган. Чүрээ сокпастай берген ышкаш, тыныжы кезек тыртыла бээрге, ол ам өл дер апарган адыштарын дөңмектеринге нугугулаан. Чугаа эреп кээп турган аныяк мөге оолдуң арын-шырайының хевири Делгермаада ышкажыгай! Делгермааның дуңмазы Чаш-оол мындыг эр кылдыр өзүп кээр деп чүвени кым бодаан боор! Кижжи амытанның уттуучалы болза-даа мыяда чүве эвеспе! Байыр ам-на улуг тыныптарга, ооң бүткүр мага-бодун билдинмес таалал бүргөпкөн болгаш талыгырда чаштынын чораан үе-дүнтүн өөрүшкүзү, ооң бодаалдарын дуй ап эгелээн.

Он ажыг чыл бурунгаар, ортумак школаны дооскан соонда, баштайгы кышты Байыр, Барыын Саяннар ажыр улуг орук кылып турган көвүрүг отрядынга ажылдап эрттирген. Чазын шеригже баар белеткел эрттирери-биле хоорайда ажылче ону шилчяттирипкен. Машина-техника даажы диргирээн, частыышкыннар дыцналган, коолаан соок хат, харны дүвүлөндирип чоруп турар оран-таңды бажындан келген аныяк эрге, час шыва алган Хемчик унну дүште-дүлде дег эргим кылдыр сагындырган. Частың баштайгы байырлалының бирээзи, март сес бүдүү-зүндө клубка болган танцыга Байыр, танывазы чинге кара уругну вальска чалап диттиккен-даа. Ооң четчип эгелээн амыдыралының баштайгы өөрүшкүзү-даа, мунгаралы-даа ынчаар эгелээн. Байырның чажыды болур, база-ла эрткен чылын школа дооскан, мында ада-иези-биле чаа көжүп келген шоваа кыстың ады — Делгермаа. Байыр кезжээлерде чиде бээрге, ол өөрү оолдар дег, үе-чергези уруглар-биле орай дүңгө чедир кылаш-тажып, клуб, танцыже белен ис баспас боорга, авазы дүвүрээзин тыптып келген карактары-биле ортун оглунче айтырыглыг көрүп, адазы: «Орайга чедир чүнү канчап чоруур чүвөл, оол?» деп, дүкчүлүг эжинин ажыдып тура, хааштап каар турган. Талыгырда тайга-сында ажылындан келгенде, бир-ле черден эккеп турары кылын номнардан адырылбайн баар оглу, ам аданин сагыжын кезек үеде човадыпкан. Өөрү-биле арага-дары ижип, шош-содаага киржи бээрийне! «Хүрежип турар кижидир мен, сагыш човаваңар даан» дээн, оглунуң чаптанчыг сөстөрүн дыннааш, ада-иниң сагыжы ам-на оожургаан. Иези оглунуң хүрежир хевин бо-ла четчелей бээр, адазы үш оглун чыскаап тургузуп алгаш, хүреш чажыдын боду көргүзүп, айтып

туруп бээр. Байыр бичежек чемоданынга хүрежир хевин суп алгаш чоруткаш, бир чамдыкта каткы-хөглүг-даа келгилээр, бир кежээлерде ыт чок-даа апаргылаар. Кежээниц чыгыс хүреш белеткели кылыр деп чүве кайын турар, хостуг кежээлерде ол бичежек чемоданын кладовка адаанче чажыра салып кааш, Делгермаа-биле болчашкан черинче маңнаптар турган. Ол үеде, Байырның эртен оттуп келгеш, баштайгы бодалы, кежээ удуп тура, хүннүң сөөлгү бодалы чүгле Делгермаа турганын ам бодарга, бүзүрэнчиг эвес сагындырар. Ийе, он ажыг чыл бурунгаар шынап-ла ындыг турган! Эрткен үсни дедир эгидип эккээр аргалыг чүве болза, Байыр ону хүреш көрүп чыылган чонга бүзүредиринден-даа эгенмес ийик.

Ынчан олар ийи чалыы чүректерниц болчажыр чери, Делгермааның ада-иезиниң бажыңындан үш бажың ажылдыр, доо-тра кудумчу азыы кылдыр дугуржуп алганнар. Болчаг шагы келгенде, Байыр чартык шак бурунгаар чедип келген, таваңтайларын ыт-тени кадап турган дег аай-дедир кылаштап, чүрээ саргыг берген, ол-бо көрзүнүп, бергедеп-ле турар. Кудумчу ол талазында, бичежек бажыңның көк сонгазы Байырны улам дүвүредип, ону топтап кайгаан сонуургак кижичи караа дег, дорт-ла өлчө шыгаап алган турары бир анчыг. Делгермааның ада-иезиниң барааны көзүлсө, ол өске кудумчу азыынче ужуга бергеш харангылаар. Делгермааның школачы дунмазы Чаш-оол кичээлдеринден дужуп кээри, анаа күзенчиг. Оол-даа болза, арышшырайының хевири угбазы кара олчаан. Демгизи: «Чүү мындыг кижил?» дээнзиг хая көрнүп-көрнүп, бажыңының херимин ажып кирип чыдар. Частың караңгы, орай кежээлеринде Делгермааны бажыңынче үдеп чорда, ам Байырның базымнары чоргаар, эгиннери херилчек. Кудумчу кежилдир бичежек бажыңның көк сонгазы ам харын кээргенчиг бооп, ушпа-турба кырганның суу соглу берген чангыс караанга демейлежир.

Делгермаа база-ла Байыр ышкаш, дораа-ла дээди өөрөдилге чери кирип шыдаваан, ам школада улуг пионер вожаңтайы кылдыр ажылдап турган. Чаа-ла бижиттинип эгелээн намдары, бодунуу-биле кара олчаан, биче сеткилдиг, чажыды Байыр, кижичи дорт тайылбырлап шыдавас онзагай сагыш-сеткили-биле уругнун сонуургалын хайныктырыпкан. Байыр-биле чүнүң-даа дугайында чугаалажырга, бо кижиден хөйнү билген, хөйнү номчаан боор. Ийи чалыы чүректер холдарындан четтинчипкеш, часкы дүнде чидий берген сылдыстар адаанга базыл чорда, үениң эрткенин кижичи кайгап ханмас. «Бичиимде кырган-авам сугга турумда... азы, сеске өөренип турувуста, физика кичээлинде...» дээш, кайы-бирээзи чугааны бо-ла эгелей бээр. Ын-

да-хаая Делгермаа улуг тынгаш, тывызыксыг кылдыр көргөш: «Сес азы он чыл эрткенде, ужуражып кээр бис. Ынчан мени танывас чыгыы боор сен...» дээш баарга, Байыр иштинде: «Сес, он чыл иштинде канчап-даа чарылбас бис» деп бодаза-даа, херек кырында: «Чаа, бодуң харын мени эскербейн бардын, Делгер» дээш, хүлүмзүрүүрге, туң дег ак диштеринде сылдыстар ойнай берген.

Ол үеде Байырның улуг сонургалы хүрешче шилчээн болгаш бүгү чүве улам бачым апарган. Бичизинден-не мөге болуксавас эр хиндиктиг тыва кижичок дизе чазыг болбас. Бурун шагдан тыптып келген, эр кижинин эки мөзүзү боор, ооң аваангырын, күжүн илередир хүрешке чоннуң ынаа дендиди-ле! Часкы когурум чаа көдүрлүп эгелээн үеде, район иштинге хостуг хүреш маргылдаазынага Байыр бирги черни ап турда, ынчан Делгермааны дуңмасы Чаш-оол-биле кады аңаа сагыш аарыыр кылдыр чалап алган ийик. Ол хөй кижичок киржиқчилиг маргылдаа, бешки классчы оол-биле ооң аразында найыралды дүргенибиле быжыглапкан. Байырның сүмези-биле Чаш-оол ам школачы оолдар хүрежинче барып эгелээн.

«Аа-аа!»— дээн улус алгызындан Байыр серт кынгаш, дүрген-не шөлчө көргөн. Шөл ортузунда бир ийи мөге октажыпкан болганнар. Чаш-оол онаа-биле дынчып чадай бээрге, оларны мөге салыкчылары дөрт-хончулаштырып алганнар. «Бистиң бо кожуунда дөрт-хончуга хүрежиптер мөге чок боорга, кайгаардыр мен ийин!» деп, демги-ле калчан баштыг кара хой дугайында чугаа үндүрүп турган кижинин үнү дынналы бээрге, Байыр хая көрүнгөш, хөй улус аразында шөйбек арынның, чаактарының эьду соолбурап кире берген, шоваа карактарлыг ашак кижини эскерип каан. «Хак! Арга билбес-тир силер ийин, ажы-төлүм! Дөрт-хончу кире берген кижичок, ышкып-ыйнып онаан бодунче чыыра тыртпайн, харын ооң дөңмектерин черже чыпшыр баспышаан, бир талазынче хенертен хоюпкаш, чая долгап кааптар чүве болгай» дээрге, долгандыр улустан кым-даа хык дивээн. Байырга ол арганы адазы көргүзүп берип турганын сактып келген. Чүгө-ле ийик, ону ол херекке албайн барган болгаш шиңгээтпээн-даа. Боду ийи-чангыс дөрт-хончуга таварышканда, кыскаш дег холдарының күжүнге ынанып, шынап-ла «ышкып-ыйныр» ужурга таварышкылаар. «Бо кырган, бис хире шаанда, бо көк кырынга девип турган алдан дөрт дирт кара эрлернин кайызындан-даа артык бооп турганы чадап чок. Дем чүү деп олурду мон?— деп, Байыр боданып айтыртырган-даа.— Бо шагның мөгелери хүрежип эгелээнде, ыймакташкан эниктер дег, чүглө холдары караңнаар — дээрге, олурган оолдарның бирээзи

шыдашпайн: «Дуу шагның мөгелериниң билбези «срыв» деп чүве-дир, кырган»— диди. «Сырыптап-сарыптап» холдарын караннадып турбайн, кижги тудужун чаңгыс алыр-ла боор. Бут-биле шуут хүрешпес, майгыыр, дөңмектээр, илбектээр, долгай-дегээлээр...»— дээш, кырганың аас-сөске безин алдыртыр хире эвес. Көрүкчүлөр кырынче итчип алгаш чоруй барган Чаш-оол-биле ооң онаан мөге салыкчылары, шөл ортузунче эккээрге, олар хол башка тутчу бергеннер.

Ийе, бичии школачы оолак Чаш-оол-биле танышкан чазып Байыр хүрешке кончуг-ла хандыкшаан турган. Делгермааның дугайында бодаваан үелеринде ооң хүреш дугайында сагыш-бодалы бо орандан чамдыкта шуут талы бергилээр. «Май бирде район иштинге шүглүп кааш, республикага үжүүр-даа былаашкай, удаваанда хостуг хүрешке спорт мастерин чедип алгаш, чурттуң чыынды командазынче киргеш, тывалар аразында бир дугаар сесээре чемпиону-даа болза чүл!» Дүжүнде бо-ла хүрешкен боор. Бажының адаанда сыртыы, шугланган чоорганы көк суг болгулаар. Кудумчуга, автобуска улуг-шыырак эр улус көргөндө, оларны бүдүү шинчип көргүлээр: «Бо хире шыырак кижги меңээ таварышкан дийик, кандыг арга-биле октап ап болурул?» Чылдың баштайгы хүрежи Май бирде Байыр шүүлбөзе-даа, чоңну кайгадып, кончуг шыырак мөгелерни октааш, дөрт мөгеге чедир ушпаан. Шаңнал алган соонда Байыр, Делгермаа, дуңмазы Чаш-оол олар-биле Хемчик адырыын сүзүп кеже бергеш, үжөлээ чылыг хүнге дөгеленип, каш айлар болган оларның амыдыралында кандыг улуг өскерлинишкишер манап турарын даап бодааның чугаалажып, ак-көк торгу өңнүг дээрде астын берген ийи-чаңгыс ак булуттарның кандыг диринг амытанга дөмөйлөшкөн маргыжып, суг кыдыындан чуга даштар тып алгаш, «ийиштеп-даа» тургулаанилар. Суг эккелгеш оваалап каан элезин көргөш Байыр, ооң кырынга девип, Чаш-оолга тыва хүрештин аргаларын өөрөдип, иелээ ойнап хүрешкениер-даа. Көк-сү-хөрээнде өөрүшкүнүн, чалыы назынның чалбыраажы сырлып хып турган аныяк эр, ону өжүрүп, оожургадыр аайын тыппайн, сай кырынга узун чажын дырап орган Делгермааның артындан бөле-хаара кужактапкан. Аныяк кыстын ужур кылдыр каткы-биле холушкан чидиг кышкызынга улам өнөмчип, Байыр ону хеви-биле катай тудуп алгаш Хемчик суунче, колдук адаа чедир сүзүп кире берген. Уругну бут кырынга салыпкаш, боду сугдан үнө маннаан. Ак дөжөктөрлиг платези, Делгермааның суг хоюглан каан даш дег суйбаксанчыг эьдинге чыпшына берген каттырып үнүп кээрге, Чаш-оол-биле кады баары кадып турган Байырның хенертен үнү чиде берген. Делгермааның эьдинге

чыпшына берген чуга хеви, час шуудунче кире бергенде, частып үнген бойдус дег, чалыы кыстың каракка эскертинмейн чораан ээлгир, хөнү дурт-сынын чанаштапкан дег кылдыр көргүзүпкен. Ооң узун чажындан эртенги шалың дег дамдылар, хүн херелдеринге кылаңайнып бадып турган. Делгермаа Байырның кырынче адыжы-биле суг чажа каапкаш, талдар артынче кире халыырга, дунмазы ооң соонче дап бээрге, Байыр ону кый деп алгаш, чүге-ле ийик, Делгермаа бо хире онзагай чараш, хөглүг боорун кажан-даа көрбес боор мен деп бодап каан.

Байырның ол бодалы шын болганы элдептиг. Май байыр-лалдары чаа төнгенде, автобуска таваржып келгенде, Делгермаа Байырга кестирер дээн иезиниң чанынче Кызылче чорруун дүвү-далаш-биле дыңнаткан соонда, аныяк оолду ада-нези, эш-өөрү шеригже үдеп каан. Автобус долдур бажы дөңгүр өөрүнүң аразынче ол, тепкиштерже буттарын таваар салып үнүп бар чыда, хая көрүнгөш, таныыр арыннарны четчелеп турда, хөй улус аразында ооң карактарындан ыравас, эң-не эргим шырай көстү хонуп келген ышкаш болган.

— Мананар!— деп, Байыр алгыргаш, автобустан шурай берген. Шеригже бир-ле чоок кижизин үдээн, автобус эжиинде тырлы берген хайым чонну шенектери-биле тарады итпишаан чеде бээрге, Чаш-оол боду дег, хөрээнде кызыл галстуктуг, сарыг баштыг оол-биле бо хүлүмзүрүп турган.

— Шериг үдээн улус черле көрбээн бис. Алёша-биле кады чапсарда келдим — дээш, Чаш-оол эжинче айтып каан:— Угбам ам-даа келбээн, акый.

— Эр чүвселерни аарай! Шериг үдептер кылдыр өзе берген!— дээш, Байыр ийи оолду, ийи холдап черден өрү көдүрүп келген.— Хүреживис каап болбас, бо эжиңни база эдсерттип ап тур. Конга эдипкен боор, школаже маннажыңар че!— дээш, эл улус аразынче дедир шургуп кирипкен. Бичии Чаш-оолду сөөлгү катап көргөн хүнү ол. Байыр ам ооң ынчангы арын-шырайын бодап келгөш, сактып чадаан, чүгле дөңгүр бажы, хөрээнде кызыл галстугу тода сагышка кирген. Угбазы Делгермаа-биле ужуражылга база кыска болган...

— Чаш-оол, Чаш-оол! Ам-на салба, дүжүр!— деп, бир кижини Байырның кулааның дужунга бар шаа-биле алгырарга, караанга көстүп турганы шеригже үдежилге, ора-сома чок чиде берген. Хүреш көргөн чоннуң ыг-шимээни, теректер бажында шиилээн часкы шуурган-на. Чаш-оол онаан октап алган, дөргөн харлыг совхозтуң хүндүлүг аалчыларынын, удуртукчуларынын мурнунда тап-билээ девип бар чораан. «Чаа-та, бистиң өйүвүс келди!» дээш, Байыр мөге салыкчызынын кыйгызын манап

олурбайн, туруп келгеш белеткени берген. Бухгалтыр-Мөгөдөн эске арткан хүрежир кижиге бар эвес, онаа черле ол апарган.

— Бичелдей Байыр! Бичелдей Байыр! Чөөн кожуунуң бо чылын довураан кактатпаан начыны! Ооң онаан үндүрү-үүңе-ээр!— деп, кыйгы салып турган мөгө салыкчызы, суг курту дег шимченгир ашакка Байыр далаш чок-даа бол, чинги-биле манап келгеш, ооң бижик көдүрүп алган оң холунуң адаа-биле өдө халааш, бир долганып келгеш, солагай эктиңге даянып аарга, мөгө салыкчызының ол экти куду чаймыш дээн. Дужунда Бухгалтыр-Мөгө шөлчө үнүп келген боорга, ол кадыг идиктерлик буттарын черже дазалай баскаш, шала донгаш дээш, дөңмектерин үш катап часкангаш, өөрөнгөн аайы-биле далаш чок девип үнүпкөн. Чыылган чонга Байырның девип, сүүр баштыг сыннар кырынга чалгыннарын херип алгаш, чоргаар кылыйтыл чораан эзир сагыжыңга кирген-не боор, бир дем-биле адым часкай бергеннер. Ногаан пөс-биле шыптыңган, шаңнал четкен мөгөлсөргө тыпсыр, саазын хааржактарда белектер оваалап каан, база бир будунда кызыл богаалыг кара хой баглап каан стол артында олурар хүреш удуртукчуларыңга чеди-сес хире базым чоокшуулап келгеш, ол тура дүшкөн. Хүн аайы-биле тыркылаанып тура, стол адаанче бажын суп алган кара хойже карак уштап көрө каапкаш, дөңмектерин ийи салааларының бажы-биле часкап тура, хөндүрлүп келгеш, шөл ортузунче басып каан.

Бухгалтыр-Мөгө девип шөл ортузунга-ла доозупкан, ийи быктып даяныпкан, онаан манап турган. Менди ёзузу кылып, хол тутчуп турда, ооң чоржагар, чоон салааларында күш бары дораан билдинген. Чоннуң тывыңгыры аайлыг эвес, хезиг-ле черден шола атты тыпсы кааптар. Алдын-Херсдин адын уттуң алган чүвө дег, мергежилин атче солуп алганнары ол. Стол артынга самбыч шаккыладып орап кижиге мөгө турганын дышан көрбөөн болгаш, Байыр онаан хүндүткел-биле бажын соған кышып, холун туткан. Бухгалтыр-Мөгөнің чидиг көрүштүг көк карактарындан, атпаңнады баскан шимчээшкиниден, ол бодунуң күжүңгө илиг чок бүзүрээр кижиге деп чүвө билдинген. Байыр бодунуң онаан чайгаар-ла хүндүлсө, ам ону быжыг дазылдары черже чаттыла берген, ийи кижиге куспаа хире Чыргакының кызыл дыдының төжөөңгө дөмейлей берген. Бүдүн чүс кил хире ыңдыг эрни, анаа кижиге болза, октаар хамаан чок, шимчедил аары безин берге болбайн аан. «Кижиге дыңнап көрбөөн, чүү деп мөгө тыптың келдин? Кижиге чери кидирээштиг, хүреш деп чүвөни сенээ көргүзүп берейн ам, дунмакыжыым!»— дээнзиг, ол Байырның бажын ажыр карактарын имирээрткеш шыгаап алган, холдары быгыннарында хевээр шимчеш дивээн.

Байыр онааның улуг, шыыраандан-даа, бардам көрүжүндөн-даа сезинмээн. Хүрештерде онаа-биле хол тудушкан соонда, ол бодундан артык күштүг-даа, чүгле чирик дуглаар дээш буу-хаа үнүп келген-даа, чон мурнунга бир дугаар чанагаш эьдин көргүзүп девип турар аныяк оолдарны-даа ол дөмей бодап, кажан-даа бардам хүрежип чорбаан. Кижиден кижичи артык, киштен киш кара болгай. Таварышкан онаа бодундан назы талазы-биле улуг болза, оптуг, кажар аргаларлыг боор, аныяк оолдар харын ондактыг, мөңгүн суу дег холга туттурбас болгаш авааңгыр боор деп чүвени ооң хүрежип келген арга-дуржулгазы угаадып турган.

Байырның шериг эрттирген черинде хүреш спорту эң сайзырангай болганы, хүрешке сундулуг аныяк солдат оолга, амыр-белен эвес шериг хүлээлгезин эрттиреринге улуг дөгүмчө болган. Қазарма соңгазындан-на тебе мөгеннери дег, ийи баштыг Эльбрус барааны көстүп турар хүреш ораныга ол, ылап-ла спортчу белеткелди эрткен. Делегей чергелиг мөгелер үзүлбес Майкоп, Махачкала, Орджоникидзе хоорайларга хүрежип тургаш Байыр, бир чылын самбога шериг округунуң чемпиону атты чаалап алган-даа. Спорт мастери ат чедеринге, шеригден халажыр үези шаптык каткан. Шериг хевин солуп кеткен чайын ол хүрештерге ам-на шүглүп эгелээн. «Чинге кара оол, берге-ле кижичи тыптып келди. Бистин районнун адын хүрешке чаңгыс бо өөндөледир эвеспе» деп чон чугаалажы берген. Ынчалза-даа Байыр чаңгыс чер-чурттугларының изиг күзелин бадыйткап шыдавайн барган. Ол элээн чылдар иштинде эьдинге содак-даа кетпээн, тоолдарда дег көк дээрин хөлбөңдөдир, кара черни сиртиледир девип-даа көрбээн. Чүгле ийи чыл бурунгаар төрөөн черинге чедип келгеш, катап хүрежип эгелээрге, ону билер мөгелер: «Хып дээн аныяандан ажыг-дыр сен» деп, шынын чугаалап турганнар. Аныяанда ол өде-чара хүрежип турган болза, ам оваарымчалыг апарган болгаш, хоомай арга кылбас апарганын көргөш, ынчап турганнары ол.

Тыва хүреш дээрге, чүгле кызыл күш, арга билири эвес деп чүвени Байыр та чеже катап бодап келген. Ооң негелдеси болза-даа нарын, чаңгыс холуң азы дискээң черге дээптерге-ле, октаткан боор. Қайы дигте, кандыг сөөк чон бо дег амыр эвес негелделиг хүрештигил?! Хүрешти ол чамдыкта шыдыраа оюнунга-даа дөмейлей бээр. Шыдыраачы мат кагар дээнде, доора, будалчак көштер кылганы дег, мөге кижичи ылап кылыр аргазын чажырып тургаш, өске аргалар-биле онааның кичээнгеин кошкадып, туружун өскерттип ал-ла, чаңгыс андарылган соонда, күзээнин аптар ийик. Сээң-биле күжү дең, аргалары

янзы-бүрү онааның чаңгыс шимчээшкининден, сенче кылчаш кылдыр көре каапкан көрүжүндөн, ол ам кандыг арга кылыр дээнин бодап тыпкаш, удур кылыр аргаларны карак чивеш аразында ажыглаарыңа белен турар сен. Бодуң аргаң бүтпейн барганда, улаштыр чүнү кылырыл, онааң кандыг удур аргалар белеткеп алган турарың? Бо бүгүнү шагда бодап апканда, дыңзыг буттарың, күштүг холдарың чүнү канчаарын боттары билерлер. Бо бодалдар ам база Байырның бажыңга кирип келген.

Шөл ортузунда ийи мөге, чылар-чылбас басып каап, боттарын мага хандыр көрүп алыксаан чүве дег, арыннарын кайгажып чоруп турарга, солун хүреш көрүксээн чон шылай берген:

— Бухгалтыр! Бухгалтыр-Мөге! Удуй бердин бе, одун!

— Терсктер бажыңдан бедидир бөөлдепкеш, каяа октаарын көрүп ап турар кижидир ийин. Ха-ха-ха!

— Хай бооп, мөгөң кырыңа уштуң, аныяк оолдуң сөөк-даяа сыйлы бээрийне!— деп, «мурнакчылар» чаңгыс чер-чурттуун хей-аът кирип, район төвүндөн келген танывазы мөгени киткодип-даа турганнар. Ол алгы-кышкыга өжөшкөн ышкаш мөгелер, шынап-ла шыдыраа хөлүндө үш көштен мат көрүп алган дег, шимчевейн барганнар. Оларның бодалдарында янзы-бүрү аргалар караңайнып көстүп, чидип турганнары ол болбайн аан. Хүрешке күш, арга, аваангырындан ангыда, карак кызыл кижиде онааның довураан кактаарын Байыр бо-ла сактып кээр. Кайы-бир мөге-биле октажып чадай бергенде, дыңзыг күженишкинден салааларың боттары салдынар деп барганда, тыңыжың кыскалап, өкпөң ажып, карактарың ажыг дер дуглай бадып эгелээнде, бүгү тура-сорууң чыггаш, дың чаңгыс арга кылырынче бодунну албадапсынза, ам база де-виир эргелиг болганың ол. Чүгле карак кызыл-ла кижиде, харыксырай бергенде бодун албадап шыдаары ылап.

Кезек шимчээшкин чок турган ийи мөге, аразында сорунзалыг болу берген чүве дег, уткуштур шуражы бергенер. Аамай кылдыр көзүлгөн оларның хүрежинден чөгөнгөн көрүкчүлөрийң чамдызы чүнү-даа билбейн барганнар. Ийи мөгөдөн карак салбайн турган көрүкчүлөр, оларнын кыйгызы Бухгалтыр-Мөгеге күш немептер чүве дег, бар шаа-биле алгыржып турган кадында, кыс ыйгы дег күштүг чаңгыс чер-чурттуу адаанда барган, а ирбиш дег ээлгир Байыр бут кырында арткан.

— Канчапты? Чүү болду?

— Бухгалтырвыс чоп черде чыдыр?

— Тфук хайт! Ам хүрешти көргөн-даа херээ чок! Бо оол шүгүлү берди — деп, бир кижиде суккуругулаан-даа.

— Дегээ суккаш, оозун ужулгаш, Бухгалтырны катай кагарга, ширик безин ойлуп чаштай берди. Чүү деп чүвөл бо? Совхозувус адын камгалаар мөге кымыл?

Хүреш көргөн чон аразында үрүңейнчил турда. Байыр онааның турарынга дузалашкаш, бурунгаар алзы беш, алды базым девип каарга, шимээн чавырлып, кым-даа адыш часкаваан. Бухгалтыр-Мөгениң шырайында хомудаашкын аяны илден, улус арнынче-даа көрбейн, бир дискээн суйбай-суйбай, ам аскай берген чон аразынче кире берген.

Үш шак бурунгаар хүрежип эгелээн алдан дөрт дирт кара эрлерден дөрт мөге арткан. Ийилеп хүрежир дээн болгаш, бир узун ак оол биле совхозтуң зоотехниги дээр кирбей салдыг эр девип үнө бергеннер. Байыр имнеп, кый деп турган өөрүнүн аразынче-даа барбайн, улус мурнунга баскактанып олуруп алган. Ам онаа болур Чаш-оолду көрзүнерге, мында көзүлбээн. Байырның кулаанга, аныяанда мөге чораан кырганының бар шаа-биле улуска тайылбырлааны дыңналган.

— Дем силерге чугаалап турбадым бе, бо оол шүглүрдөн. Район төвүнден келген мөгениң хөрээниң делгемин, буттарының мөң эъттерин канчап эскербес силер? Мөге кижиниң күжү будунда чүвө болгай. Калчан баштыг кара хой-даа Хемчик куду бады барды эвеспе!

Ол сөстөрни дыңнааш, иштинде эпчоксуна берген кижин кулактарын кызыпкан: «Чаш-оол-биле хүрежир апарган элдептиг чүвө бо»— деп, чүгле эриннерин шимчедип иштинде чугаалангаш, катап үзүктели берген сактыышкынынга келген.

Школачы хептиг, хөрээнде кызыл галстуктуг бичии Чаш-оолга үдеткен соонда ийи хонганда, Байыр бодунуң үс-чергези орус, тыва оолдар-биле кады, шериг комиссариадының даштында чыскаай тургускулап каан автобустарның бирээзинче, ыдыктыг хүлээлге эрттирер черинче чоруп турган. Оолдарнын эш-өөрү-ле хөй, ону үдээн кижиде чок. Байыр Кызыл хоорайының эмнелгелерин далаш-биле кезий маннагылааш, Делгермааның иезин-даа, бодун-даа тыппаан. Каткы-хөглүг өөрлүг эштеринге адааргап, сагыш-сеткили хөмүрерө берген, автобус иштинге бажын соңга шилинге үстүрүп алгаш олурда, ооң дужун бир кижиде соктай берген. Ол бажын көдүрүп кээрге, соңга өттүр хөл дег карактарында чаштар долган Делгермаа бир-ле чүвө алгырып турган. Байыр автобус иштиндиге шуужуп кирип турган өөрүн-даа, шериг баар оолдар четчелеп турган офицерни-даа канчаар таварып эрткеш, үнө халаанын билбейн барган. Делгермааның хөнү сынын каракка көзүлбес аар чүкк базыпкан дег, кеткен хеви өскениң этинден чүвө

дег хөлбегер апарганын, хүлүмзүрүг ыравас шырайында кижн баары ажыш дээр кара булут диргелип келгенин ол дораан эскерген. Делгермаа Байырның мойнундан куспактаныпкаш, ишкнрнп ыглай берген. «Авам шыдашпайн барды» дээн сөстөрнн, өске бнр кнжн талыгырдан чугаалаан дег, дынналган.

— Канчап?— деп, утка чок дынналган айтырыг боо адыпканы-биле дөмей болган. Ол өйдө оолдар шупту автобусче шуужуп кнрс берген болгаш эгнннернде сылдыстарлыг офицер: «Бнчелдээ! Автобусче марш!» деп далаштырган. Байырның карактарынга бүгү чүвө шокараңайнып, кулактарын бнр кнжн адыжы-биле дуглап, ажыдып турган дег кыннып кээрге, Делгермааның халая берген бажын эктннден ырадып келгеш, ак шырайлыг чараш арнынче чнге көргөн:

— Манаар сен бе?

— Манаар мен, Байыр! Дыннадың бе, манаар мен!

Байыр канчаар-даа аайын тыппайн, ооң чнңге салааларын кош-адыжынга дынзыдыр тудупкаш, автобусче кнре халаан. «Манаар мен, Байыр! Дыннадың бе, манаар мен!» Ол сөстөр ыдыктыг хүлээлге күүседнр дээн оолдарның автобузундан чыда калбайн, Кочетов кудумчузун куду баткаш, чаа одунган Улуг-Хемнн көвүрүглөп кешкеш, Саян ашкан каалама орук-биле ужуп орган дег болган. Байыр шернп хеп кеднпкенде, чагаа алган санында-ла ооң караанга, чалыы кыстың ак дөжөктнп, чечектерлнп платъезн Хемчик суунга өдө бергеш, хаак дег ээлгнр мага-бодунга чыпшына берген турда, шапкын хемннн хүнге кылаңнаан бырлаңы дег Делгермааның хүлүмзүрүү бо-ла көстүп, «...дыннадың бе, манаар мен!» дээн сөөлгү сөстөрн кулактарга доктаамал дынналып турган. Ийн чалыының чагаалары удур-дөднр ужугуп эгелээннр. Ол күзүн Делгермаа эмчннн дээдн өөрөднлге черннн студентнзн апарганын дыңнааш, Байыр өөрөзннден хондур карактарын шнммээн. Кыш эрткенде чагаалар ховар кээр апарган. Бнр хүн ефрейтор Бнчелдөй Делгермаадан почта таварыштыр бнчежск бандероль алгаш, хөрээнде хайнып турган өөрүшкүзүн чажырып шыда-вайн, эжнп аксында турган дневальнннн көдүрүп алгаш чоруткаш, ийн каът орун кырынче алгыртырзын-на үндүр каапкан. Оон баргаш, эрнп чыткан старшинага-даа чүктөппкен. Улуг өөрүшкүлүг кнжннн хемчээн канчап алыр боор! Делгермааны эн-не эргнп сөстөр-биле эргеледнп адавышаан, сөткнлннде четтнргеннн илереднп, алган белээп мөгө холдарынның адыжы-биле суйбап тура, ораап каан саазынны чөжнптерге, хөй-ле чагаалар тумбочка кырындан шалаже төктүп барып дүшкөннр. Чагаалар хавында хол үжүүн дыка-ла таныры

хире. Орта чоор бе! Ооң бодунуң Делгермааже бижээн чагаалары!.. Чаңгыс калбак кыдырааш саазынында Делгермаа, кады өөренип турары бир оол-биле бадыланчыр деп барганын, база ооң-биле аразында ханы дөс чок харылзааны үзери-биле, чагааларын дедир чорудупканын бижээн болган. Амыдырал ол хире кара баарлыг деп бодавайн чораан Байыр кыс уруглардан, ылангыя тыва уруглардан ырак базып чоруурун ашкынып алган. Өске кандыг-даа сөөк уруг болза: «...манаар мен» деп, хоозун сөстөр этпес ышкаш сагындырган.

Байыр шеригден халажып кээрге, Саян ашкан, акы-дунманың деңге дерин төккөн оруу тутчу берген, кызыл, куу өднүг «КамАЗтар» сугда кадыргылар дег, ол орук-биле ылгыны кончуг аай-дедир кулбуртуп чоруп турганнар. Ол аалга үр болбайн: «Бо орук болган-дыр, өске орук тутчур кижини мен» — деп, ада-иезинге чугаалаан. Шеригге кады турган өөрүнүн кыйгызы-биле кылаң, арыг суглуг Байкал хөлден ужугуп чоруткаш, бир ужу күчүлүг Амурнуң чалгыгларынга үскен демир-орук тудуунче, төрөөн черинден талыя берген. Хүн бүрүдө кулакка дынналып, каракка көстүп турар «БAM» деп үш үжүк Байырга Делгермаадан ыраарының чылдаа болган. Ийи чыл бурунгаар чалыс кыс-биле каткы-хөглүг кады кылаштажып турган кудумчузунга боду билбейн чедип кээп турза-даа, Делгермаа-биле ужуражырын черле күзевээн. Ол мында, адазының бажынында, ийис чаш оолдарлыг.

Үе-үе болгаш Байыр бижип турган чагааларынга ада-иезинге: «...орус келин эдертип чеде бээр мен» деп, баштаа-даа, шыны-даа билдинмес дыннадып тургаш, дөрт чыл эрткенде Евдокия деп аттыг... тыва уруг эдертип келген. Тывадан ол улуг тудугже комсомолчу путёвка-биле ажылдап чеде берген, бодунуң школачы эжиниң кады төрөөн дунмазы, арыг-силини, бо кижини бодун чооваар, онза уруг болган. Амыдыралдың бүзүрелдиг эми — үенин ачызы-биле Байырның чүрээндө саргып чораан хилинчектиг балыг, сорбу бооп арткан болгаш, Делгермаа оон сагыжынга чоорту ында-хаая киргилээр апарган. Бо хире чылдар эрткенде, душ бооп ооң бодунга эвес, а бешки классчы оолак тургаш, ону шеригже үдөөн дунмазы Чаш-оолга, барып-барып хүрешке дужуп кээри, кижиниң дүжүнге безин кирбес, элдептиг таварылга. Чаш-оол ам өг-бүлелиг, ажы-төлдүг-даа бооп чадавас. Бо шагның аныяктары школа доозар билек, арага-дарызын куттуруп, ажы-төлүн ада-иезинге азырады бээр апарган ийик. Делгермаанын салым-чолу кандыг арттарны ашкаш, кайы хемнерни кешкеш, дээрниң хиндинче үнгөн бе, дөвүнчүктүн дүвүнче кирген бе?

Алдан дөрт мөгеден арткан дөрт мөгениң баштайгы ийизи октажып каапкан. Байыр шөл ортузунче далаш чок девип үнүп келгеш, онаа болур Чаш-оол-биле хол тутчуп тура, оон арнын чооктан топтап көргөн. Ону шеригже үдеп турган, бопугур арынныг бичии оолактын арын-шырайының хевири, ам ёзулуг эр кижиниң кылдыр соматтына берген. Чаш-оол шала күдүйүп алган, аңгадай берген хүлүмзүрүп турган. «Мынча чылдар эрткенде, хүреште таваржып келгениviste мээң-не буруум чок. Ам канчаар бис, акым?» деп, оон чараш карактарының көрүжү мону сөглөксеп турган. Байыр бүдүү улуг тынган. Хүреш дээрге, хүреш-ле болгай, таныыр, билчир улус хамаанчок, шаанда болза, адазы оглу-биле безин хайыра чок тутчуптар чүве дээни кай. Сээң кошкак талаларыңны, ам чаа онаан октаан оолдун чедир кылбас аргаларын база өөренип көрдүм. Шүүлгеш, кара хойнуң төжүн сенээ салыр болган-дыр. Ынчан мага хандыр хөөрежир бис. Далажыптаалы! Мону бодааш, Байыр бурунгаар дап бергеш, Чаш-оолдун солагай холунун кырызындан аптарга, оон хүнге додуккан арнында хүлүмзүрүг эсти бергеш, улуг карактарында чидиг отчугаштар чайнай берген. Байыр эгин содаандан ийи кыскаш дег холдары-биле алган соонда, чая долгап турда, эмире чок-ла болгай. Артында оң, солагай буду-биле теппишаан баар. Бир каш шимчээшкин кылгаш, ол, Чаш-оолдун ийи чарын бажындан апкан. Че-те! Тудуш холда кирген болгай! Мооң мурнунда салыгда Бухгалтыр-Мөгени октаптарга, көрүкчүлерге чиги кончуг арга кылган ышкаш сагындырбайн аан. Херек кырында ындыг белең чүве кайда боор! Бо чылын ажыглап көрбөөн аргазын адыг-мажаалай дег онаанга удур кылыр деп ол, көк кырынга олурала бодап алган. Чүгле долгай-дегээ сугар. Бир болза, октаар, саадаар болза, боду кагдырар. Бар турган бодунун күжүн, шимчээшкиннеринин дүргенин Байыр мөөннепкеш, шүглүр кылдыр кордап орган Бухгалтыр-Мөгени доурак кырындан тургузуп, буду аскаан кылдыр баажыландырыпканы ол. Ол арга кылыр дээш, чаңчыл аайы-биле бүгү мөчүлөриниң шынганнарын хензиг-ле үеде суларады кааптарга, элдеп чүве, кижини аппаратга, дедир эккелбес оранда чыдар адазынын кайы-бир шагда чугаалаан сөстери оон кулаанга дынналып келген: «Кажандан бээр ат-алдар, шаңнал дээш, арын-нүүрүн артынга каап эгелээн кижини боор сен, оол?» Байыр кылыр дээн аргазын соксадып кааш, тудужун кошкатпайн, буттарың хере теп алган шимчевейн барган. Ооң меделерелинден чиде берген, хүреш со-нуургаан чоннун ыды тода дынналып келген:

— Чаш-оол, ушта чүткээш, буттап каавыт!

— Дондуп, Дондуп! Совхозувус адын бода!

— Чаш-оол, ззир-ле болгай сен! Караш кыл че!

Адырам, адазының ол сөстөрни чугаалап турган ужуру мындыг де. Байыр он хар үези турда, чазын тарылга соонда байырлалда хүреш болган. Ол хүрешке адазының кады төрээн дунмазы Бойду деп семис ак эр шүглүп каан. Үжүүр былаашкан мөге, Бойдунун шанызы, чаа хүрежип чоруур, ады утгундура берген бир-ле аныяк оол. Хүреш соонда Байырның адазы ортун оглун эдертип алгаш, хөй улус долганып алган Бойдуга чедип келген.

— Чаш дунман-биле кызып-кызып хүрежип канчаарын. ол? Кажандан бээр ат-алдар, акша-шаннал дээш, арын-нүүрүн артынга каап эгелээн кижн боор сен, оол?— деп, ашактын арны шириин апарган чиге айтырган. Дунмазы, эгин содаа-биле арнында дерин чодул тура, хая көрнүп келгеш:

— Мөге кижн октавайн канчаар, акым — дээш, хүлүмзүрүүн чажырыпкан.

— Чаа хүрежип чоруур дунманга ужуп берзинзе!— деп, адазы улам кадалган.

— Аныяк кижн бо назынында ам та чеже шүглүр. Мен ам чүү боор...— деп, Бойду бодун агартырган.

— Сен ам бо хүн даңды шүглүп-даа чоруур болзунза, мону угаап ал. Чаа хүрежип чоруур кижн эге баштай шүглүп-терге, хей-аьды кирип, хүрешке сонуургалы улам дендээр деп чүвени уттуп эгелээн-дир сен, эжим. Бо дег таварылгада, хадунма таваржып келгенде, мөге кижиниң ужуп бээри аныяк, хоочун-даа мөгелерни хүндүлээн чаңчыл-дыр. Бис аныяк турар шаавыста хүндү деп чүве дөр бажынга турду, ам харын чыышкын адаанда келген-дир. Кижиде хүндү бар, арын-нүүр бар. Шаннал, мактал дээнде, сен ышкаш, чаш дунмазын-даа ышкып-ыйнып тургаш октап аарга, чүнүн өөрүшкүзү боор?

Байырның адазы долгандыр турган улусту эргий көөрге, оларның бир чамдызы идиктериниң бажынче кайгап, артканнары өскээр кылаштажыр болган. Аптара хөректиг Бойдунун арны хөлүгүр апарган, идиктерин уштуру-биле ыт чок, черже аары-биле олура дүшкен. Адазынга харыы берип шыдавайн барган улусту-даа, шүүлген мөгени-даа көргеш, Байырның чаш меделери адазының чугаазы ылап шын-дыр деп чүвени, балалбазы-биле сактып алган. Ынчан ол бодунга: «Өзүп келгеш, мөге апаргаш, ачамның бо чугаалаан сөстөрнн албан күүседир мен» деп дангыраглаан.

Оон бээр хөй-ле катап чазын хектер Хемчик унунга эткен. Он алды хардан эгелеп хүрешкенден бээр, Байырга дангыраан

шынзыдыптар таварылга туруп көрбээн. Оозун харын-даа уттукан. Даңгырак шынзыдар таварылга ам-на бо эвес чүве бе? «Ынчангы бичии чаш оолдун дангыраан үрөпсө чүл?»— деп, Байыр бодундан айтыртыган. «Ол үеде чаш киж, хүреш дугайында орта чүнү билирил аан. Ам хүрештин сагылга-чурумун шынгыраткан. Ужуп бербес ужурлуг. Адырам, ачамның сөстөрүн дыннааш, ооң угаадыын эдерип аашкындым. Ону үрөпсимзе, каш чылдар эрткенде, бо хүн база угаан-медерел четпээн турган-дыр мен деп агартынар мен бе? Азы чүл, адазы чорта бээрге, оглу берген аксы-сөзүн уттуучаннап, амырап каар бе? Даңгырак күүседери кижиниң бодалы дег, ындыг блен эвес турганы чүл! Тыва уруглардан ойлап чоруур мен дээн аксым тудуп шыдавадым. Хүреш мурнунда өөрүмгө, «хойнун өзүн үзер силер, мен шүглүп каайн» деп аазадым. Уруглар-даа, хой-даа канчаар, ам-даа караамда көстүп турар, хөрээнде кызыл галстуктуг, бопугур чаактыг Чаш-оолду октап аарымга, чаш чүрээмниң эң арыг бодалдарынын кырынче чуушкун чажыпкаш, баштайгы дангыраамны черже таптап каапканым ол ышкажыл. Оон киж сагыжы черле амыраар бе? Ачамның ынчангы чугаазы кайын чазыг боорул: кижиде хүндү деп чүве бар, арын-нүүр деп чүве бар». Тудужун салбайн, согааш дег дөнмектерлиг буттарын хере теп алган турган Байыр мону бодай каапкан. Ол бир холун салыпкаш, Чаш-оолдун балдырындан соора-муна ап, онаа-биле тутчуп кирипкен. Төрөөн совхозунуң дөртен чыл бурунгаар баштайгы өргени кактырган байырлалга чыылган чүс-чүс киж, хенертен кудай диңмирээн дег, өөрээш чангыс үн-биле алгыржыпканнар.

Долгандыр чырылып келген шөл ортузунда Чаш-оол бут кырында, черден ковайыл орган Байырже карактарын чивенедип кайгап турган.

— Турар боор бе, дев че!— деп, демгизи Чаш-оолче бажын өрү согаш кынган. Чаш-оол тура халып келген хүреш удуртукчуларының баарынче девип бар чорда, өөрүшкүзү эриин ашкан, беш-алды аныяк оол улус аразындан магнап үнүп келген. Олар калчан баштыг кара хойну ужур таварааш, октаан мөгени чаш уругларгылаштыр хол бажынга көдүргөш, чон аразынче киере берген. Байыр саарында чыпшына берген довураан кактап ал-ла, сес мөгө арткандан бээр сагыш-сеткилин аартады доюлдуруп келген бодалдары, тамы дүвүнчө чуглуп бады барганынга сагыжы ажый берген, хостуу-биле улуг тынгаш, девип үнүп турган черинче басып каан...





Э р т и н е л и г ш ы г ж а м ы р

БИР НОМНУҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Шылгарангай, улуг тыва шүлүкчү Сергей Бакизович Пюрбюнүн «Төрээн черим» деп шүлүктөрүнүн чыындызы тыва чечен чогаалдын төөгүзүндө онзагай черни ээлеп турар. Бо ном авторунун салым-хуузу дег үвүлөгө таварышкан. Харын-даа Сергей Пюрбюнү сталинчи концлагерьге хоругдаарынын бир чылдагааны болган. Шүлүкчүнүн уран күштүг талантызы «Төрээн черим» деп номунга онзагайы-биле көстүп келген. Ында кирген шүлүк бүрүзү Тывага, ооң биче сеткилдиг чонунга, ооң катаптанмас мөнгө чараш бойдузунга өшпөс оттуг ынакшылдын арыг чаагай йөрээли болган.

Сталинчи тергидел үезинде биче буурай чонун, хензиг чуртун алгаары айыылдыг турган — националист деп буруудатканың ол. Сергей Бакизович ол хай-халалтан чайлап шыдаваан. Шүлүкчү-даа, ному-даа хоругдаттырган.

Номнар өрттензе-даа, шүлүкчүнүн үнүн, сеткил-сагын кым-даа өрттеди-п-хуюктап шыдавас. Бо хуннерде «Төрээн черим» деп номну Тываның ном саннарындан дилээш-даа тыппас бис. Ооң дың-на чангыс экземпляр республиканың Пушкин аттыг библиотеказынын чуртшинчилел килдизинин шыгжамырында кадагалаттынып чыдар. Ону бир-ле буянын, ак сеткилдиг библиотека ажилдакчызы амгы салгалга шыгжап арттырып каан, ол дидим кижинин адын бөгүн кым-даа билбес.

Бөгүн бистер хоругдаттырган номну агартып, оон элээн каш шүлүктү номчукчунун кичээнгейинге бараалгаттывыс. Бо шүлүктөрни Сергей Пюрбю хосталган соонда чангыс-даа номунга кирип көрбээн, ычангаш амгы салгалдын номчукчузунга олар билдинмес турган.

А л е к с а н д р Д а р ж а й.

Сергей ПЮРБИУ

ХАРААР-ТЕЙ

Хараар-Тейге
каан хүндүс үнүп келдим.
Қарак четпес делгем черлер
ажыттынды.
Кедээр чыткан
Қара-Шатга
Чинчилер дег.
кодан малдар,
төктү берген
оьттап чорлар.
Хере чаткан
хевистерзиг шөлдер долдур
Чингир ногаан
сиген,
тараа
чалгыл чыдыр.
Баарымда
Улуг-Оймак ортузунда
Қажаа, бажын
ында-мында
көстүп турлар.
Балды,
маска
шаккыгайнып,
ындазында,
Қалышпас дээн чүве ышкаш
эдиш турлар.
Үнер хүнге
үнгелек дээш
хомудапас,
Үрезинни
эвээш-тир дээш
өкпелевес.
Кезек бажын
көре каапкаш,
хөөреведим.
Кедизинге,
келир хүнге
байырладым:

Чырык-чырык сонгаларлыг,
 дөлем чаагай
 Чыргалаңның
 Улуг-Суурун
 далажыксап,
 Маңаа борта
 Хараар-Тейге
 эге салгаш,
 Балды туткан
 бызаңчыга
 йөрээл салдым.

1946

КАРА-СУҢ

Тыва чурту
 хемнер-биле байлак,
 Ол хемнерниң аразында
 Тып-даа дизе,
 тыппазың бир хем бар.
 Ооң адын Кара-Суг дээр.
 Ол хем,
 база өске хемнер ышкаш,
 Онзаланыр чүвези чок.
 Ырда кирбээн,
 ады-сураа үнмээн.
 Ынчалза-даа ынаам кончуг.
 Кара эзир хонгаш,
 бараан хараар
 Кадыр туруг баарыңга
 Чокпак кара,
 ыштыг
 самдар өгге
 Чолдак кадай мени төрээн.
 Күжүр авам
 өлбейн
 дириг чорда,
 Күзел чедир ынакшывайн,
 Арай
 эрте чарлып,
 орнукшуттум.
 «Авай» деп сөс мени кагды.

Ам дээрде
 черим сецээ бслээм
Алдын эвес,
 мөнгүн эвес,
Ынакшылдын
 арыг сөзү болур
Ырым бо-дур, хүлээл ап көр.
Авамга
 мээн
 чедир илерстлээн,
Артып калган ынакшылым
Дөгөрезин
 чүрээм ханызындан
Төрөөн черим,
 сецээ берейн.

1945

ЭЖИМ

Өгбелерим,
 төрөлдөрим
 адын шыгжаан
Өскөн черим —
 Эжжим деп
 бир хемчигеш бар.
Суму чоннун
 чурту боордан
 өскези чок,
Сураа үймээн,
 мактапкы дег, чүвс-даа чок.
Хажызындан
 тургузуп каан
 ханалар дег,
Харап турар
 кадыр-кадыр хаялар бар.
Аңа,
 дагга
 ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш
 хая кырлап хүнзеп чордум.
Ховуларда
 чашкылап каан
 хорагай дег,

Хоор-сарыг
ала-була
тараалар бар.

Анаа,
ховаа
хоорум чедер
хонак ууштап,
Авырара чудай берген
күзеп чордум.

Чайгы хүнде
шимчеп турар
мөңгүн ышкаш,
Саарыглары чайыннанган
судактар бар.

Анаа,
хемге
хырынга өй
балык тудуп,
Аржаан ышкаш, арыг сугну
ижип чордум

Ортузунда
чонга салган
олбуктар дег,
Оюк-делик,
чингир ногаан
оймактар бар.

Анаа,
шыкка
ында-хаая
түрээм утгуп,
Амыр-шөлээн
ойнап-хөглөп,
тояап чордум.

Чырык херел
арай боорда,
сыстып өдер,
Сырый,
шыргай
хөлөгелиг аргалар бар.

Анаа,
аргаа
тооруктап,
серинтенип,

Авырган дег,
 пөштер үнүп,
 чайлап чордум.
Өскөн хемим —
 Улуг-Хемниц адыры сен.
Өскүс оглуң —
 улуг чоннуң
 санында мен.
Аян тудар
 ыраажы деп аттыг болдум,
А ырымга
 черим сени
 адап тур мен.

1945

ШАГААН-АРЫГ

Хөлегелиг,
 көктүг
 Шагаан-Арыг!
Уттундурбас
 узун чайын
 чедип келдим.
Хөрээм долдур
 омаам киирип,
 сергеттиң.
Улуг ишке
 мацаа келгеш,
 сундуктум.
Турлаам болган
 делгем
 Шагаан-Арыг!
Дунук боскум
 сеңээ келгеш,
 ажыттынды.
Өскөн черге
 ынакшылым
 тендеттин,
Өткүт ырым
 сенден үнүп
 дыңналды.
Чуртувус ам
 улуг,
 чоруп төтпес

Чуртталганын
чарлыы-биле
чоруп кагдым.
Буступ дүшкен
корабль эвес,
читпес мен.
Мурнунда дөө
эрикке кээп,
үнер мен.
Көрүшкүже,
көктүг
Шагаан-Арыг!
Хөлегелиг арыгларың
уттундурбас.
Көрүксээм кээп,
сагынзымза,
чалатпайн.
Хөөмей
ырым
сенээ тудуп
келир мен.

1945

ЭРИК

Эрик, сени катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду кылаштаар мен
(Өөренген чаңым ындыг).

Борбак арыг, кылаң саарыг,
Бо турган аал — бар-ла чүве,
Мени сактып чоктаан ышкаш,
Мендилежип уткуп алыр.

Ак торгу дег чечээн кеткен
Арыг каазы — чокпак чодураа
Эрикте кээп туруп алган,
Эжиктен кээп уткаан дег-даа,
Көрүнчүксүг хөөлбективе
Көрүп-харап турган дег-даа.

Уян үннүң ыраажызы —
Арыг дээрде хамнаарактар,

Узун чайга өөрүп-хөглөп,
Уян тудуп турган дег-даа,
Төрөөн чуртка ынакшылын
Төдү сөглөп чадаан дег-даа.

Хөлегедө чада салган
Көгөрөргөн олбуктар дег,
Оймак-шыктар ында-мында
Олурзун деп чалаан дег-даа,
Шокар чечек черге чедир
Согаңайнып дилээн дег-даа.

Улуг-Хемниц унун куду
Улай-улай чаржып, сүржүп,
Бадып чыдар саарыглары
Байырлажып эрткен дег-даа,
Салгын-сырын чанымга кээп,
Чаактарым суйбаан дег-даа.

Эрик кырын өрү-куду
Эргимимниц ында-хаая
Эрткен изи чыткан дег-даа,
Орук дургаар чатты берген
Элезинниц тоглаан саны
Ону сөглөп турган дег-даа.

Эрик, сени катап-катап
Эргип-көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду көргүлээр мен:
Өскеленчиг чүвө-даа чок —

Борбак арыг, кылаң саарыг
Бо турган аал — бар-ла чүвө
Кады чоруур, чарлып болбас
Ханым ышкаш, ботта тудуш.

Кызыл, 1946

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА

Ораннарда

улу,
биче

Дыңнавааның

кандыг дылдар

чогул?

Ол дылдарның аразында
Тыва дылга ынаам кончуг.
Авам күжүр
 кавайымга
Аадып ора,
 менээ
 ырлап чораан
Өпей ырын
 мен
 оон дыннап.
Өскөн болгаш ынак боор мен
Хамык сөстүң
 эң-не чымчаа
«Ынак мен» деп сөстү
 мен
 ол дылга,
Карам, сенээ сөглээн болгаш.
Ындыг кончуг ынак боор мен.
Арат-чонга
 ыраажы бооп,
Ынак чуртту
 мен
 ол дылга
 баштай
Аян тудуп, алгап-йөрээп,
Ырлаан болгаш ынак боор мен.
Москва, 1946

* * *

«Сактып чордум. Шыны мындыг:
Чайжок-даа бол, дыштыг болгай,
Сагыжымга болган-на чок
Чаза чүткүп кирип кээр сен.

Шалыпкын хүн караш кырган,
Часкы кежээ. Чааскаан ор мен.
Сенден үрде медээ келбээн,
Сеткилимге сезик кирди.

Хаалгам соктааш, почтачы
Кызыл хаптыг чагаа сунду.

Хая көргөш, үнө берди,
Кымдан келген?— эндеведим.

Өртемчейни утту каапкаш,
Чаза тырткаш, номчуй бердим.
Өөрүшкү инелер ышкаш,
Чарт сөөккө чедип турду.

Саазын өттүр уттундурбас
Чазык арның көзүлгөн дег,
Үжүк өттүр хоюг, чымчак
Үнүң меңээ дыңналган дег.

Саазын эвес, шынныг арнын,
Чагаа эвес, дириг үнүң
Кааң хүн дег, менээ көстүп,
Кажан үнүп келир ирги?

1946

БАШТАЙГЫ

УЖУРАЖЫШКЫН

Удаажырап эртсе-даа чок,
Болчаг кылбайн, сээң-биле
Ужурашкан хүнүвүстү
Болган-на чок сактыр-дыр мен.

Чайгы кежээ кызыл-хүнде
Душ бооп, сенээ таварыштым.
Чаным-биле эртип чыда,
Тура дүшкөш, көрнүп келдиң.

Үн чок-даа бол, оттуг карааң
Үнгөн хүн дег кысқан арның
Сеткилинни сөглөп берди.
Сенден ону айтырбадым.

Ол хүн ашпаан, сагыжымда,
Ояар арткан, чырып туру.
Чазык арын, эргим карак
Чанымда бо, көстүп чору.

1944

СЕНЭЭ

Чырык,
хүннүг черниң кырынга
Чыргал чурттаар
аас-кежиин,
Төрүттүнген
чаагай хүнүмнү,
Төрээн ием,
бо хүн
алгап тур мен.
Агаарынга
тынып өскеним,
Аржаан дег суун
ижип чорааным,
Дора өлбейн,
кижи болганым,
Доруктурган чуртум
алгап тур мен.
Өлүм
кожа чоруп келзе-даа чок,
Өлбейн,
дириг
чедип келдим, бо.
Чүгө
өлүм
мени албааны ол?
Чүгө
шөл
мээң чевээм болбааныл?—
Чырык
хүн дег,
чылыг,
херелдиг
Чыргаланны
көрүп,
чурттаар дээш,
Чүрээм,
ханым тудуш
чуртумга
Сүзүүм,
тыным бээр дээш
чораан-дыр мен.

Оон артык,
 чолум уткужуп,
Ол хүн
 сеңээ ужуражыр дээш,
Кадыгны-даа,
 өөрүшкүнү-даа
Кады
 үлежир дээш
 чораан-дыр мен.
Бичангаш
 мен
 төрээн хүнүмге,
Азыраткан
 ием ышкаш,
 чуртумга
Бинак эжим,
 чүрээм,
 амы-тыным,
Аксым кежни —
 сеңээ
 ырлап тур мен.

1945





Ш ү л ү к т е р , ш ү л ү г л е л д е р

Юрий КЮНЗЕГЕШ

АЙДЫН-ООЛДУҢ
ТҮРЕГДЕЛИ

Ш ү л ү г л е л

I

Ак ай төнгөн. Шагаа эрткен.
Айдын-оолдуң балыы хаглып,
Аажок сегип, сергей берген.

Ак шаң хады, ожуктуг дыт —
Аргаларны чире чүткээн
Ангара хем арлы берген.

Эзимнерде кокпа ону
Эвенкилер чурттап турар
Лена хемге чедирип каан.

Өртемчейниң улуун билбейн
Өөндөн аскан күжүр эрниң
Өзү-баары керген келген.

Салгакчызы — чангыс оглу,
Часыг сарыы Айдын-оолдуң
Сагыжындан ыравастаан.

Ан-мен кежи шывыгларлыг
Алажы өг — чадыр дүндүү
Айдын-оолду кудараткан.

«Тожулар дег ивилерлиг,
Домак-сөзү тывазымаар
Топтуг, бөдүүн чон-на-дыр бо...

Өөрүмнүн ортаа кезин
Өлүртүп каан — кара черни
Өрү көрүп, мөңгө удаан.

Дириг арткан чамдык өөрүм
Диинчер дег, арга-дашта
Димзенгилеп чору-даа боор.

Медерел чок чыткан эртип,
Мен-не харын чаглак тыпкан,
Менди, бүдүн эвес мен бе?!»

II

Ооруун өткеш, чарнын орта
Ок шарт дээн. Дестиг ханы
Оортан сыстып, харже аккан.

Баштай чүглө чым-сырт кынган —
Пар дыт ышкаш дадыкқан эр
Балыырганып девидевээн.

Харже сиңген кызыл-мынгы
Ханны көргөш харын кайгаан,
Караа чоорту караңгылаан.

Хөөкүй чеже хинчектенген —
Хөртүк харны үттей үңгээш,
Хөнү дытка барып үскен.

Угаан кирил оңгарылгаш,
Удаткан чок билинместеп,
Улам көжүп бар-ла чыткан.

Дыттың дөзү — кара девис,
Тын девичеп, бачыдаан эр
Дырбап, сө теп каапкан болган.

Шала-була миннип кээрге,
Чары коштаан ивилиг эр
Чанында бо турар болган.

Хары дөгээн ашак киж
Ханын бөглөп, шарып бергеш,
Кайгаан ышкаш айтырып-тыр:

«Кайда чораан? Окка канчап,
Кажан, чүгө балыглаткан?
Кайыын келген? Кайнаар баарыл?»

Суксун ишкеш, карак чырып,
Сула-даа бол, сегерээн оол
Чугаалажыр кордал эрээн:

«Домаан меңээ билдинип тур,
Дорт эвес, ынчалза-даа
Доозазын даап кагдым...»

«Билбидиммин. Сахасынпа?¹
Бистиң йирдээ канчап килген?..
«Бир-ле тоол дег чүве-дийин...»

Ынчан катап балыг киж
Ырмазыраан. Тунгус² ирей
Ыңгыржактан артыын чешкен.

«Испирт-тир бо... иживит» деп,
Имнегилеп домактангаш,
Ийи холун тейлей туткан.

«Өлзе — өлгей. Чернин ыраа
Өзенге-ле чыткай мен!» дээш,
Өжүккөн оол пактавыткан.

Чарыга ирей аъткаргаштын
Чайылба деп чагып сургааш,
Саяктадып ыңай болган.

¹ Билбедим мен. Саха (якут) сен бе?

² Т у н г у с — эвенкилерниң эргижирээн ады.

III

Чадыр өгге кирип келгеш,
Чаяан-салым өршээзин деп
Чаннып, тейлеп шаг-ла болган.

Чадыр ээзи — кырган кадай,
Чараш уруг — ооң кенни
Чаптаза-даа, сезик алган.

«Өске сөөктүң кижизи-дир,
Өөрүп, хөглөп уткуур эвес,
Өзү — кара, кандыг-даа боор...»

Келген оолду элээди кыс
Кезе кайгап, шинчилээн дег,
Кеди бодап, харын топтаан.

Хөөкүй кыстың чүрээ ыстал,
Хөлдүң аяар чалгыы ышкаш
Хөлбеңейнип сога берген.

IV

Хайыракан чаа, тооргу ханы,
Кара эмнер ишкен оолдун
Кадыы чоорту сегип келген.

Кызыжакта чүү боор ийик,
Кызыл чаагы,
Кыян чаны
Кыпсынчыды дештип турган.

Айдың-оолга чүден дора,
Аар дашты чүрээн боскуй
Артып каан дег берге болган.

Валгыргин —
Балыг оолдуң тынын алган
Маажым ирей
Барык быт чок чоруп турган.

Оглунуң ол кенен уруун
Орталан деп сургаваан-даа,
Оолга болчуп кончуваан-даа.

Одарда каш ивизи бар,
Оолга ону кадартып каар —
Ооң алыс бодалы ол.

V

Ашак биле Айдың-оолда
Артык ара чугаа-соот чок,
Арай чаңын билишкелек.

Ынчалза-даа аалдан үнгеш,
Ырак алас чоруур дээрге,
Ырмазырап чажам дивээн.

Шары мунуп доруккан эр
Чары хөлге эзертээштиң
Чайлып дүжүп пат-ла болган.

Валгыргинниң ивилери
Баш уунче узудуп каар,
Барык анзаан эдерлерлиг!¹

Куудай² дег, черлик малды
Кужурадып, ажааваска
Кулдамыктан деспейн канчаар!

«Аргаларда аянарны
Алас джир чон-дур мон» деп,
Айдың-оол даап билип алган.

Валгыргин чазын, күзүн
Малы манаар одарларын
Магадылап, шинчип чораан.

Арга черниң шулун, чаадын
Адыжынга ууштагылааш,
Айдың-оолга көргүскүлээн.

¹ Эдер — эдер чары, кыс иви.

² Куудай — черлик иви.

Айдың-оол ам база катап
Аар бекке дужаттырган —
Аң дег малда жожакталган.

«Аал-чуртче чаныксаар дээш
Ажыл кылбайн, анаа оргаш,
Аштап өлзе — кээргээрлер бе?!»

VI

Хайыралыг чуртунда дег
Харлыг даглар кажарарып,
Кайыын тура көстүп турбас.

Мурнуу, сонгу чүктеринче
Муңгаш арга шөйлү берген,
Мунгаранчыг оран болган.

Тыва черниң дагларынга
Дыңгылдайлап өскөн оолга
Дыкпыш, бачым кыннып келир.

Кыштын соогу хүннүң намдап.
Хыраа, шаңнар эрип баткан,
Кыржың соок час дүжүп келген.

Улай-делий хадымарлап,
Удаан хемнер оттуп, сергеп,
Уран чинге хомуस्ताаннар.

Ивилерниң узудары
Лена хемниң дожу эрип,
Изээн тудум киткеп орган.

Аалче чанган Валгыргин
Ай шаа чыгам эеп келбээн,
Айдың-оолдун хырны хозаан.

Қадарчы эр, чаңчыл билбес
Хары чоннуң оглу болгаш,
Қайгап-харап каргангылаан:

«Чектеттирген салымым-дыр,
Четкер-ле бо! Челе билбес
Черлик мал дээш чеже түрээр!..

Челе бээрим ылап болза,
Сеткилимден ыравастаан
Черим сенче чортулкай мен.

Дуюглугну тудуп мунгаш,
Дуруг артты тутсуп ашкаш,
Дургун атка киргей эртик!..»

Ынчап чорааш бир-ле хүндүс
Ыракта ыш көрүп каггаш,
Ынаар дораан тутсуп четкен.

Оду өшкөн кезектерлиг
Одаг ээн бол, хөрлээден ыш
Оюк-делик үргүлгүлээн.

Чарызындан дүже халаан,
Чаглак дыттың доразында
Чада салган негей чыткан.

Хеден хапта — кадыг далган,
Хенмелеп каан дустуг балык
Кедергей-ле чемзиг болган.

Аыш-чемге харамдыккаш,
Аштаан кижиги кичээнмейн,
Арай сула чаннап орган.

Хенертен боо «дарс-тог» диген.
Хертеш-Мыйыс чарызының
Хээри черге шыйт-шойт кырган.

Шыгаай туткан боолуг кижиги,
Шыжыккан дег хаваа дүүлген,
Шыргайдан бо үнүп орган.

Айдын-оолдуң халак-тилээ
Арга-дашка чыккыңайнын,
Адыг түрлүг хөрөктенген:

— Шымда!
Мону хинчектеве!
Шылы! Хемди!—
Шыргайда эр арай сестип,
Шыгырт барган.

(Уланчылыг)



Александр ДАРЖАН

Ада-иемниң өнчүзү

Авам, ачам бо чырык өртөмчөй кырынга чүзү-даа чок төрүттүнүп келгеш, кызыл-душтап чоруурда, база-ла куп-куруг чоруй барганнар.

Аптаразынга олар аът бажы алдын-даа, бөрү бажы мөңгүн-даа, шыгжамырынга шылыргай бүрү дег, сая-сая акша-даа, аал коданынга сычышпас алды чүзүн мал-даа меңээ артырып кагбааннар.

Арыда адааны-даа, өвүрде өжээни-даа чок, ажы-төлүнүн аргактыг мойнунуң кырынга аар, төлөп четпес өре-шире-даа чүдүрбейн, ары-түмөн арат-чоннуң аразынга ажил-үүлезин арыг чаагай нүүр-биле кылып чорааш, дагның белин кудус кылгаш, кара довураан шуглак кылгаш, караан шимгеш, мөңгө уйгузун удуй бергеннер.

Авам — аныяанда алдын хүнүнден чарылган. Ам мээң харназыным оонуу-биле дең пйин. Ол дөртен алды кышты, часты, чайны үдээш, дөртен алдыгы күзүн уткуп тура, күскээр чайын хүннээректиг Чаа-Хөл хемниң сайлыг эринин каапкаш барган. А ачам ооң соонда чээрби кышты улай чааскаан үдээн. Аныяк авамның, кырган ачамның сөөлгү чагыг-сөзү кара чаңгыс болган:

«Тыва дылың,
Тыва чонуң,
Тыва чериң —
Ожуудуңуң үш ыдык дажы ол-дур, оглум.

Тыва чериң,
Тыва чонуң,
Тыва дылың —
Тынгарыкчы аржааннарың ол-дур, оглум.

Тыва чон — чоорганын,
Тыва дыл — кызыл тынын,
Тыва чер — төрөөн чуртун —

слар үш — сагызынын, тейлеп чүдүүр бурганнарын болур эвеспе, слум. Бо үш ыдыктыг эртинени сенээ өнчү кылдыр арттырдывыс. Ажы-төлүнге хайыралыг бо үш эртиненни кам-ныг-хумагалыг, арыг чаагайы-биле өргүп дамчыдар сен...»

Ада-ием кызыл-дустан чоруурда, аптаразынга аът бажы алдын-даа, бөрү бажы мөнгүн-даа арттырбаан...

* * *

Салааларда хирниң-чамнын көвейин аар.
Саваң-биле арыдыр чуп алза-даажок
Чангыс хүнде

чеже микроб чыпшынар деп?!

Сапаан кижини

аравыстан тыптыр деппе?!

Ол-даа канчаар,

оон коргуп,

сезингеш чоор.

Ондагайлыг кара халап

ногаан сээк дег,

Сагыш-сеткил ханызынче союп кирип,

Куртун чажып,

иридир чип эгелей бээр —

Хугбайыраан,

ону көнгүс эскербес бис...

Сагыш аарткан бачыттарнын көвейин аар,

Сагышка кирип арыгланып алган болза.

Микробтар

хоран-дузтан өлүп болур,

Мирит болза,

угаан кирип өөнделээр бе?

Кижини болган

бодун бо-ла арыг мен дээр,

Хирге-чамга борашканын

миннип өлбес,

Кожазынын сеткилинин сүрээ-богун

Көнчуг таптыг

салаа базып коптара бээр...

Бодум хуумда

сеткилимче бакылаар мен,

Боктуң ында хөйүн кайгап, дүймей бээр мен:
Хөңнүм арыг, силиг чоруун

канчаар тудайн?
Көктүг дөңче үндүрүп каар Кижиг бар бе?
Буянныгны кайыын дилээр?..

Черден? Азы..
Кудай-дээрниц чеже дугаар
шапшылгаанда
Хуулгаазын Бурган саадап орап чүве?!
Ооң кайдаан мынчага дээр билбес мен,
Ону дилеп, сураглап-даа чорбаан мен.
Ынчалзажок

кандыг аай чүйүк,
элдеп мен —
Ыржым дүне
ыдыктыгны бодай бээр мен.
«Бузут-чамдан
адырып ап, өршээ!»— деп,
Бурганны мен
кыйгыра-даа бергилээр мен..
Сагыш аарткан бачыттарның көвейин аар,
Бачыг арыды
тейлеп алза дээримге-даа,
Бак чаяанныг,
бурган билбес,
эртем-номнуг
Сайзыралдыг өйде төрөөн атеист мен.
Сүрээ-боктуң сеткилдерде көвейин аар,
Сүзүк билбес, тоомча чок кончуувусту аар!

ӨЛЧЕЙ-КЕЖИМ — ААЛЫМДА

Өскен черде чырыткылыг чүве чок дег,
Өзүм-баарым ажыннадыр саргып келир —
Адар даңның хаяазында шыдашпайн,
Өске черже дувү-далаш чоруп каан мен.

Өске чоннуң буяны мээ эм-таң болбаан,
Өске черниц агаары мээ тамчык бербээн —
Аарып саргаан сеткил-чүрээм ыставышаан,
«Өскен черим тайбың бе?»— деп айтырбышаан.

Өске черге угаан-бодал боралгак чок,
Өлең-көкте шалың ышкаш арыг чоржук —

Арат-чонун таан багай эвес болур,
Өндүр Саян сыннары дег бедик болур.

Өөдежоктар сагыжыңга шуут кирбес,
Өөрүшкү шырайланган тыва чонун —
Аяк шайын хадак-биле катай сунган
Өөрзүрөк, хүндүлээчел чаны көстүр.

Өске чернин делгемнерин эргип чорааш,
Өскөн черни ыдыктыын кээп эваарар сен —
Айда, чылда хоорулзажок, ынак чонуң,
Өстө тудуш, чүрөөң согуун хемчээп чоруур.

Өскөн-төрөөн чонун кижин канчал бактаар,
Өөрүшкүзү, аарышкызы — бүрүн сээнин —
Аңгы черден аас-кежик сурааш чоор ийик,
Өлчөй-кежиим аалымнын өдөөндө ийик.



Күүлөр ЧЕРЛИГ-ООЛ

СОГУР САРЛЫК

(Болган таварылга)

Араан-шораан
 демир боктун аразында
Аскан сарлык өрү-куду
 улчуп маннаан
Онгаярган карактары
 чаштыг-чаштыг,
Оо сүлдө, кижин хөндүн кыйгырган дег,
Оожум дунук
 хөрөө-биле этчип турлар.
Өөр-өнер,
 ала-була
 тайга малын
Өскөн төрөөн
 бедиктерден чарып алгаш,
Өштүг ышкаш
 чүү кижин мында эккел,

Өлүм хинчээн
аңаа онаай бергени ол чоор?!
«Ладамдан» дүжө халааш
барып көрдүм,
Ырма сынчыг шииткелдин
барымдаазы:
Демир каркас аразында
тырлы берген
Дежик караа ак дош дег
соолбургай
Изиг хүнде ымыраага
үглеттирген —
Иий дадай, көөр аажок
дириг хинчек!..
Даглыг черниц оглаа малы
сарлыктарны
Дарга кижиг чөптүг эвес
чарлы-биле
Комбинатка дужаадыр дээш
сүрүп кээрге,
Хову черни өскелээштиң
караа соолган.
Арагачы кадарчызы
ужуп каарга,
Шаашкактың шагарынга
шыдашпайн
Аал сарлык кажааларны
чаза булгааш,
Шанчыг сактып хемни өрү
маннажыпкан.
Демир бетон базар чер чок
боой туткан
Дедир углуг хөгжүлдени билир эвес,
Барлыктарга боглуп көрбээн адыгуузун
Барып-барып Сукпакка кээп «кажаалаткан».
Чүткүүрге-ле,
араан-шораан демир дузак,
Үзерге-ле — малгаш хая демир бетон
Чүглүг кушту хүртүлөргө
үстүрген дег,
Үүлө бөгүн сарлыктарны
бектеп алган.
Эът дужаар комбинатка
медээледим.

Эргенинде кран чүктээн
 чычаан келгеш,
Ол-бо чүктөн
 озан-бокту ажыдыпкан,
Озалдаан сен, күжүр эмчи, диген ышкаш
Демир четки аразында «ээремчигей»—
Телдей өскөн семдер сарлык астынгылаан.
Сүрүп аар дээш
 кадарчызы чедип кээрге,
Чүгле кештер
 ону шоодуп манап турган.
Домаа читкен
 арны кара
 чыдыг сектин
Дора өлүр
 хүнү кажан келир ирги!
Согур сарлык
 диирен болуп ону сүргеш.
Сөң даарта
 ону үзүп каар болза!
Демир бетон
 Делегейни боой туткан
Дедир хөгжээн
 депшилгениң кара бугу
Согур сарлык
 кымны-даа бол үзүп болгай,
Соон бодаар,
 мурнун хынаар
 кымнар барыл?!



Салчак МОЛДУРГА

АХМАТОВАНЫҢ ЧУРУУ

Ахматова дуб сандайда
Авый-шавый будун салган,
Хандыр бодаан, кадыннарзаан,
Ханам ээлээн үс-даа ол.

Шүлүкчү деп билбес душтуум:
«Чүү кижин чүвел?»— даа дээн.

«Мен чок шагдан бурганым!»— деп.
Берген харыым хөктүг, солун!..

Ийет, бөгүн сагыжымга
«Ленинград» биле «Звезда»,
Сталин биле Жданов-даа —
Ыраан чылдар кире дүжер.

Харыш ынчан ол-ла кезек
Хартаачылар чогаал истеп,
Ахматова, Мурадели...
Азы кымны аглап, одаан.

Шүлүк, ырга уъразы чок
Сүзүк, чаян дайзыннары
Аннаны —«кыяц», «саклай»...
Адаваан-на сөстери чок!..

Ам ол хамык нүгүл-холтун
Халыыдалын төөгү шниткен,
Ахматова шыны бээрлээн,
Катаптанмас үнү — дириг!

Кадыннарзыг биеэ чүрүк
Ханам ам-даа шимевншаан,
Шүлүүн бодап, салгалы мээ
Сүме кадып органзыг-даа!..

1989 ч., октябрь 1

ЫНДА-БИРЭЭМ, КАИДА ЧОР СЕН?

(Туугай чагаа)

Душчуп келгеш, аравыста
Туугай, кемчок чугаа солчур,
Ында-бирээм, менден ырал,
Ыыдың, сураан чүге читти?

Хеле-бүдүү харылзаага
Херечинин херээ-даа чок,
Бирикшээним чажырбас мен,
Билбээченнеп чорува даан.

Танды эдээ — өгбөң чурту,
Дап бээр болза, урук дурту.
Даг-сын ажыр ужупсумза,
Таакпы тыртым — чанында мен!

Хөлегөң дег чыда калбайн,
Көрүжүңгө дагын чыннып,
Шагда шыгжаан чажыдымны
Чада салып бербес мен бе!

«Байыр сөзүм, ужугуп чет,
Манаан харыым алгаш кел!» — деп
Чагаа шелип ыткай эртик,
Чадап дизе, долгапкай мен...

Ол-даа канчаар, сеткилинде
Оода чурттап арткан мен бе?
Чүглө бүдүү билир болза,
Чүрээң кымдал, бакылапса?!

1989 ч., сентябрь



Николай КУУЛАР

УЛААТАЙ

Бөлүк шүлүктөр

1

Эрги хонаш —
Улаатайда кара өдөк
Эглип келген менче чырын
чыртайты-дыр.
Өгбөң баштыг,
шет дег оолак
дытчык болуп,
Өскөн боорга,
улулг тынып, уяраан бе?
Шаанда маңаа өлең сизген дески ногаан
Чалгып чытты.
Өвүс тип,
кажаа туткаш,

Оймак черни чурт кылып каарывыска,
Олуй-солуй хонган аалдар
 үзүлбестээн.
Амыдырал таалың-чүүгү
 ыраан тудум
Аартап келир —
 чылдар сөнү дыгыттынар.
Аъдым аксын улам сула
 салып чор мен,
Арттар, хемнер
 соомда калып,
 шокараннаар.
Еңчалза-даа эргип келир черлерим бар.
Өгбелерим мөчү-сөөгү
 күдүрээлээн
Ынакшылым ызы сиңген кавайым боор
Өвүрүмде
 хемнерим бар,
 сыннарым бар.
Дус-Даг биле Торгалыымны
 чажымдан бээр
Турам билип,
 шаам-биле ырлап келдим.
Азырап каан ием ышкаш
 өлчей-чолдуг
Аржаанныг хем,
 сени чүгө адавадым?
Сеткилинден мөргүл кылган кижилернин
Чечсиниге,
 мергенинге
 чедер эвес,
Авам салыр
 алгыжындан,
 йөрээлинден
Артык шүлүк бүдөр бе деп
 хөрчээним бе?
Дөмей сенээ,
 чүдүлгелиг ыдык хемим,
Дөстүнместээн мөгөйиимнин
 сөнү кылдыр
Одуругнуң кертиктери
 сагындырар
Одуруглар шуужуп баткан шүлүүм сунайн.

Уян, чассыг, түрлүг, чоргаар
 Улаатай хем дагжап чыдыр.
 Хөгжүмүнге күткүттүргөш.
 Хөңнүм «сөктүп» куттула-дыр.

Мөөрүктүг сын эдээ-биле
 Мөөп баткан эмдик агым
 Моолче тайлып кире чоруй,
 Могаан ышкаш чаажыгар.

Аржааны бо. Авам ону
 Амы-тыным алдыны дээр.
 Аарыг-аржык човалацнын
Азаны бооп акташкан суг.
 Адап-сурап келгеннернин
 Авыралы өлчейлиг суг.

Ааржы ышкаш кодан хойлар,
 Ала күске чедир кургаар
 Каыттар санай эртинени
 Казып шинчээн геологтун
 Машиназы кадыр дөште
 Мажаалай дег чуглуп чоруур.
 Хая чуктуг мөзүрлернин
 Харап турар кашпалында
 Каттын, оытун чиндиннээжи
 Калбак ногаан шөйлүп чыдар.

Улаатайның сайын шинчээш,
 Угаан алдап орган-дыр бис:
 Чеже өңнер, дүрзү-хевир
 Черни шимеп чыткан-дыр че!
 Даштын, сугнуң куспактажыы
 Таалал ханар хуулгаазын-дыр.
 Кырлаан алмаз кандыг ийик —
 Кыпкан от дег чайнап келир,
 Сугда даштар база ындыг —
 Шуут мырай таныттынмас.
 Сайның өнү куу боор деп
 Чандыр бодап чораан-дыр мен;
 Хемниң унун куду салган
 Кежегезиг чөлээш баткан:

Ак-көк, хүрөц, ягаан, өкпөн —
Ала карак даалыктай бээр!

Байлак, чараш Улаатайга
Сарыг бүрү көргөш харын
Байырлажыр болган-дыр деп,
Сарынналып мөгүдээн мен.

3

Үрегдекчи сугнун күжү —
Үүлези бе? — элде үнгөн
Шетчигештин дазылдарын
Черден чарып, онгаштаан-дыр.

Амыдырал — демисел деп
Ам бир катап бадыткаанзыг,
Аныяк шет дүжүп бербейн,
Агаарны так сирбектеп тур.

Дөмей черле хүнү келген —
Хөрзүн чокта канчал чурттаар.
Төрээн чер чок кижин ындыг —
Хөңнү кургааш, кадын калыр.

Чуртум-биле харылзааны
Чууй шаап аппаар халап бар бе?
Сагыш арай дүвүрөксөп,
Чанганымны чажырбас мен.

4

Бир чыл эрткен. Улаатайга катап келдим.
Биеэги дег ыржым, шөлээн эвсейин-дир:
Геологтар дүк-ле түмөн, көвүдээн-дир,
Кежээге дээр машиналар конгураар-дыр.

Каыттар дургаар орук-сорбу, онгар-кезиг —
Казып каапкан — ол-бо кавы кызыл-тевис.
Кадарчылар амыр-дыжы уттундурган —
Кайы дүптөн хонаштарын былаадыпкан.

Айыжынын коданынче хөмө баскан
Арзылаң дег хөрээ эткен эттин сүрлүүн —
Алыс барып өглерни моон кызар дээн-дир,
Аржаан безин оон сүртээш, кыскарлыр боор.

Руда дилээн демир-дестиң ээлерин кым
Чектээр ийик: хүлээлгези күштүг болгай.
Улаатайның чоғум ээзи араттар-ла
Черин бергеш, кайнаар көжүп, сыңныр ирги?

Удуртулга салым-чолду шиитпирлеп каар —
Улуг эвес хоорай тыптып, ажыл хайныр.
Чаа келген, билбес улус ада-өгбе
Чаңчылдарын сагываза, кымы хай дээр?

— Ураа!— дижип, кышкырап өй эрте берген.
Уран хемим байлак-тыр сен, ынчалза-даа
Он шаа чылдар эрте берзе, уян, чазык
Овуруңнуң сомазы та артар чүве?!

Бойдус, Кижини... Сайзыралдың, депшилгениң
Ботка боду чарлап алган дайын-чаазы...
Улаатайга оон башкы одун көргөш,
Угаанзырап, тыныш бачым апарган мен.



Антон *УЕРЖАА*

ЧИДИРБЭЭЛИ

Аалывыс, аккыр өөвүс каавыткаш,
Айлык черже чүнү сурап тояадывыс?
Анаа-ла бир багай шокар ховаганны
Алдын-доос деп аглап-сүрүп чорбаан бис бе?

Чыраа-саяк аъттарывыс далдап каапкаш,
Чындыңнама чычаанга-даа чединмээн бис.
Сайзыралдың кайы-ла бир өртээлинге
Сагыш-сеткил чадаглаза коргунчуг-дур.

Калчаа хемниң боралгаанга долгадыпкаш,
Кайгап-харап, девидевес аргавыс чок:
Өскөн-төрөөн эриивистен ыраан-дыр бис,
Өскезиниң барааны-даа көзүлбейн-дир.

Астыгыр, тар көстөривис¹ шыырныктыр
Аймааралдың хөлегези чиннезе-даа,
Сагызынның келдерелин айтырбайн
Самыралдан оожургалды дилеп чор бис.

¹ Көстөр — карактар.

Каарган чүгө даван-даяан үжүткен ийик?
Канчап мынчап чоргаарал чок апарган бис?
Өскелерниң өртээ улуг бараанынга
Өнчүвүстү орнап, садып, чажып чор бис.

Үен-даян кадагааты чангай-биле
Үчүген-көк хөңнүвүстү шуглап чадап,
Айгадаң, соок хову кезип улчуп чорааш,
Адывыс чок, изивис чок чидип боор бис.

Хей-ле мынчап төөрөп чорбайн, өгбелерниң
Хээлиг-шокар аптаразын ажытса чүл?
Аарып чоруур хөңнүвүстүн эми-дому —
Арга-сүме, Сүзүк ында эвес деп бе?..

Когурумнуг орук-суурга чорук чорааш,
Хонажывыс ожук-одаан чидирбээли:
Канчап билир, мурнувуста херел-оттун
Кажан-шагда өшкөн сылдыс чырыы боорун...

САКТЫЫШКЫН

1

Ала караа хан-на кучук —
Албыстыг от чалбышталган
Аткан ок дег, чүгүрүктүн
Аксын чоп-ла тырта берген?
Соонда чүзүн уттувуткан?
Чоп-ла хая көрнү берген?

Чүрээ хөөрээн чарыш аъдын
Чүген-суглук боогдаар бе?
Ээгилеп аксымнааштын
Эрик черге ужар орта,
Эзеринден чайылгаштын
Ээзи кижиндей берген...

2

Сактыышкыным, адыр-адыр, маңа доктаа.
Шак бо чарыш эгези-даа, сөөлү-даа эвес:
Чүглүг-маңныг чүгүрүкке киискидип,
Чүс-даа катап болап эртер чадавас бис.

Халап болуп эндей берген аныяк эр —
Ханы чаңгыс акың ол-дур — Сактыышкын-дыр:
Аспас дээштиң хая көрнү бергени ол-дур,
Алдавас дээш муңгаш-дынны шелгени ол-дур.

Угаанывыс тараалан, бай хоорзунун
Уттуушкуннуң чашпан-богу үглевезин,
Сагыжывыс этпээнге хая көрнүп,
Салымывыс эки, багын сактып чоруул.

Шак бо чарыш эгези-даа, сөөлү-даа эвес...
Сактыышкыным, эрткен орууң утпайн чору:
Калган акың маанайыңга тептиккештин,
Хаваан чара үзүп алдың — хая көрүн!

* * *

Шыңайнып, дызырткайнып чытса-чытса,
Чылыг бербейн анаа-ла хей эстип калыр
Өл дыт будуу отчувайн баар чүве чораан.

Өйүн эрттир өжеш-дедир, доңгун болгаш,
Чалар одун чалбыыш болуп деткивейн,
Шагга-ла дээр өөскүп чадап чораан-дыр мен.

Чаңгыс кезек өйнүвейн өжүп каарын
Чалыныңга чылыкса-даа, эскербейн
Сагыжынны үжүдүп каг часкан-дыр мен.

Каржы сооктан миннип келгеш ожаарымга,
Карактарың ажыг ыштан чаштыг-чаштыг
Кара чааскаан имистелип көстүп келдин.

Салгын келгеш, одаавысты чүшкүргей-даа,
Чаза хадааш өжүр шаапса база хөңнү —
Сарыым өршээ, чалар от бооп дөңгө кываал.



ТАПТЫЫН АЛЕ!

Шаг шаа-биле чаңгыс черге кайын турар:
чавылдак-даа көгүн салып, оңар ыйнаан.
Чаартылганың арыг хады эстедиң кээп,
сагыш-чүрөк идегелин чүглөптөргө,
чаңгыс чылын кылган иштиң үрө-түңү
таптаашкынның он-он чылын ажып каапты.
Таптыын але! Экизин аа! Чаагайын!

Кара чаңгыс бодун бодаар, ажыын хараар
карьеристиң сөөл чок арны хөлүш диди.
Дужаалзырак, даргазырак дүжүметтиң
турамыгы, хоолургаа шеглей берди.
Эжен көвей саазын «чуруп», шокарлаवास,
эрге, хоойлу улам быжып, сайыразын.
Экизин аа! Таптыын але! Чаагайын!

Араатанзыг кеземчениң ялазынга
Актыг черге кызаттырган эштиң-өөрнүн
Арыг адын дагын катап диргизип кээр
Ажык-чарлыг чаа үе буянның-дыр.
Салым-чаяан, сеткил-сорук чалгынналыр
Чаартыкчы, хостуг иштиң кылыксаңчыын.
Чаагайын! Экизин аа! Таптыын але!

ӨЛЧЕЙ-ШЕВЕР ТЕС-ХЕМИМ

Сайгын дагның хадымарлыг кырындан
шапкын Тести хараарга, угулза-ла.
Өлчей-шевер торгу-маңнык удазын дег,
өрүттүнүп, арыг кылаң агып чыдар.
Аа сүт дег ыдык суглуг, аржаан, ханды —
өлчей-шевер Тес-Хемим — өгбем чурту.

Улуг, Биче Хайыракан кырындан
узун Тести хараарга, аргамчы-ла.
Сыын мойнаа, үстүр уш чок кадыг кара
сыдын ышкаш чыңге, ылгын шөйлүп чыдар.
Аа сүт дег ыдык суглуг, аржаан, ханды —
өлчей-шевер Тес-Хемим — өгбем чурту.

Буурул баштыг Ак-Бедиктиң кырындан
бурун Тести хараарга, чиргилчинниг.
Дазырадыр челип оран чээрен дуюу
дыңылдайлаан дошпулуурум хылдары-ла.
Аа сүт дег ыдык суглуг, аржаан, ханды —
өлчей-шевер Тес-Хемим — өгбем чурту.

ЫНАКШЫЛДЫҢ СҮЛДЕЗИ

Сылдыс бүрү ынакшылдың сүлдези деп,
Шыны херек, бүзүрелим ышкынмас мен.
Қараңгыда арбын сылдыс аразында
Хайыралыг сылдызывыс кайыл, сарыым?

Аяс, арыг кудай хиндиин чингиртилей
Ай, хүн ийи кожалаштыр чырый берди.
Сактырга-ла, үр-ле болгаш, дүжүп келген
Сагынышкан ийи чүрек кыптыккан дег.

Сээң биле бис ийи ай, хүн дег бис.
Сеткиливис — алдын, мөңгүн өшпөс херел.
Мен чок болза, каптагайга ай-даа үнмес.
Сен чок болза, өртемчейге хүн-даа турбас.

ЧАЖЫТ ЧАГАА

Хөй чыл эрткен сургуул үем
Көктөшкилиг кыдыраажы.
Частырыглар кызыл-шокар,
Чаржынчыг-даа, кээргенчиг-даа.

Шак ол чевен, адыр-дагыр,
Чаш хол үжүү сөстөр өттүр
Уян арның көстүп келир,
Утпас-тыр мен, ынакшылым.

Хоюг караан, тандаш думчуун,
Конга үнү, сөөлгү кичээл.
«Чаңгыс сенээ ынак мен» дээн
Чажыт чагаам мурнумда бо.

Хайыралдыг чажыт чагаам
Камныг дүргөш, дидимненип,
Сонга чаны партанче
Чорутпааным хомуданчыг.

Хөй чыл эрткен сургуул үем
Көктешкилик кыдыраажы
Чаңгыс сеңээ ынакшылым
Чажыт чагаам шыгжавышаан.



Алексей АРАПЧОР

**КЫШКЫ ОРУК УНУН
ДУРГААР**

Шапкын хемниң хараалчазы
Шаңныг бузун тынгылаптар —
Мөңгүн хыраа думаалайы
Бөөлдес хадың эшти кааптар.
Оду кыпкан изиг чүрек
Оруктарже кыйгыра бээр.

Сыннар кыры демир дег көк,
Шынаа, шөлден чывар хадыыр.
Шуушкан чүъктер үзүктөлбес,
Суурларның ыжы бедир.
Оду кыпкан күжүр чүрек
Орук үндүр албадап кээр.

Бир-ле черден өткүт ыры
Бизеңнерге чаңгыланыр.
Шөлде чылгы, дагда хойлар
Шөлээн оъттап чаптыла бээр.
Оду кыпкан дөспөс чүрек
Орук дургаар ырын ырлаар.

Амыдырал оруктары
Арттар ажып, хемнер кежер —
Чүректерден судалданып
Чүгүрүктөр маңын хемчээр.
Оду кыпкан дириг чүрек
Оруктарга чурттап эртер.

КҮЗЕЛ

Сунуп берген шевер холуң адыштапкаш,
Судал дамчаан изиг оттан чүрээм хөлзээн.
Ол-ла хевээр сени бодап, чалгынналгаш,
Орук, ис чок бедиктерже күзей бердим.

Харлыг, доштуг тайга-сынга четтинчипкөш,
Хаяларның бизецинче үнс берээл.
Хову өнүн, хоорай одун харап көргөш,
Хоюг ырың чүрээм орта шыгжап алыйн.

Эртип үнген оруктарже дедир баспайн,
Эртенги хүн хаяазында булут кырлаал.
Чаяаттынмаан, амдыызында болдунмастың
Чажыт одун адыжыңга тутсуп берейн.



Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

АЛДАНГЫ СЫН БЕДИИНГЕ

Малчын угбай Кууларның
Бажыңында кижиле хөй.
Ырлыг-хөглүг өөрүшкүлүг
Ында бөгүн чүү болган?

Чалаттырган аалчы мен,
Чажыт чокка сөглөп берейн:
Алдангы сын бедиин тепкен
Ава кижиле байырлап тур.

Узун стол шимелдези,—
Угаан-мээни төөредир
Арагалар аймаа эвес,
Амданныг чем дээжизи:

Дүжүткүр күс хайырлалы,—
Кат-чимис, тараа, ногаа,
Дүлген эди, боова, боорзаа...
Кандыг чемни ында чок дээр.

Аяк шайны аартап каап,
Аышты-чемни чооглап орда,
Чараш, боодал чечектерни
Саглаңнадыр сунуп турлар.

Чылыг, чымчак йөрээл сөстөр
Шырай-арнын чырыткылаан...
Каткы, ыр, хөг, танцы-самга
Кады боду киржин турду.

* * *

Кайда-чуде ырак черге
Хары чоннуң аразынга
Таныш арын көстүп кээрге,
Таан кончуг өөрүүр мен.

Оглум, кызым уткаан ышкаш,
Ошкап, чыттап тургулаар мен.
Черни-чуртту сактып бодап,
Сеткил сээнин ажыдар бис.



Зоя НАМЗЫРАЙ

ДУГАЙ ДУРТУ ДУС-ХӨЛ

Чаагай чаңчыл, элеп читпес эртине дег,
Салгал дамчааш, сагыштарга шыгжаттынар.
Эгүүреде тыва кижин бойдузум дээр,
Эмнеттинип, аржаан-суун-даа дагаан чоруур.

Дуран четпес бүүрелчиннер аразында
Дугай чурту Дус-Хөлдүн аржаанынга
Ырак-чооктан келген чонум эмнеттинип,
Ыржым-шөлээн эриктерин ээлсй бээрлер.

Сайзанак-даа сагындырар бажыннарның
Чаагай делгем өрээлдерин кайгап ханмас.
Чоннуң кадыын кадагалаан чазак-намга
Чоргаарланып, четтирбестин аргазы чок.

Чалгаан чоннуң агымында чаглактанып,
Чаагай үүле ээзи болуп кады чор мен.
Кадарчылар, механизатор, чолаачылар —
Кандыг иштин ээлери мында келбээн.

Чайгы бойдус шиметтинген Дус-Хөлге
Чангыланган кандыг үннү дыңнапас дээр.
Эдирек куш ээртинип, эштип хүнзээр
Эдиски дег чидиг үннер холужа бээр...

Хува долдур куткан сүт дег,
Кудай өчүн хунаап турар Дус-Хөлге
Кадын кацнап дадыктырган арат-човум
Хайыралыг ынакшылын сөглөп чанар.

ЧАЙГЫ ЭРТЕН

Эртенги хүн херел-чырыын
Эргелелдиг саара бээрге,
Амы-бойдус амыраан дег,
Амыдырал хайнып үнер.

Шалың-ожук мөндүңейнип,
Саан-сава ажаанзырап,
Борбак арга ханызында
Бора хеги эдип орар.

Курут ышкаш аккыр өгдө
Хуунда хойтпак мыжырткайнып,
Сарыг шайның чаагай чыды
Чайның чечээн айдызай бээр.

Инээн сагган иемдиве
Ийи-бирлеп базыптар мен.
Аксымдыва чылыг сүттү
Авам пөктүр саап чораан.

Чучаам куржааш, эргеледир:
— Чунуп каавыт! Хүннү көрөм!
Бүгү чүвө өөрүшкүдөн
Бүткөн ышкаш чырык, чаагай!

Авам биле Хүнүм шаңнаан
Аас-кежи, чассыдыгдан,
Аалыг сүттүн амданындан
Амдыгаа дээр пөгүм кончуг!



Раиса ТАМБА-СЮРЮН

ЫНАКШЫЛЫМ — АВАМ

Хөрөк ышкам муңчулганда,
Хөңнүм муңгак буукканда,
Чымчак сөзүң — эмим-таңым,
Чылыг караң — чынныр одаам:
Ынакшылым —
Ынак авам.

Аштап-суксап муңгараанда,
Ажыныксап хорадаанда,
Сүттүг шайың, сургаал-чагың
Чүрээм өөртүр мөңгө хүнүм:
Ынакшылым —
Ынак авам.

Ишчи чуртум, хөглүг ырым
Иелдирзин чаяп берген,
Хайыразы таан эргим,
Кады чоруур шынчы өңнүм:
Ынакшылым —
Ынак авам.

ТАНЫ

Ырак черже орук шөйүп
Ынаам сенден чорупсумза,
Сагынганым, ундарааным
Салгын дамчып сенээ четсин.

Чаагыңга эргеленген
Чаштаан дамды дээй каапса,
Кудай-дээрге үдеттирген
Куюм сеткил үнүн таны.

Салгын келгеш, бажың дүгүн
Чаптап, суйбап эргелетсе.
Бойдузунга шамнай бербейн,
Бодуң эжиң чаңын таны.

Эскеригчел болбазыңза,
Эргеленип билбезиңзе,
Чаңык болуп чаңчаныр мен.
Чаныңда деп билип аар сен.



Владимир КАРАСАЛ

ДҮН

Дүне дээрге — дүне-ле-дир,
Дүннөп келир үе бо-дур.
Дүштү, дышты кадагалаан,
Дүп чок ышкаш сагындырар.

Ындыг эвес... Чоннуң чамдыы
Ылым-чылым, одуг чыдар.
Ыржым, халаг, ыт-шимээн
Ынчан ында кагжып турар.

Көп-Сөөк шынаа хадыны дег,
Хөрээ аккыр чалыы ис
Өл-чаш төлүн эмзирип каап,
Өпей ырын ырлап чыдар.

Дайын чорааш, кемдээн кижин
Даянгыжын ышкыныпкаш,
Ону дилеп, бодун каргап,
Ол-бо союп муңгак орар.

Өштүг ышкаш, өске черде
Өремезиг кем чок оолак
Афган черге алган октан,
Аарзынып берге чыдар.

Даргазындан даалга алган,
Таалың угбас, чашпаачы хей
Эртенге дээр эм-таң ижил,
Эрээленип бижип орар...

Культуравыс кончуг бис дээр,
Куруг-хоозун, төлөп чоктар
Кожаларның дыжын билбейн,
Хондур чыгыы хүлүрежир.

Эртенге дээр — үе ырак,
Эргим чонум дыштыг хонзун.
Ыры-шүлүүм өпей болзун,
Ыржым дүннү күзөп каайн.

СЕҢЭЭ

Күжүр эжим мени утпа,
Чырыш дээштин чиде бербө.
Хүлүмзүрүүн дагылга чыып,
Чула кылдыр кыпсып алыйн.

Чодураа дег карактарын,
Чылыг хүн бооп, шонуп чорзун!
Сорунзалыг чылыг холуң,
Шылаг-човаам эми болзун!

Амыдырал, арат чон дээш,
Ам-даа кылыр чүве-ле хөй.
Бедик черге мени кагба,
Бергелерге мунчулбайн чор.

Кижилер дээш төккөн дерлер,
Чүрек-Дөргүн аржааны бооп,
Хирни, чамны арыды шаап,
Чүдүг, сүзүг болу берген.

Канчап билир... Орук эндел,
Каржыр ужур таварышса,
Тулаа черге тыпчып алгаш,
Дуруяа бооп ужа бээр бис.

Чалгыннарның адаан орта,
Частар, күстер таваар солчуп,
Кылаң дээрге кылайтпышаан,
Кыңгырт кылдыр ырлап бээр бис.





С ы л д ы с ч ы г а ш

Шаңгыр-оол СУВАҢ

Азыранды

Эрте частын бир чылыг хүнүндө бажың чанынга бичии эник көстүп келген. Сүүр-сүүр кулактарлыг, угаанныг эрес карактарлыг, а кежи кап-кара, чүгле ооргазында мең ышкаш ак чер бар. Оолдар-биле ойнап, ыңай-бээр маңнаарга, кежи хүнге кылаш кыннып турар. А оолдарның сеткилинге эң-не таарышкан чүве, чамдык ыттар дег, кортук, чашпаачы эвес болганы. Кый дивээн кижиге чоокшулаvas. А кый дептерге, дораан-на маңнап кээп, оюн эреп, кый дээн кижини долгандыр маңнагылап, ийи холунуң кырынга чыда дүшкүлээр. Эргеледип суйбаарга, кулактарын сүвүрертипкен, дөрт будун хере тепкен, арай-ла тоомча чок хевирлиг чоргаарзымаары кончуг турар. Эргеледишкинге харыылап чассый бербес. Чүгле кудуруун чайып каар.

«Кымның ыды боор?» деп оолдар бот-боттарындан айтырышкан. Ээзи тывылбаан.

— Ындыг болза, эник мээң ыдым болзун — деп, Аяс чугаалаан.

— Чок. Мен азырап алыр мен — деп, Мерген удурланган.

— Чүге силерниң ыдыңар болур чүвөл? — деп, Сылдыс-оол чаржалашкан.

— Чүге дээрге эниктиң ээзи чок — деп, Аяс ону үзе кирген.

— А мен база эникти ыт кылып алыксап тур мен — деп, Сылдыс-оол уламчылаан.

Кижиге бүрүзү эникти азырап алыксап, оолдар аразында маргыжып үнгенер. Кезек болганда маргылдаа шошче шилчиир чыгап, аразында ыймактажып эгелээннер. Ону эник оюн деп бодап, оолдарны долгандыр маңнап, ээрип, чамдыктары-

ның балдырларындан ызыргаш, тырта катылап турган. Изир-никкен оолдар эниктиң оларны балдырлап турганын көнгүс эскербээннер.

— Эй, кайгалдар — дээн дынзыг чоон үнден оолдар ымактажырын соксадып, хая көрнүп келгеннер. Оларның мурнунда Соктай акый карактарын имирертипкен, кажарзымаар хүлүмзүрүп алган турган.

— Чүү дээш мындыг улуг чогуш-содаа үнүп турар чүвөл, кайгалдар — деп, оолдарны эргий көргөн.

— Эникти мен азырап алыр дээримге, оолдар хунаажырдыр — деп, Мерген хоптанган аянныг чугаалаан.

— Мен бир дугаарында чугааладым чоп — деп, Аяс чаржалашкан.

Оолдар база катап шимээргеп үнгеннер.

— Адыр, адыр! — деп, Соктай оолдарны оожуктурган. — Эниинер кайыл, ынчаш?

— Дүү-дүр — деп, Аяс Соктайже кичээнгейлии кончуг кайгап алган турган эникче айыткан.

Соктай чүкпүрүптөргө, эник кулактарын сүүрөш кылган. Ону Соктай тудуп алыр дээрге, эник дескелээш, холунга кирбээн.

— Оо, кежи эки-дир, оо! — деп, ол магадап, карактары чазыйланып, кыптыга хона берген.

— Каям, тудуп беринер, кайгалдар — дээрге, оолдарнын бирээзи эникти тудуп эккеп берген.

Соктай эниктиң дүгүн дедир суйбап, топтап көргүлээн.

— Силерниң чаргынарны чарып берейн, кайгалдар — деп, ол чугаалаан. — Бо эник бистиң шуптувустуң ыдывыс болзун.

Оолдар чугааның аайын тыппайн, удур-дедир көрүшкеннер.

— Ийе, шуптувустуң ыдывыс болзун — деп, Соктай уламчылаан. — Бир-тээ кижн бүрүзү азырап алыксап турар чүвө болганда, бис шуптувус бо эниктиң ээлери болур бис... Мен база...

Оолдарның ыды чок.

— Ужурун билбейн тур силер бе? — деп, Соктай оолдарны эргий көргөн. — Эникке удуур-чыдар үгекчигешти бир эптиг черге кылып бээр бис. Бир-тээ үгек кым-бир кижиниң бажыңыга эвес, даштыгаа турар чүвө болганда, кижн бүрүзү ону чөмгерер, ажаап-карактаар, ойнаар аргалыг. Чангыс сөс-биле, кижн бүрүзү эниктиң ээзи болур.

Соктайның бодалы оолдарның сагыжыга аажок таарышкан.

— Ура-а-а!— деп чаңгыс үн-биле алгырыпканнар.

Эрткен-дүшкөн кижилерниң караандан ажыт черге үгекти эникке тудуп бергеннер. Эник үгекке дүргөн ижигип, аңаа чыдар апарган.

Бир тывызык кижини эникти «Азыранды» деп шолалап каан. Бажыңның чурттакчылары шупту ону «Азыранды» деп кыйгырар. Эник ол шоланы атсына берген. Дыңнап кааш, дораан-на маңнап кээр. Азыранды ол чоок-кавыда бажыңнарда оолдар, уругларның ынак ыды апарган.

Азырандыны ашкарып-чемгереринге, ажаап-карактаарынга Соктай акый оолдарга дузалажып, арга-сүмени берип турган. Чижээлээрге:

— Эникти өйлөп чемгерер. Хөлүн эрттир чемгерер болза, семирээш, чалгаа, чазый ыт апаар. Ыт-биле дыка ойнавас. Эмин эрттир маңнап, шаа төнгөш, күжү кошкап, чудап, дүгү баксырай бээр.

Азы:

— Ытты үргүлчү сугга суп, дүгүн дыраар херек. Оон кежи арыг, шынары эки боор.

Оолдар Соктайның ыңдыг янзылыг сүмелериниң аайы-биле Азырандыны чайны өтүр ажаап-карактап келгеннер. Күске чедир Азыранды шилгедек бедик дурт-сынның ыт болу берген. Чайладыр оолдар-биле ыңай-бээр маңнап, ойнап өскөн болгаш, мага-боду күштүг, кашлагай, чаңы эптиг-ээлдек.

Кыштың баштайгы айы дүжүп, башкы хар чаапкан. Соок-сумаары кончуг. Оолдар Азырандыны кыжын каяа тургузуп каарыл деп чугаалажып, ол дугайында сүмени Соктай акыйдан айтырганнар.

— Көдээде ыттар канчап даштыгаа кыштаар-дыр. Ыт дээрге чер чүректиг, дүктүг кештиг амытан боор. Каяа доңарыл ол. Бажыңче кирир болза, даштыгаа үне албас доңуучал ыт апаар. Кежи база баксыраар болгай — деп, демгизи чугаалаан.— Үтээн бичин чылыглап бээр. Ол-ла-дыр.

Оолдар оон сүмезин ёзугаар Азырандының үгээн чылыглап бергеннер.

Хар кылыннады чаапкан соонда, оолдар-биле ойнаары Азырандыга улам солун апарган. Шанактыг, хаактыг оолдарны хала чокка сөөртүп, чунгуну куду оолдар-биле шивеннедир чаржып бадып, харга оларның-биле кады таалал-биле андаштанып, амыдыралында баштайгы кышты ыт өөрүшкү-биле уткуп алган.

Оолдарның кыйгызынга бир хүн Азыранды харыылаваан. Үгекти бакылап көөрге, ында база чок. Пат кайгап кааннар.

Ыттың хоорай кезип маңнаар чаңы чок турган. Ооң чиде бергенин улуг кижилер база эскерип кааннар.

Оларның бирээзи:

— Улгаткаш тояап чоруп кааны ол-дур — деп, Азырандыны чемелээн.— Баг чокка ыт черле ындыг.

Ооң чугаазынга бүзүревезе-даа, оолдар ыдын дилеп, хоорайны каш хүн улай кезип, барбаан-көрбээн чери-даа чок. Кайда-даа Азырандының изи-даа, сураа-даа чок болган.

Азыранды чокта бажың чоогу ээнзиргей куруг апарган. Мурнуку хүннерде ышкаш даштыгаа оолдар, уругларның каткы-хөглүг өткүт үннери дыңналбастаан. Кудумчуже үнүп ойнаар уруглар каш-ла санныг. Азыранды чокта даштыгаа ойнаарга, дам-на соок ышкаш. Ыды оларны каапкаш, тояап чоруй барган деп чүвөгө кым-даа бүзүрөвээн. Чанып келген ирги бс дээш, үгекти барып бакылап көрүп турганнар. Ыт олла хевээр келбээн. Ону уруглар манавастай бергеннер.

Соок кыштың чылыш дээн хүннериниң бирээзинде оолдар, уруглар чунгуга чыгылып кээп, ону куду киискиди бадып турганнар. Оларның чаны-биле Соктай акый эртип чыткан. Чунгудан баткан уруглар душ бооп ону тавартыпканнар. Соктай атпаңайнып чоруй, кээп ужарга, ооң бөргү оларның аразынга уштуруп барып дүшкен. Уругларның бирээзи Соктайның бөргүн ап бээр дээш, ону тудуп чыда:

— Азыранды!— деп алгыра каапкаш, черже дедир октапкан.

Ойнап турган оолдар, уруглар дораан-на бөрттү долганы хонуп келгеннер. Бөрттүң тейиниң кырында Азырандының ак менин танып кааш, шупту аңгадай берген турганнар.

Соктай бөрттү сегирип алгаш, уругларны тарадыр идишкеш, Азырандының мени агараңнаан кылагар кара ыт кези бөрттү хөрээнге чыпшыр тудуп, бажынынче дедирлени аарак маннапкан...



Виктор ЧОТЛУҢ-ООЛ

Баштайгы ынакшыл

Күстүң кидин түлүк үези. Магалыын. Долгандыр бойдус алдын-сарыг. Алдын-Булак база күскү хевин кедипкен — чаражын: Хемчиктин оң талазында чаттыла берген, ында-мында бөкперлешкен тенниг шыргай хараганнарлыг, теректер, тал-

дар, чыжыргана, хадыңнар холуй үнген шырыштарлыг, кылан кара булак суглуг делгем шынаа эртенги хүннүң херелдеринге улам өң кирип, шалыңы чайынналып чыткан. Алаакта ала-саасканнар сөс алчып, шыжыгайнчып, бөлүк тааннар үнү динмителип, чылыг чурттарже ужуп чоруурунга белеткенип, чыгып турганнар.

Ыяштар бүрүлери черже тоглай дүжүп, арыг иштин, тум суглар кырын хөме ала берген. Чыжыргана сыптары дүжүдүн угбайн куду халайгылап, кайы оранчоктан кыза берген тургулаар. Алаактар иштин онуп бышкан сигенниц, кургаг бүрүлериң чыды дола берген.

Алдын-Булактын чайладыр ээн турган школазының девискээринде амыдырал хайнып эгелээн: бөкперлешкен оолдаркыстар каттыржып, хөөрөшкен, бөлүк-бөлүк бооп алгаш бөм-бүктээн, гитарада ойнап ырлашкан, чамдыктары хем кыдыында селгүүстээн, оларның чугаа-сооду, каткы-шимээни кежээ дургу үзүктелбес. А күскү каан хүннерде кежээлерниң, эртенги даң хаяаларының онзасын чүү дээр.

Алдын-Булак суур эртен динмиреп үнер: ажылче далашкан машиналарның даажы, одарже үнген инектерниң, өшкүлериң, оларны ай дээн улуг-биче кижилериң алгы-кышкызы дек оожургавас.

Хүлер-оол бөгүн трактор даажындан оттуп келген. Элээн болганда ачазы кирип келгеш, стол кырында белеткеп каан хүнезинин ап чыда:

— Тура халы, оглум, өөренир шагың келди. Кукурузаны кезип доозуптувус, ам күскү чер андарылгазынче киреривис бо, орай кээр боор мен. Ойт, тур, оглум, шымда — дээш, үне берген соонда, тракторунуң даажы чоорту ырап чоруй барган.

Хүлер-оол далаш-биле тура халааш, кеттинипкеш, чунар-демирге соок суг куткаш, чунуп каапкан.

«Эртен оттуп келгеш-ле чытпайн дүрген-не туп-тура халып кээр кылдыр чаңчыгып, өөренип ал, оглум» — деп, ачазы Хүлер-оолга чагыыр турган.

Авазы шагда-ла өшкүлериң, инектерин саап каапкаш, даштын чайгы сериде сүт хайындырган турган.

Эртенниң-не хамыкты мурнай турар кижини Хүлер-оолдун авазы, ылаңгыя кыжын дүннү өттүр бажың ишти соой бээрге, эртен чылыг шуглактан кижиниң турар хөннү чок, ынчалза-даа от салыпкан суугу чоорту изип, авазының шай соктаан согаажының даажы токкулаан соонда бажың ишти чоорту чытып кээр.

Хүлер-оол хайындырган сүтке хлеб шыгыдып чип алгаш, өөренип чорупкан. Ол — тоску классчы.

Хүрөң көстүүмнүг, ак-көк хөйлеңниг, саргылзымаар бажының дүгүн шевергин таартып алган, кара майыктааштарын кремнээш, кылайты чүлгүп кааткан Хүлер-оол ортумак сынныг. Чогум боду авазын дөзөөн: арны чалбак, карактары улуг, каътташкак, көөрү топтуг; думчуу ачазыны дег узун, дорт, эрниниң салы көстүр-көзүлбес үнүп келген. Авазы дег эт-ханы тырын, шыырак, ажылдаары шалыпкын, арны чырык, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур, хөглүг, даштыкы байдалы оожум, далаш чок, томаанныг, сонуургаачал, биче сеткилдиг, пөрүк-сүмээр.

Бөгүн бир дугаар кичээл — алгебра. Ону чазын чаа келген аныак орус башкы Клара Ивановна Макарова чорудуп турар. Ол башкы институтун дооскаш, төрөөн Калугазындан ырап, Тываже бодунуң эки туразы-биле келген. Улуг-шыырак мага-боттуг. Ооң өөреникчилерге негелдези улуг, шынгыы, бодунун эртеминге бердинген болгаш тергин эки билир.

Хүлер-оол үргүлчү мурнуку партага олуруп чаңчыккан. Башкының тайылбырын аажок кичээнгейлиг сонуургап дыңнаар, а Клара Ивановна ону бодунуң шыырак дээн өөреникчизи, дузалакчызы кылдыр бодаар. Бир эвес кандыг-бир чижек бодаттынмай туруп берзе, Хүлер-оолду самбыраже тургузуптар, оозу бир-ле арганы тыпкаш, бодап каар.

Бо каан, сериин күскү эртен Хүлер-оол школаже дыка өөрүшкүлүг, эш-өөрү-биле хөөрежиксеп, кижини бүрүзүңгө чүглө чылыг сөстөр сөглөксеп, башкыларының тайылбырын долузубиле эчизинге чедир билип алыксап, четтикпейн чоруп олурган. Сактырга-ла чырык чер кырында ооң кылып шыдавас хире чүвези чок ышкаш. Чүгө дизе долгандыр турар бойдус чаңгыс аай, чаңгыс частың дургузунда өскерли берген. Кушкаштарның мыжыражырын, оожум хатка сылдырашкан теректер бүрүлерин, дымырадыр чагган чаъстың шимээнин, эртеңги, кешээки ыржымда Барлык хемниң шаалаажын дыңнап, дүнеки дээрде чивецнешкен сылдыстарны ол бир янзы эскерип каан. Бо бүгүнү ооң мурнунда көрзе-даа, Хүлер-оол чедир үнөлөп билбес чораан. Төрөөн школазынга безин: «Соңгалары улуг, чырык школам, сээн делгем, чаагай, чылыыңны, партаңга орарга эптиин, экизин!» — деп сөглөксээзи кээр апарган. А бо бүгү өскерлииникиннер чүдөн эгелээн ирги?..

Харлыг соок кыш төнүп, часкы кара когурумнуг хаттар безин соксаан. Хүн дурту узаан, чылыы шору. Көк шымыраып, ыяштар бүрүлери чаа-ла чазылгалак. Өөредилге чылы-

ның сөөлгү улдуну удавас төнер. Хүлер-оол эштери-биле сес чыл школазын доозуп турганнар — удавас шылгалдалар.

Часкы хүннүң херелдери сонга өттүр дээп, өрээл иштин улам изидип турган. 8 «б» класста узун чапсар өйү. Өөреникчилер колдуу даштын, а Хүлер-оол номчуттунуп орган. Ооң клазының чуруму эки, оолдар, уруглар колдуу томаанныг улус чыглы берген, ыт-шимээн безин шоолуг үнмес. А чергелешкек 8 «а» дээрге, өске херек. Ында диңмирээн, кезээде бирле чүвени үүлгеткен турарлар. Школада ол дег найыралдыг класс чок, үргүлчү, кайнаар-даа баарда бөлүглежип алган чоруурлар.

Хенертен классче кезек уруглар хат-салгын дег кире чүгүржүп келгеннер.

— Ол канчаарың ол, эш. Хөөкүйнү, Алдын-оол черле ындыг ышкажыгай, коридорга туруп алгаш, чааскаан ырлап-ла, ырлап-ла турар.

— Ой та, силерниң Алдын-оглуңар ындыг кижиче бе, мен ону ажына бээр деп көңгүс билбедим ийин эш, чиктинн але.

— Шала ындыг кижиче дир ийин, чоор сен ону, эш.

— Ча-чаа, анаа хөглүү ындыг ыйнаан, бир-ле кижиге ынакшылын илередип турары ол боор — дээш, Оюмаа Хүлер-оолче көрнүп келгеш, хүлүмзүрүй кааптарга, ооң эштери уруглар шупту чир шоң дүшкеннер.

Оюмаа чергелешкек класста өөренип турар, боду дыка хөглүг, арны чазык, чугаазы өткүт, тода, чажын ийи ангы өрээш аткаар салып алган, куу платьелик, ак фартуктуг, бодунуң даштыкы хевир-бүдүжү бир-ле онзагай, дурт-сыны чаагай, шилгедек, чаа-ла чечектелип келген кызыжак. Эрестии-биле өскелерден ылгалып, чай кадында кезек уругларны баштап-каш, бо-ла доюлдурган кээр, кашпагай, сагынгыр, дүрген чан-ныг.

Чоокта чаа-ла Хүлер-оол уруглар-биле дыка найыралдажыр, чугаалажыр турган, а ам ону билдинмес күш аткаар тыртып, сагыш-сеткили дүвүрөксеп, сөөлгү үеде ол шоолуг чүве ыттавастап, уругларже безин чоокшулаваस्ताан. Чүге-ле ийик, бөгүн харын Оюмааны сонуургап, таалал-биле магадан көрүп орган. Оюмааның канчаар хөөрөп, каттырып, чаңнап турарын, чараш дурт-сынын, карактарының чайнаан одун, быйыргын ак диштерин, сактыр-бодаар чүве чок хостуг сеткилден куттулган каткызы бо бүгүнү ол эскерип каан. Чүрээниң согуу дүргөдөп, кандыг-бир үнелиг, өртек чок ажыдышкын кылган дег бүгү боду сирилеш дээн.

А Оюмаа үнүп чыда:

— Силерниң оолдарынарны база бистиинче чалап тур бис — дээш, хүлүмзүрүй каапкаш, ыңай болган. Хүлер-оол сактырга ол хүлүмзүрүг чүгле чаңгыс ооң бодунга хамааржыр белек ышкаш болган, оон өске кым-даа ол хүлүмзүрүгнүң чаражын, күштүүн эскербес, билип шыдавас хире.

Оон эгелээш-ле Хүлер-оол Оюмааны бодаар, көрүксээр, безин ооң кайдаазын, кажан-каая турарын билир апарган. Кажан чоокшулап келгеш, азы хенертен уткужуп келгеш, бичин када долгандыр турар бүгү делегейни уттултар, үнү чидип, дүрген-не ырап чоруй барыксаазы кээр турган. Оон база-ла катап Оюмааны көрүксей бээр.

Кажан сес чыл школазын доозуп тура, шылгалдаларны чаңгыс хүн кады дужаап турганнар. Ынчан Хүлер-оол бир-ле хүн Оюмаа каттырбышаан уткуй көрнүп кээрге, чиге көрүп диттигипкен. Күжүр эрниң карааның кирбиктсери өрү дыртыжаңнап, караа шокараңнап, эъди-кежи чымыңайнып, куйгазы адыңайнып, угаанын осунар чыгыы апарган. Шак ынчаар ынакшылдың хуулгаазын күжүнге бир дугаар алысканы ол.

— Ойт, бо кижиниң менче кайгаарының чиктиин — депкеш, чаяан бооп, Оюмаа өскээр көрнү бээрге, ынчан ам-на минни хонуп келген, а чүрээ шапкан аът-ла.

Шылгалдалар төнгөн, кидин түлүк чайның эгези. Хүлер-оол өөрү оолдар-биле дагларже дөрт хондур походтаар деп дугурушканнар. Оорга-Кырында хөлдү таварааш, Улуг, Биче Хөндөленнер белдиринге четкеш кээр сорулга салганнар.

Кежээликтей клуб чанынга чыгып келгеш, кижги бүрүзүнүн алган даалгазы бүткөн-бүтпээнин ылавылап, эмгелеп-сескеленип алгаш, эртенинде Хемчикти сүзүп кешкеннер. Шивээлиг-Даг ховузунуң бажында үзүктөп ашкаш, Улуг-Ховуну өрү Оорга-Кыры кайы сен дээш углапканнар.

Имир дүжүп турда, хөл кыдыынга келгеннер. Бедик даг кырында чаяттыңган элдеп хуулгаазын хөл. Чайын долгандыр аалдар чайлаглаар. Оолдар майгынын дөжөнгөш, шуут-ла хөл кыдыынга кургаг дазыырга дистиндир чеделээ чыдыпканнар.

Эртенги хүн чаа-ла дээп келген. Шыпшың. Агаарның серинин, чаагайын. А хөлдүң онзазын: бедигээштер ортузунда дүп чок ак-көк оюк — дээр-ле. Сугда ийи аңгыр оолдарын эдертипкен чөмөп чораан. Бичии оолдары безин шымны бергеш, кезек када көзүлбейн баар, оон өскээртен үнүп келгеш, база-ла шымнып-ла чоруурлар, чараштарын.

Аңгырларны көргөш, Хүлер дораан Оюмааны сактып келген. Делегейде эн-не арыг, күчүлүг күш — ынакшыл, амыдыралдың үнгөн дөзү деп чүвени ол ынчан билип, бодап эгелээн.

Хөлдүн мурнуу чарында дөнгеликтің кырынче үнүп кээрге, чүрек сиилээр, салгын-сырын сыылаар, а кайы оранчоктан бээр делгемнер, карак чедер черден эгелээш, тода көстүп кээр. Бертінде чингиртилээн Барлык ховузу, ындында Шыраа-Булактын, Мөнгүн-Тайганың сүвүр-сүвүр харлыг баштыг бизенери, Чөөн чүкче дүдүскектер ындынче чидип чоруй барган Таңды-Ууланың сыннары, Барыын чүкте Оргу-Ыяш тайгазы, Хемчик бажы, Шапшаал сыннары дээш-ле баар...

Хүлер-оол бурунгаар бут адаанче көөрге кончуу дегет, ынчалза-даа ынакшылдың көрүжү дег ынчаар кижини сүрээдеспес болган.

Дүшкө чедир мага хандыр бөмбүктөп, чурукка тырттырып, аалдарга барып хойтпактап ижип алгаш, аян-чорукчу оолдар улам ыңай ханылап, тайгаже кирипкеннер.

Кежээликтей кызаа кашпалче кирип кээрлерге, хем даажы дыңналган. Ада-өгбелериниң шаандан тура чүдүп, дагып чораан тандызы Бай-Тайганың мөңгөдө эривес менгилеринден баткан Хөндөлең хем шулурткайнып, ырлап-даа чытканзыг.

Хемниң эриинге майгынын тиккеш, чанынга будуктардан чадыр тудуп алганнар. Хөндөлеңниң суу шапкын, бичии хем-чигеш, ынчалза-даа, улус чедип шыдавас болгаш, балык-биле байлак. Хүлер-оол эштери-биле балык мүнү кылып ижип, дыштанып хонгаш, эргенинде дедир ээпкеннер.

Олар ынчан чалы назынның девин-биле, сактыр-бодаар човаг чок, өскөн төрөөн чериниң каас-чараш чурумалын сеткил хандыр көрүп ап, ырлажып, хөөрежип, ойнап чорда кандыг кайгамчыктыг аас-кежиктиң минуталары турбады дээр. А Хүлер-оолдун бодунун, кымга-даа ажыдып шыдавас, чажыт, чүрээндө четчип келген, Оюмаага чалы арыг-шынчы ынакшылын, аксының кежини хөрээндө шыгжап чораан.

Кургаг-Кара-Сугну куду баткаш, дүш эртип чорда, шынаада Хемчикти кежир туткан чаа көвүрүггө келгеш, хем кыдыныга дүжүрнүп одагланып турда, элээн улгады берген кижичедип келзе-ле, Хүлер-оолдун кожазы Узун-Чымба ирей.

— Экээ-эки, хаа, кайгалдар кайыын келген?— деп, мөңдөлөшкөш, чоон чудукка чөлөндир ора дүшкөш, сегел салын суйбап каап, каттырымзап орган.

— Хөндөлең белдири четкөш, чанып ор бис. Маңаа бир хонар дээн улус бис, дээр бүргөп келди-ле, канчаарыл хан? А силер чүнү канчап чоруурунар ол, кырган?— деп, Кызыл-оол топтуу сүргей айтырган.

— Бо көвүрүг улузунун анмаарын таңнылдап тур мен. Манзалар, чудуктар дээш чүве-ле хөй. База берге-ле ажылдыр моонар, ам арта боттаңнап турар кижиге.

Шай хайны берген. Бар-чок чеминиң дээжизин орта чоог-лапкаш, артыын ирейге берипкеш, оолдар чанарынга белет-кени бергеннер.

— Суур ырак эвес, бо арыгны эртеринерге-ле, Барлык хем, шоолуг дажываан боор, чырыкта таптыг кечип алыңар, оолдарым, байырлыг че — деп, Чымба ирей үдеп туруп калган.

Хүлер-оол чоруп ора, чүге-ле ийик, база катап сагыжыңга Чымба ирей кире дүжүп келген. Ол ирей үргүлчү дөө хову турлаанга-даа, тайгага ыяш белеткелинге-даа боттаңнап чоруур элдеп чаңныг кижги. Аалында мал-маганы эндерик, оолдары, уруглары, кадайы-ла кадагалаан чоруур.

Бир катап Чымба ирей эпчок чүвөгө база таварышкан. Чүл дээрге дүржөк, кайгал эр-биле читкен инектер дугайында сөс былаажы бээрге, демгизи хөөкүйнү эттеп каан. Ийе, Хүлер-оол ону караа-биле көргөн. Кежээликтей, чаъс эрткен соонда, хөйлениң үзе-чаза соп каапкан, чанагаш хөрээнде балыглыг ол ирей эмчиже, кандыг чүү-даа болбаан ышкаш, кылаштап бар чорда көргөн.

Хүлер-оол сугнун кожазы, ол ирей суг, бажыңынын чанында өглүг. Үш-дөрт хонганда Хүлер-оол эртип чыдырда өгде кижги човууртааны дыңналган. Бакылап көөрге Чымба ирей. Хүлер-оолду көрүп кааш, бажын аяар ээлдирип келген.

— Аё, аё-ё... бээр келем... оглум, уё, уё-ё... Мээң бо чүвүрүм карманында... он беш хөпеекти бажында... Адар-оолга аппарып берем, оглум...

Хүлер-оол хол сугарга, шынап-ла кара чаңгыс он бештиң мөңгүнү чораан.

Адар-оол стол артында номчуттунуп орган.

— Ачан сенээ аппарып бер дидир — дээш, сунарга, Адар-оол хая көрнүп келгеш, мөңгүннү ап алгаш, көрүп-көрүп, эктин кызып кааш, дедир-ле номче сиңниге берген.

Хүлер-оол, Адар-оол суг кезек оолдар хана соктап качоолдажып, чикалажып бо-ла мөлчүже бээр турганнар, а Адар-оолдуң мөңгүннери төнөр эвес. Ооң чылдагааны Хүлер-оолга ам-на билдине берген.

Чымба оглунга дыка ынак, адазын салгаар оглум дээш, хөлчок, Адар-оолдуң ачазын дөзээни-даа аргажок. Узун, шырак, ажылчын-даа.

Хүлер-оол ынчан чүнүң-даа ужурун билген эвес, а ам? Ам ооң мээзинден он бештиң мөңгүнү үнмейн, базым санында кастыктарында хан-дамыры-биле кады соп чораан: он беш-тин мөң-гү-нү, он беш-тин мөң-гү-нү...

ОН БЕШТИҢ МӨНГҮНҮ — ӨРТЭЭ ТУРБАС, ҮНЕЗИ ЧОК ЭРТИНЕ!

Оолдар шыргай арыгны эртип, ол-бо чөкпек чоон-чоон ма-
дагар кырган теректерлиг ажыкче үнүп келгеннер...

Ийи чыл бззин эртпээнде Хүлер-оол биле Чымба ирейнин оруктары сөөлгү катап каржыр дээрзин оларның кайызы-даа амдызында билбестер. Чогум чүү болганын баш бурунгаар билип ап болур бе?

Адар-оол — шеригде. Чымба ирей шагда-ла араан. Чем иже албас. Эмчилер эмнелгеден үндүр бижипкен. Бажыңында чүгле өөнүн ишти-биле иелээ.

— Өгде ашакты даштыгаар үнеринге дузалажып берем, оглум — деп, ол кадай бир катап Хүлер-оолду айбылаан.— Мен кырган кижиге күш четпес-тир мен, бо ажы-төлдүң чангы-зы-даа чок-тур ам.

Ол хүнден эгелээш, Хүлер-оол Чымба ирейни үндүрерде барын дузалажып эгелээн. Баштай көрүпкөш корга берген: ирейниң арып-доруп баксырааны чүгле кежи биле сөөгү ар-кан деп болур. Ооргазындан аяар сөмөлөп алгаш, баштай орунга олуртуп аар, оон тургузар, а үттүг-чарын баштарының, оорганың калбак чарнының көштери дештигилеп калган. Оон-даа арай деп чедип чорааш, даштыгаар үндүрер, кириер, а чыттырарда ол-бо хол башка хөлчөк оожум оваарымчалыг бадырар.

Кезек болгаш-ла ирей бажым дээр, Хүлер-оол бажын база тудуп берип турган. Борбак башты ийи адыш-биле күштүг тудунтарга, аарыыры чүгээртеп бээр.

Бир катап ирей шору апаргаш:

— Күжүр оглумну, ам-на амырай бердим, аас-кежиктиг, буянныг боор сен, оглум, мээң назыным алыр сен, мен ышкаш хөй чыл чурттаар сен, оглум — деп, сеткилин илередип чыт-кап.— Багай оглум Адар-оол кайда канчап чор ирги. Бо ка-дайда боошкунда чүве берип кагдым, утгуп аар чадавас, Адар-оол кээрге чугаалаар сен, оглум. А сээң ыдыккың бар бе, Хүлер?

— Ол чүү деп чүве ирги?

— Ыдык кижиге дээрим ол-дур ийин. Кижиниң амыдыра-лы, өлүмү боор кижизи-дир ийин, оглум.

Хүлер-оол хензиге када тула бер часкан:

— Ийе... Ийе, бар-ла.

— Эки-дир, оглум, эки-дир. Ам мындыг, оглум, мону дына. А богда, салымымны. Опчок карамны. Чүгле чаңгыс-ла чайын кады хой кадардывыс. Алдын хүнүвүстү, айдың чырык айывысты, дагларывысты, хемнеривисти, тайгаларывысты... Че, хан, канчаар ону... Чалыы назынымны... Каям, холуң каям, оглум... Че, ам ажырбас мен, ол-ла, оглум, барып дыштанып ал. Күжүр оглумну, буянныг чүвени...

Ирейниң байдалы хүн келген тудум баксырап орган. Хүлер-оол бажын тудуп берип тура дыңнаарга, ирейниң тыныжы чоорту ындындан дуглалган дег бачыдап, киргиртирип кел-ле чыдар, оон боостаага келгеш, шуут бергедедип-бергедедип дедир-ле хөрск иштинче чавызап бады баар апарган.

Үр болбаанда дөргүл-төрелдери, ажы-төлү чыгып келгеш, ирейни сөөлгү оруунче үдеп кааннар...

Бөгүн Барлык хем таныттынмас — дывылаан мал-ла. Оруунга таварышкан ыяш-дашты хөме таварып, эриктерин чире шаппышаан, сайлыг унун улам улгаттыр алгыда шаап, оңгар-ланчак черлерде ээргииштелген агымы пашта хайынган божа-ла.

Оолдар сык черлерни оваарып, кум-сайга куттула-куттула, арай боорда ындыкы эрикче кежип келгеннер. Чүгле идиктерин кедипкеш-ле бажыннарынче халчып-ла кааннар. Эгезин куу доозун-довурактыг хат баштаан, диргелчек кара булут долулуг кудуушкуну-биле мыя бо келген. Хүлер-оол хериминче кире халып орда, чырыткылаш дээн сооонда, чаңныктыг динмирээшкин чык-дарс-ла дээн, хат-шуурган-биле катай долулуг чаъс куда-ла берген.

Кудуушкун хснертен кончуг дүрген эгелээни-биле дөмей, хензиг када тө каапкаш, эрте хона берген. Динмирээшкин ынаар-ла Адыр-Мажалык, Аяңгаты таварып ырап бар чораан. Ында-мында чаъс суунуң дамырактары шулуражып, сериден ийи-чаңгыс дамдылар черже дазыңайнып дүжүп турганнар. Элээн кудулай берген хүн херелдеринден дээрде кончуг тода ийи каът челээш турупкан. Ол челээштер Хүлерниң сеткилинге дээпкен. Кырлаң-кырлаң божа дег, шурап хайынган чалгыг-ларлыг, дажып мөөрээн Барлык-биле бо кызаңнаан чаңныктыг, динмирээшкинниг, хат-шуурганныг чаъс ооң эн-не үнелиг эртинезин чуй шаап апарган дег, ынчалза-даа олар Хүлерни эргеледип, бир-ле билдинмес чажытты сөглексеп, караан чырыдып, кулаан ажыдыпкан ышкаш болган. Ийи челээш. Ийи сеткил. Мөңге чаяан. Аас-кежик.

Күстүң кидин түлүк үези. Магалыын. Школаже далашкан өөреникчилер уурук-сууруктап оон-моон кээп турганнар. Хүлөр-оолдуң барааны ынаар-ла школа хериминиң эжиниче ажитталып кире берген. А долгандыр турар бойдус мынча деп сымыранган чадавас: «Чүгле бурунгаар! Эки чор, оглум, ааскежиктиг, кезээде олчалыг, омактыг бол! Менди-чаагай!»



Монгуш ЭРГЕП

Ыраажы оолдуң өлгени

Оон бээр үр болган. Бир-ле күскээр чайын аалывыс-биле кожа Ыргак-Хелиң дээр, моол аян-биле чугаалаар улуг лама кижиге хонуп алган. Ол өгдө эдектери үсперлендир орлуп калган шыва тоннуг арган оолду үргүлчү көөр мен. Сөөлзүредир дыңнаарымга, Хелиңниң Моолдан эккелгени чалчазы оол дээр чораан. Чүнү-даа кылып тургаш, ырлап-ла турар оол чүве: тараа хооруп, кастыктардан кара дери дамдылап турда-ла, ырлап-ла турар, бызаа-даа тыртып тура, ырлап-ла турар, ыяштап-даа чорааш, ырлап-ла чоруур.

Чамдык хүннерде Алаак-Бажынга азы Ак-Шатка хойкадара бергенде, ооң үнүн ховунуң ыраажызы хамнаарак-биле даа деннээр ужур чок, агаарга бир дески хоюннадыр чалгып турар кончуг тааланчыг ыр кулакка кыңгырт кылдыр дыңналып келир. Үнү шала чингежек болгаш хоюг, тергийн өткүт — холуксаа чок арыг мөңгүн конгулуур-ла.

Каарганны дег казырыктыг чинге бутчугаштарының кашпагайын чүү дээр, күдүйүп алган үргүлчү шошкуп-ла чоруур, бичии-даа чай-шөлөөн чок кадыг ажылга карара кадып калган, бажы халагар, караа куду оол-ла болгай. Арганы дээрге, ээгизи саналып турар хирезинде, арыгдан эмгежок хөй будуктууувааже чүктөпкөн, элөңейнип чедип кээр. Ол-бо тендирип, ужа чазып чорааш-ла, ырлап-ла чоруур. Ол ыр таан уяранчыг — сактырга, мени эргеледип, чассыдып көрүңер деп чанып-чашпып-ла турган чүве. Муңгаралдан болган кээргелден чүрек саргып, кижиниң ала-хөңнүндө сө-ле үн-салып ыглак-саазы келир. А бир чамдыкта, сактырымга, бүгү чер-делегей моол оол-биле кады аян тудуп ырлажы берген-даа чүве ышкаш оът-сиген, ыяш-даш шупту хөлбең туржуп келир, а бодум тоолда маадыр дег күчүтөн бооп, дээрже бедип үнө бээр мен.

Бир эвес Хелиң чөпшээресе, кээргенчиг оолдуң орнунга бүгү назынымда-даа бол ажылдап артып калгаш, ону хостуг салып чорудупсумза дээр күзел менээ хемчээл чогу-биле хайныгып турган. Ол чүгле хоозун мунгарал турган болгаш, ынчангы үеде Хелиңге ындыг айтырыг тургузуп диттир кижиг мен — таагылыг сарыг баштыг оол-даа эвес-ле болгай.

Авам ол оолдуң ырын дыннааш, дыка-ла уярап баксыраар турган: «Ах, кижиниң төлүн!! Хөөкүй чаш оолду!!! Кандыг иениң төлү чүве ирги!

Эргек дег чаш амытан-дыр, ол хиреде мындыг чечен кайын келир хөрөк боор, кандыг кончуг боостаа боор!

«Авакымны сактырымга,
Аьшта-чемде амдан-даа чок.
Иекимни сактырымга,
Идик-хепте чылыг-даа чок!»

деп ырлаар оол ышкажыл — дээш, авам ыгламзырай бээр кижиг.

Удавайн күс орайтап, ссрин шынар кирип келген. Сыннар баштарында шагда-ла кээп саадагылапкан баштайгы харларның дидиренчиг тыныжы ногаан үнүштерниң чулук-шимезин кадыр сорупкаш, адак сөөлүнде оларның өңүн оскунган сарыг бурүлерин хайыра чогу-биле черже дүжүр силгилепкен. Чалча оолдуң ырлаары-даа дам барган.

Бир-ле эртен туруп кээримге, чалча оол биеэги-ле үнүбиле кыңгырадыр бадырган тур. Авам карааның чажын чотпушаан, мунгаргайы-ла кончуг чугаалай-дыр:

«Ачам хөөкүй чораал болза,
Аалымга орбас мен бс.
Ием күжүр борта болза,
Идик-хептиг чорбас мен бс»

деп кара эртен, куш хүнүнден ырлап эгелээн оол-дур ийин бо! Мырыңай ыңайлыыңга кире берген чүве дег, кандыг кончуг сарынналган төл боор!.. Кезек ыт чок ора, таакпылап орган данказын ожука даашкыры кончуг кактапкаш, уламчылада: «Хелиң сугда дустап чораан шары коштарлыг улус келди. Оолдуң күжүр иези чагырыга, ону алыр дээш келген улус-тур. А Хелиң оолду салыр-даа хире эвес, хаваан дүйүпкен, кончуу сүргей маннап тур!»

Хелиңниң ол оолду чорутпас деп турарын дыннааш, чүрээм дыңзыг-дыңзыг сога берген. Менден-даа ырбыска арган оол, ол хире улуг, узун Хелиңниң болгаш ооң чиртек кызыл карактарлыг чаргырааш кара кадайының кам-хайыра чок эттээшкин-хыйнаашкыннарын шыдап эртпишаан, бо хире дүн-

хүн чок кулданылгалыг кадыг ажилга арып-туруп өлүр чедер берген турарын көөрүмге, менээ аар болгаш коргунчуг турган. Албыгып келген ышкаш апарган мен, өгдөн дүрген-не үнө халыдым. Даштыгаа үнүп келгеш, Шангыр-Хая тайгазынын хемче көрүнгөн кадыр арнын көөрүмге, сүрлүү кончуг, дүр-зүнчүг-ле кара чүвө! Кезек болгаш-ла кокайгылаштыр хоо-ңайндыр улуп кээп турар күскү соок хатка чемелеткеш, онгаар-дескээр согаңнашкан узун дыттар болгаш теректер, өөңейндир ыглажып турган-даа ышкаш сагындырар.

Хелиңниң тей дег ак өөңгө мааннап чедип кээримге, чалча оол даштын, овайтыр чыып каан чүөк кырында ырлап олур. Дылдарывысты билишпес бол, имнежил чугаалажыр дээш четкелек чорумда. Хелиң-даа өгдөн узун кара апарган үндү-ле.

— Чүзүңгө эртен ботка сарынналып, үн салып олурар сой-лукул моң!— дээш, оолда-ла барды.

Дорамчылалга шыдашпаан мен, бүткүр бодум сириңейни берген. «Сокса!» дээш, оолдуң баарыңга дуй туруптарымга, Хелиң мени туткаш октаарга, чоогажыкта дыт дөзүңгө барып тырлы бердим. Хөрээм харлыгып, аксы-думчуумдан чаш кызыл хан аттыга берген.

— Моон сонгаар мээң оруум дуглап, менче семеве, тарыйгы!— дээш, Хелиң менче бир дап бергеш, дезип бар чораан чалча оолдуң четтирбейн баарыңдан корткаш, ооң соонче араа-танзыг улуг сарыг карактарың чара көрүпкеш, дазаңнадыр ыдып-ла берген. Күжүр оол хартыгаа тептирген кушкаш дег үвүрөңейни-ле берди. Хелиң чалча оглун дииледир сөөртүп эккелгеш, чоон дытка чыпшыр шарып каан. Оолдуң чалынган алгы-кышкызыңдан аал улузу чыгып келген. Ынчалза-даа Хелиңче чүвө ыттаар кижиге тывылбаан. Оол дээрге, отка-пашка дүшкөн чүвө дег мөөрөп-дывылап, ыглап-сыктап, чүткүп-ле тур. Авамның очулгазын ёзугаар билип алганым мындыг:

— Хелиңим, башкым, бурганым! Мени моон салып өршөө-ңөр! Силерни кезээ назыда бурганым деп, изиңерге тейлеп-чалбарып чоруур мен! Мени авамче чорудуп көрүңөр! Авамны менээ чангыс-ла катап көргүзүп көрүңөр! Оода-ла чангыс-ла катап... Чүңерни-даа кылып бээр мен, чүңерни-даа аштаар мен! Авамны... Авамны...

Хонган улус, Хелиң чоруңар деп ойлады бээрге, далаш чүдүрүңгеш, чорупканнар.

— Чүнү ээрип орап калдар ыдыл моң!— дээш, Хелиң өл хаак кезип алгаш, оолду хөрөк шавыштыр ийи кагарга-ла, авазыңга чедер эң сөөлгү кордалын оскунгаш, өө-тынып, дывылап турган хөөкүй оол оожургап, моорап калган.

Сарыг торгу-биле додарлаан кара хураган кежи тоннуг, дөнгүр бажында ак довурзак салып алган, ая дег ыргак думчуунуң шиш бажы үстүү эринде үзүп орар узун-на ыргак лама өөнчө туразында базып чоруй барган. Оолду улус чежип, сепкерекеш, өөвүске эккелген. Мен авамдан чөпшээрелди алгаш, чаа улдурган ходуг идиимни оолдуң хорлангы бутчугаштарынга кедирип каан мен. Оол баштай авамче корткан хевирлиг көргүлээш, чүвө тайбың боорга, амырааны кончуг идиктерни чинге кара салаалары-биле эргелиг суйбагылап, «чылыын-чылыын!» деп олурган. Удавайн Хелиң кадайы маннап келген:

— Чалчавысты канчалзыйысса-даа бодувус туравыс, ол силерге хамаан бе?! Чоп улуг-аныяңар чок хелиңче чөңгээлээр силер!— Менче айыткаш:— Бо чыдыг эникчигеш безин шартынайнып турган диведиве!— дээш, оолдуң чинге холчугажындан туткаш, хапта дүккүлештир сөөртүп алгаш чоруй барган.

Ол дүне карак шиммээн мен. Хилинчектиг оолдуң хуусалымын бодап чыда хондум. Эртең көөрүмге, сыртыым көк суг чораан. Ол хүнден эгелеп чалча оолдуң хоюн кадаржыр деп шийтпирлеп алгаш, хой соонче бар чорумда, Хелиң көрүп кааш, мени ол оран-делегейни бир кылдыр сымбырган. Хелиң кадайы авамга маннап келгеш, аажок эгиштевишаан мынча дээн:

— Аштаңгы чүвелер, мээң кызып чоруп азырап алган каш малымны оорлап чиир дээш, хой соондан ыргаңайнычып чор силер ыйнаан! Ол чыдыг бөрзегиң ам хой соонче ырбаалай берзе, дуңмамга соктуруп каар мен! Дивээн дидиңер!

Ооң соонда авам мени чалча оол-биле кады Хелиңниң хоюнче чорутпастай берген. Ынчалза-даа мен хой-биле кады үнүп бар чораан эжимге хүннүн-не пөс хапка арбай каржаңы тутсу каап турган мен. Бичии озалдай бээримге, оол ында мени манагзынып, ол-бо саадагылап чоруур чүвө.

Каш хонгаш-ла кыштың улуг хары чаап, улуг соогу дүжүп келген. Оолдуң арнынче кижиге түдүр көөр аргажок, кандыг-даа өңнүү билдинмес, селгек ыжык чүвө апарган.

Эвээш удааш, үргүлчү ыглап чорууру-биле караа дээрге, кызыл шуру-ла. Арнында амыдыралдың кандыг-даа демдээ көзүлбөс, карара-ла кадып калган. Мээң берген ходуг идиимни Хелиң кадайы: «Аштаңгылар идии кедип алгаш, хоюм соонче кылаштава!»— дээш, уштуп октапкаш, орнунга улдуңнарынын бир талалары сөгүк, какса кадыг идик кедирип каан.

Мурнунда уяранчыг өткүт ырының орнунга ам Шангыр-Хая тайгазында оолдуң хөй хойга четпейн, ыглаан ызы дыңналып кээр апарган. Бир-ле кышкы соок хүн оол мурнундаазы

ышкаш ёзулуг-ла ындынналдыр ырлап эгелээн. Қадайлар даштыгаа үнгүлөп келгилээш, чараш ырыны чер шаанга киир таалап дыннап турганнар. Авам черле уян кижги болгаш ол ырыны ыглап ора, очулдурган:

«Идик-хевим орлу бээрге,
Илип-даарап бээр авам.
Ишти-баарым ийлей бээрге,
Ошкап-чыттап бээр авам»

деп ырлаар оол-дур. Ол хүн дүштен соңгаар улуг хат-чоткан база дүшкен. Ындыг күштүг шуурганныгда, ол хире бедик сын бажында хирезинде оолдуң ырлаан үнү хемде аалга магалыг өткүдү-биле, чараш тааланчы-биле кыңгырткайндыр дынналып кээп турган. Чүгле дыңнаарга муңгаранчыы кончуг, кижиниң чайгаар-ла ыглаксаазы келир.

«Оолдуң ыры катап дыңналып келген. Бо дошкуураан хат-шуурганны-даа тоовайн-дыр! Ам ажырбас эвес деппе, күжүр!» дийип, чамдык кижилер үрүнейничип турганнар. Ынчалза-даа ол ындыг болбаан. Ынчап турда, кышкы хүн ажып, имир дүжүп келген. Хелиниң хөй хою-даа, чалча оол-даа сураг.

— Каш малымның когун үзер дээш, ынчаар бажының суун ижиң чораан кончуг кара аза-дыр!— деп, Хелиниң кадайы кончуттунмушаан, үн салып, өглер аразына халактап маннап-ла турган.

Ачам суглар оол биле хойларны дилеп чоруткаш, хойларны тып алган, а оолду дүн чардыккаш, тыппайн, тайга бажына от ужудуп, кускуннажып тура хонганнар. Ынчалза-даа чөгенчиг дыдык идик-хептиң уржуундан үедээн чаш оол оларга кандыг-даа харыы бербээн.

Менээ ол коргунчуг, ужу-кыдыы көзүлбес, төнмес-батпас узун, улаан-мөөрээн хат-чотканныг карангы дүннү эрттирери чүден-даа берге болган. «Хүндүс чаа-ла хат аразы-биле сырнналдыр ырлап турган бичии кижги канчап баар чоор?! Чер-делегей андарлып-дүндерлип, улуп-динмиреп, уёлап-човууртап турган чүве ышкаш бо хире шуурганныг карангыда ол кайы хире коргуп чор ирги! Азы бир-ле хая чарында кыстына берген, джи шаккынайнып, бүгү боду бо оран-делегей дег сири-нейнип чыдыр ирги бе?! Азы кандыг-бир коргунчуг араатан сырыпчык ирги бе? Кээргенчиг эжимни эртен көөр ирги мен бе?» кылдыр боданып чыда хонган мен.

Даартазында оолдуң өлүг мага-бодун эккелгеннер. Чүве-даа ыттавас, шимчевес-даа, дырыжып алган-на чыдар кончуу сүргей болган. Хелиниң кадайы ону көргөш, кайы ырактан-на кончуттунуп кыйгыргылаан:

— Ядараан, өөдежок сойлук! Хат көрбээн уруг бар бей Биче-ле болза, каш хоюмну чурту-биле сыырыптар часты! Ол чүвөнери кижиге өөнче чоокшулатпаңар! Кижиге хай-бугу халдаар! Эккелген улус боттарыңар өөнөргө тамчыктанар.

Авам тергийн ыглап турган, а мен база оон дээредевес турдум. Оолга дүгү шупту хыралып тазарган, тос каът кара хирлиг кончуг улуг хөрөктээш кедирип каан. Ол дээрге, Хелиңниң энир чылгы доңат алган кырган чалчазы Шуудан ирейниң илбереп калган эргиндизи дижир чораан. Оол оң холунуң кырызын хаваанга сыртангаш, дөрт-даякталдыр донгайып чыдыпкан, солагай холун хөрөктээжиниң орбак черинче суккаш, ийлеп ыжып келген, хөйлең чок чанагаш баарын туттунуп алган чыткан дээр чораан. Авам ыглап ора, оолдуң арган мага-бодунга ак сууйлумбу-биле чүвүр-хөйлең даарап кедирип каан. Ооң соонда улуг сарыг шоодай даарааш, оолду ынаар супкан.

Ачам биле Мөңгениң адазы, эки билбейн-дир мен, оон ыңай база бир кижиге өлгөн оолду аъттың эзер кырынга үңгергеш, ооң хой кадарып чораан чери — Ак-Шатче чортуп үнүпкеннер. Оът-сигени сүстүп чыдар делгем чаагай Ак-Шат бодунуң бичии ыраажызының калган мага-бодун ол хүн хүлээп алган.

Ушла чөнүк Шурту ирей оолдуң соонче кырган караан имистелдирипкен, үш аъттыг кижилерниң барааны үзүлгүже, дыка-ла үр кайгаан. Адак сөөлүндө бажын хомудаанзыг чайгагылааш, ак салдарында шагда-ла чүгүржүп келгилээн карак чаштарың сиирлери шаарарып турар кырган холу-биле чода суйбааш, улуг тынып чугаалаан:

— Кээргенчиг чаш төл төрөөн иезин көрбейн-ис барды, күжүр! Ооң чаңгыс-ла күзели ол чораан. Иезин сагынгаш ишти-баары ийлеп калган оол-ла болгай.

Ирейниң шиш сегел салы сириңейнип, үнү дунуксумаар үзүктелип каап турган.

— Ам канчаар, баргы-баргыже-ле «авам» деп сөстү аксындан дүжүрбеди. Күжүрнү, чаш чүвени, кижиниң төлүн! Хары черде кара чааскаан чыдып алды!

Дээр карара өжүп калган чүве дег дуй-тыртпа бүргөп келген. Дүрзүнчүг бедик Шаңгыр-Хая килеңнеп шугулдаан-даа чүве ышкаш кончуу сүргей хөлүгүр-ле кара апарган ышкыштап-човууртап-ла турган-даа дег көстүп тур.

Дерзии чоткан катап көдүрлүп, ораның ыяш-дажы ооңайндыр-шинңейндир улужуп-кышкыржып-ла үнген. Ооң аразында тергиидеп, хааннап турар күш — оолдуң кайгамчык үнү! Ол үн кулаамда, а кулаамда-даа эвес, мырыңай чүрээмде сиңе берген, ам-даа кээргенчии-биле «авамайлап» ырлап чоруур!

Шоодуглар, дузаашкынар

Вячеслав ТИМОФЕЕВ

Телефон медээзи

Эрги болгаш чаа чылдың белдирлешкени үш дүннүн ортузу чүве. Аажок таалап удуп чыдырымда телефон дагжаан. Өшпүүм Гринько болду.

— Эки бе?— деп, ол менилдеди.— Оттуруптум бе?

— Оттуруптуң! Чүү херек чүвөл? Диирен эвес — деп, хыйланмышаан шакче көрдүм. 3 шак болду.

— Буруулуг болдум — деп, Гринько эпчоксунуп чугаалааш, телефонун салыр дей берди.

— Ажырбас че, чүү болду?— деп оожургап айтырдым.

— Онза чүве-даа чогул, анаа-ла байыр чедирни каар дээш — деп чугаалааш, ол телефонун салып кагды.

Уйгум чаштай берген. Бажыңымга кызыл-бут аай-дедир кылаштап тур мен. Оглум шала кырынче чоорганын оскунупканы чадавас дээш хынап көрдүм-даа. Оон-на чоорту дүвүрөп эгеледим. «Эжим Гринько бир-ле эпчок чүвөгө таварышкандыр — деп, ийиги сигаретаны сорбушаан бодандым.— Оон башка үш дун ортузунда кайын долгай бээр. Эң эки өннүүн дуза дилеп долгаан чадавас. А сен ону дыңнап, арга-сүмө кадарының орнунга хыйланып, «диирен-дааран» деп кончуттунуп!..

Бодумну ынчаар каргавышаан, Гриньконуң бажыңынче телефоннадым. Телефонун харыылавады. Улам дүвүредим. Өске номерже салчай долгапкан чадавас мен. Катап долгадым. Сураг. Кадайымны оттурдум.

— Туруп көрөм — дидим,— беш минута бурунгаар Гринько долгады ийин.

— Кылыр чүве тыппааны ол ыйнаан — деп, кадайым эседи.

— Ол чүү деп турарың ол!— деп кышкырдым.— Қанчап тыппас чүвел? Бир чүве болган чадавас. Та бажыңында, та ажылыңда ондак болган. Кадайы автобус адаанче кире бербээн ирги бе?

— Ону кайын тып алдың?

— Кайын тып аар чүвел? Ооң кадайы аажок уттуучал кижиге боор. Күжүр амытан орук кезип чыткаш, автобус адаанче кире берген чадавас. Эмнелгеде чыдар магат чок. А ол ээн бажыңда кара чааскаан муңгарап ор эвес ыйнаан. Бажыңга элдеп-эзин бодалдар кирерге, менче долгаан чадавас.

— Тоол чугаалава.

— Шынап ындыг болза канчаар сен — деп, бодумнуун ыйыттым.— Сен болза дораан богдунар дей бээр ийик сен. Ону барып көргөш келийн.

— Орта кижиге сен бе! Чүгө богдунар чүвел!— деп, кадайым шугулдады.

— Богдуна бербейн — дидим.— Ангадай берген кижилер дугайын номчуваан сен бе? Ындыг кижилер медресин оскунупкан тургаш чүгө бодунуң амызыңга чедип каар эвес, өскөлөргө-даа халдап болур.

Ынча дээш кеттине берген мен.

— Кижиге дыңнаар эвес сен — дээш, кадайым кухнядан далган өөр ыяш эккеп берди.— Херек апарза, чайып тургаш алдырбайн баар сен.

Дүннүң караңгызы дээрге карак дежиң каан чүве-биле дөмөй-ле. Элеш дээр кижиге безин чок. Ынчангаш коргунчуу аажок. Сактырга, бир-ле черден кедеп чоруп орган-даа ышкаш. Ынаар ыракта ыры дынналыр. Азы сагым бе?

Кайы хире-даа коргунчуг болза, мен хоорайның төвүндөн ооң кыдыынче чорупкан мен. Гринько ында чурттап турар. Эжиге берге чүвеге таварышканда дузалавас арга чок. Бир-ле бажың чаныңга ийи метр хире дурттуг кижиге мени доктааткаш:

— Таакпың бар бе?— диди.

— Тыртпас кижиге мен — дээш, карманымда суп алганым далган өөр ыяжымны так адыштадым. Оон дүргөн чоруптум. Бажым моюндурук иштинче кире берген ышкаш болган. «Чоок кижиге дузалаар дээн кижиге чүдөн-даа кортпас чоор» деп, бодумну бодум оожуктурдум.

Гринько бажыңында чок болду. Коңгазын этсип, эжиң тепкилеп шаг болдум. Чок. Эжиге ыңдында ыжым-на чүве. «Қанчап ол автобус адаанче кире берген болду». Дүнекиңиң 3—4 шақта кандыг автобус турарың сактып келгеш, оожургадым-даа. «Азы көвүрүгден халый бержик ирги бе?» Ынча

дээш, бир холум-биле чүрээмден туттунмушаан, көвүрүгжс ыдып чоруптум. Ону кежир халып турганымны безин эскер-бээн мен. Каразынчыг чүве чок.

Эмнелгеже углаптым. Ында-даа киргени чадавас. Орук аксында мээң бажыңым бар. Бажыңымның подъездизинден Гриньконун үнүп органын хенертен көрүп кагдым. «Четкер-дир сен — деп, булуң артынче чаштынмышаан, химиредим.— Мени бажыңымдан үндүр алаактырыпкаш, бодуң мени тегерип кээп турар де! А мен сен дээш дүвүрөп, бүдүн хоорайны бир кылдыр кезип, үен-даян чүүлдер бодап...»

Ол мээң дужум орта кээрге далган өөр ыажым-биле оон бажын орта тудустум.

— Дузалажыңар, үптөп тур!— деп, алгырбышаан, ол карак-кулак чок ыдып-ла берди. Ону-даа сүрбээн мен. Ман-биле квартирамче кире халып келдим.

— Гринько өңнүүң маңаа чорду — деп, кадайым дыңнатты.

— Ооң-биле чүнү хөөрештиңер?— деп каразып айтырдым.

— Чүнү хөөрежир бис. Телефон долгааш сени дүвүрөткөн ирги мен бе деп девидеп чор. Ол ам хоорайны бир кылдыр сени дилээр боор...

Газ эдилекчилеринге тайылбыр

— Эргим хамаатылар, бо бажыңның чаа ээлери! Силерге өөрүшкүлүг медээни дыңнадыр-дыр мен: даартадан эгелеп квартира бүрүзү газтыг болур.

Газ деп чүл? Ол дээрге, эргим эштер, аш-чемни дүргөн хайындырары, от одаар үлүгден хосталга болгаш озал-ондак-тыр! Ийет, ийет, озал-ондак-тыр! Чүге деп че! Тайылбырлаайн. Дүүңге чедир суугу одап келген болгай силер. Ол база озалдыг дээрзинге маргышпас боор силер. Суугунуң аксын ажык кааптарга, азы печканың хоолайын эрте дуглап кааптарга, кандыг ийик? Айыыл-озал болур болгай. Угаарлап болур.

Аңаа деңнээрге газтың айыылы оон-даа улуг. Чүгле угаарлап каар эвес, ол частып болур. Ийет, ийет. Ол дээрге көзүлбес, дыңналбас, билдинмес ондак-тыр. Ооң үнүп турарын чүгле чыттап тургаш билип ап болур. Газ чыдын аңгылап билири чугула. Ынчангаш баштай от шагар бетинде кухняда газты чыттап көрүңер. А бир эвес соокка челбинген, ынчангаш думчууңар дунук болза, кадык кижини чалап алыңар. Маңаа кожанарны-даа кириштирип болур силер.

А бир эвес чыт чок болза, одунарны дидими-биле шаккаш, кранчыгашты ажыдыңар. Шуут төнчүзүнге чедир эвес аан, чүгле газ хып турар кылдыр. Оон хөнекти азы сакпынны от кырынга салыр. Ол салырда баштай саванар дүвүндө чүве бар азы чогуң база хынаңар. «Чүге хынаар чүвөл?» деп че? Тайылбырлаарын оралдажып көрейн: дүргедээшкин үезинде чурттап турар болгай бис, ынчангаш бир-ле черже далажып халып чоруур. Ол ынчап чораш, орукка эш-өөрүвүске ужуражы бергеш, далажып чоранывысты-даа уттуптар ышкажык бис, хөөрежип туруп бээр аан.

А чамдыкта газ плитазының чанынга тура баштарывысче хөй-ле бодалдар кире бээрин уттупкан бис бе? Чижээ, «Ашак чүге бөгүн орайтап турар чоор, акшазын алган эвейикпе, азы эрги душтууңга дужа бержик ирги бе?» дээш-ле боданып туруп бээр бис.

Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, газ чеже-даа эптиг болза, улуг-ла кичээнгейни негээр чүве ийин. А бир эвес ону сагывас болза, ол эптиг чүүл дыка-ла эпчок чүүлге чедирип болурун утпаңар, ынчангаш коммуникабельдиг болурундан чайлаарын бодап көрүңер. «Коммуникабельдиг» деп чүл деп че? Ол дээрге кожазы-биле азы душ бооп кирип келген кижиле хөөрежири-дир.

Ону чижекке көргүзейн. Плитага мүн тип каан дижик силер. Сөөктүг эьтти сугга суккаш, суугу кырынга салып каары билдингир болгай. А ооң хайныры элээн үр, арай боорда манап алгаш, отту чавызаткаш, бок төгери-биле үнүп чорупкандыр силер. А бок төгөр черге келириңерге кожанар Аянмаа Аңгыр-ооловна, чижээлээрге аан, чедип келген дижик. Ооң-биле ийи-чаңгыс сөс солчупкан соонда чугааңар-даа узай-ла бээр. Черле чүнүң дугайын хөөрешпес боор, квартираларда соок дугайында, магазинерде ховар барааннар дугайында, эки-багай ашактар дугайында...

Оон арай боорда чугааңар дооскаш, чанып кээр силер. А эжинер-биле хөөрежип турар үенерде суугуда тип каан мүнүңер хөөреп келген, ийет, чогуң боду төгүлбээн аан, а чүгле көвүү ажа шурап эгелээн... Бо таварылгада чүү болурул, эштер? Адыр, артыкы одуругдан арай дынналбайн-дыр. Ийет, суугуну хөме куда берген болур. Ол көвүк чүү чүвөгө айыылдыгыл? Газка бе? Адыр, дынналдыр чугаалавыт аа. Газка деп че? Чо-ок, газка эвес, отка айыылдыг болбазыкпе. Оон өрт үнүп болур. А өрт үнмейн барып болур дидиңер бе? Ол база шын, төгүлген көвүк отту чавырылдырып-ла турар, а газың үнүп-ле турар эвеспе. Газка айыылдыг деп баштай чугаалаан

кижини шын. А үнүп турар газ кижиниң кадыңга эң хоралыг, харын-даа чамдык эртемденнерниң, эртемденнерниң даадым, специалистерниң санап турары-биле алырга, ол өлүмге чедирип болур. Айтырыг бар бе? Чүгле бижимел-биле бе? Ийет, бээр чорудуптунар. Чүү дээн эвес. Хм. «Дилег. Газ чокка хоржок бис, ооң айылын билип тур бис, ынчангаш хамык чурумну сагывышаан, газты эдилээр бис». Че, ындыг-дыр, газты ажыглаңар. Чүгле оваарымчалыг эвеспе... Тайылбырымны база катап эгелэйн.

Шыңга дүүшпес чарлалдар

Бир-ле катап Никоноров солун садып алып дээш чорупкан чүве-дир. Солун садар үгек садыгга келирге, ол хааглыг болган. «Бааза чоруй бардым, удавас кээр мен» дээн сөстөр бижээн саазын азып каан болган. Никоноров далашпаан, дораан келиринге бүзүрээш, манаар деп шийтпирлээн. Үгек чанында сандайга олуруп алган.

Он минута манаан, чок, чээрби четкен, сураг, бир шак олуруп келген — үгек эргелекчизи келбээн. «Чүү кончуг куурумчу боор — деп, Никоноров хыйланып эгелээн. — Ынчаар улус мсгелеп болур чүве бе?» Чеди минута хире олургаш, ол тура халып келген. Мындыг ужур-дүрүм чок чүвени анаа эрттирип болбас. Ол баазаның кайда турарын билип алгаш, Никоноров олче чорупкан. Баштай бир маршрутче баар автобуска олурган, оон солуштур олурупкан. Чадаг база дыка ырак черге кылаштаан.

Баазага келгеш, солун тарадыр килдиске чедип келген. «Складта мен. Бараан хүлээп ап түр мен» деп сөстөр бижээн чарлалды ооң эжиинден номчаан. Өске кижин болза, ону номчааш чана-ла бээр турду ыйнаан, а Никоноров ындыг эвес кижин-ле болгай: сегирип алган ажылын эчизинге чедирер.

Ол складтын эжиинде халая берген турар улуг шоочаны Никоноров ырактан-на көрүп каан. Чоокшулап келгеш, база-ла чарлал номчаан. «Конторада мен, майык алырым ол» деп сөстөрни чугай-биле шорбажылап каан. Никоноров хорадаанындан сиригейни берген. «Силерни шүве — деп, ол хыйланган. — Тып алгаш канчаар эвес мен, шигжей язы!» Контораже магнапкан. А ында — чангыс-даа кижин чок. Чүгле танныыл хүнде дөгеленип орган.

— Хамык ажылдакчыларыңар кайдал?— деп, Никоноров оон айтырган.

— Лекция болуп турар — деп, эзевишаан, таңныыл харыылаан.

— Темазы чүл?

— Үне дугайында чүвс эвеспе ол...

— Чүнүң үнезиниң дугайында?

— Ажыл шагының үнезиниң дугайында.

Ол лекцияны төндүр манаар арга чок апарганын Никоноров билип каан. Халас үе чидирбес дээш столоваяже чорупкан. А ында база-ла чарлал бар: «Ажылдавас. Суг чок». «Халап чүве-дир аа — деп, Никоноров чугааланган.— Ынчалза-даа дүжүп бербес мен, ыяап шынын тывар мен».

Ол хоорайга ижер суг бээр албан черинче чорупкан.

— Бо чүү болуп турар чүвөл?— деп, ол хыйланган.— Бүгү чүве кайда-даа кургап, кадып калган деп бодаан кижиге мен, а мында суг — бүдүн далай дег. Ийи муң-даа чылга чедир ижип болур.

— Оожургап көрүңер — деп, суг бээр черниң ажылдакчылары ону оожургаткан.— Суг четчир-дир ийин, а электри энергиязы чедишпейн тур. Ол чокта сордурукчу шимчевес, чылдагааны ында.

Никоноров ол чылдагаанны көргөш, холу салдына берген. Ынчалза-даа дүжүп берип чаңчыкпаан. Ол такси көрүп каашынаар сыр ман-биле ыдыпкан.

— Электри станциязыңа чедирип көр, өцнүк — деп, ол ээрешкен. Таксист «Паркче» дээн бижин көргүскөш хоржок болган. Арай боорда дугуржуп алган.

Станцияга бир кижиге Никоноровче үнүп келген.

— Кым мында кускуннап тур?— деп, ол сүрлүг айтырган.

— Мен кускуннадым — деп, Никоноров харыылаан.— Кышкырап эргелиг мен.

— Чүү болу берди?

Херектиң ужурун Никоноров тайылбырлап берген.

— Мындыг чүве-дир ийин — деп, станция кижизи тайылбырлаан.— Бичии үрелишкин болу берди ышкажыл. А дежурный механик, өштүг чүве-биле дөмей, эмчиже чорупту. Караанче бир-ле чүве кире берген.

Никоноров ам чүнү кылып шыдаарыл? Ол дүжүп берипкен. Бо саазыннар, чарлалдар-биле чүнү-даа кылып шыдавас сен. Эмнелгеге канчаар чедерин бир кижиден айтырып алгаш автобуска олурупкан.

Поликлиникага Никоноров кирип келген. Ында база-ла

хөй кижиге шуугашкан, алгышкан, бир-ле кижиге карганган турганнар. Ындыг «нервилег» кижилер невропатологга келир болгай, а бо... Топтап көргөш, Никоноров бодунуң кабинетин танып каан.

Никоноров улуг тынгаш, ак халадын кеткеш, эжикте азып кааны «Санитар шагы» дээн таблицаны дүжүргөш, аарыг кижилерни хүлээп ап эгелей берген...

Чиктиг кижиге

Ол кижиге-биле согур душ болуп, ном магазининге таныжып алган мен. Ооң соонда бир хүн ол мээң бажыңымга кирип келген. Кофе хайындырып, бутерброд кылып турар үемде ол холдарын чүктенипкеш, мээң номнар чыскааган стеллажым баарыңга аай-дедир кылаштап турган. Эжик аксында көрүнчүк салып каан болгаш, ооң чүнү канчап турарын хайгаараар аргалыг болган мен. Хайындырган кофем ажа хөөрей бербезин, ол кижиге ном часкаптар ийне дээш хайгаарап-ла турган мен.

Ол аалчым чиктиг кижиге болду. Оор кижиге ол-бо көрнүр болгай, а ол душ чок кайганып турар. Азы ном оорлаары — херек үүлгедиишкини эвес деп санаар амытан ирги бе?

Ону кадарып турумда кофем дөмей-ле ажыр хөөрей берген, Чүглө суугу кырынче эвес, шалаже безин ага берген. Ынчалза-даа бир-бир аяк арткан.

Аалчымны столче чаладым. Кофе ижиң, «крокет» деп печенья дайнап ор бис. Аар-саар чүүлдер дугайын хөөрештивис-даа. Библиотеканың кайгамчык-тыр деп, ол мени мактады. Номнарны чыскаап кааның аай-баштыг. «Ам-на эгелээрин ол-дур — деп, иштимде бодандым, — ам-на ном ачылаар боор сен». Бербес мен. Ном биле кадайын ачыга бербес чоор деп чугаалаар мен.

А ол ном ачылавады. Стеллажты база катап эргий көргөш, бажын соғаннатты. Таалайын-даа таккыладыр. Сөс-даа сөглөведи. Чиктиг-ле кижиге аа. Оон үнерде эжик аксыңга баргаш:

— Ам мээң бажыңымга кир, өнүк — диди. — Менде база номнар бар. Кандыг-бир номну-даа сонуургай бээрин чадап чок.

Ынча дээш ол блокнотун ужулгаш, адресин бижээш, полка кырыңга салып кааш, мээң холумну дыңзыдыр туткаш, базып үнүптү.

Элээн үе эрткенде, ол адрес мөңгээ херек апарган. Чүгө дээрге ооң чурттап турар чериниң чоогунга чораан мен. Телефон-автоматтан баштай долгадым. Бажыңыңга аалчы болуп кирип болур-болбазын айтырдым.

— Чедип кел харын — диди. — Тоора-Хемден кайгамчык балыктар эккелген мен, салаан сыырыптар сен. Дүрген че, манап ор мен.

Ынча дээш телефонун каап кагды. «Балык» деп чүзүл. Кел чыда бир шил арага ылдыртып алзын деп бодааны ол бе? Чок, арага сатпас мен. Кызыл-арагам талону бар, ынчалза-даа ооң дузаанга кайын кирер мен. Оода мээң өңнүүм эвес ол.

Ооң эжиинге чедип келгеш, кезек дыңнааладым. Шимээн чогул. Кара чааскааны-ла шын боор. Чалгаарааш-ла мени чалааны ол. Эжиктиң коңгазын базыптым. Мени эжик аксынга манап турган чүве дег, дораан ажыттынды. Кады төрөөн акызы келген чүве-биле дөмей катгырып, хүлүмзүрүп тур. А стол кырын дерип каан, ийи кижиге таарыштыр аан. Бир шил кайгамчык арага база тур, мактанып орган балыы база бар. «Олуруп көр, нары-шээр чок шайлап көр, лимончугаштан чи, колбаса база бар...»

Олур бис. Аштанып-чемненип, аажок-ла хөөрештивис. Ынчап оргаш, ооң ном салган полказын база хайгаарап ор мен. Бурган өршээ! Чүү чок дээр сен! Бир талада детективтер, өскезинде — фантастика... Мээң дыңнап безин көрбээним чогаалчыларның номнары бар.

— Соңуургаар номуң бар болза, ап ал — деп, ол өңнүүм чугаалады. — Кайызын-даа ап боор сен. Номчааш эккеп-ле бээр сен ыйнаан.

Чиктиг-ле кижии аа. Анаа черге помну берип турар аан. Орта кижии кайын ындыг боор ийик. Баштактанып турар ирги бе дээш арнынче топтап көрдүм. Чок, шынын чугаалап турар. Орта безин танывазы кижиге ном берип турар — шынап-ла чиктиг кижии. Таанда черле ынчап болур чүве бе. Шак ындыг дыдык холдуг кижиге мындыг эки номнар кайын артар. Жорж Сименон алды хонмас, Валентин Пикуль эсти бээр... Пикульду өске кижиге бээриниң орнунга...

Ол үеде бир кижии эжик медээзи базыпкан. Почтачы хевирлиг, телеграмма эккелген чорду. Ол почтачы-биле чугаалажып, телеграмманы алган дугайында ат салып турда, мен Пикульду дуокаа портфельдеп алган мен. Оон байырлашкаш чорупкан мен.

Мен кайын бодум оорлай берген деп мен. Ол боду ындыг бодалды мээң бажымга киирди чоп. «Ап ал...» диди ышкажыл. Ап алчык мен.

Көжеге артында даңгына

Чурукчу Мохов чаа чурук чуруур дээш алды шак дургузунда эрээзин көрүп келген. Ажыы-биле чугаалаар болза, сөөлгү үш неделя дургузунда кижиге кайгадыр кайгамчык чүүл дилеп келген, ооң уламындан албыстыг кижиге дег чааскаан чугааланып, улаараан чүве дег, дүнелерде кылаштап туруп берген. Кудумчуга безин чорааш, мурнунда чүве көрбөстөп калган, бир катап автобус дугуйларының адаанче кире бер часкан чери база бар.

Ол хүн база-ла чеди шак дургузунда улаштыр боданып келген, ол сандайындан турбайн, ханаже кайгапкан боданып-ла орган. А ооң мастерскаясында будук, дозу, скипидар чытталып турган.

«Үе өске-дир ийин — деп, ол улуг тынып орган, — шаанда кандыг ийик? Бурунгу грек бүрүзү даңгыналыг ышкакжыгай. Каллиопа тоол маадыры турду, Мельпомена — трагедияны, Клио — төөгүнүү, Эрато — поэзияның ынакшылы... Оон-даа ыңай. Бурган бүрүзү кижиге сагыш-сеткилдиң көдүрлүүшкүнүн хайырлап турган, ынчангаш ооң сагыш човаар чүвези шуут чок. Бир-ле даңгына келгеш чурукчунун чөвээзинче ошкай кааптар, а ол анаа сорук киргеш ажылдап кириптер. А ам?..»

Мохов мунгарап орган. Даңгыналар чүгле тоолга турарын ол сактып келген, ынчалза-даа ооң дугайында бодаары тааланчыг болган. Бурганнарнын чурттап чоруурунга бүзүрөксээр-даа. Чүгө бүзүрөп болбас деп? Хат чок болза хаак бажы чүгө шимчээр, дываажан оранында кадыннарны көргөн кижиге-даа бар чадавас, оода дүшке-даа кирди ыйнаан.

— Мен бо-дур мен — дээн үнү Мохов дыннааш, хая көрнүп келген. Эжик аксында чараш, чалыгы даңгына турган. Шынап-ла тоол-домакта чүве дег, кайгамчык кыс. Мохов карактарынын чоткан, даңгына ооң мурнунда турбушаан.

— Шын тып келген ышкаш-тыр мен — деп, ооң үнү арыг дамырак дег кыңгыраан. — Бо мастерская бе, силер мени манап ордунар бе?

«Дүжүм бе, түлүм бе?» кылдыр бодааш, Мохов чүве-даа ыттавайын даңгынаже холун сунган.

— Өршээ дадай! — деп, чүгле улуг тынган.

— Чоокшулап кээп болур бе? — деп, даңгынанын үнү коңгулуур дег кыңгыраан.

Моховка чалгын кадашкан дег апарган.

— Болбайн канчаар, чарашлай.

Шын сөстөрнi сөглээнинге бүзүрээш, Мохов ошказын дээш кыска хаваан дөгөп берген. Кайгамчык даңгына ооң чүглө чөвөөн эвес, мойнун база ошкап каан.

— Сен кайгамчык-тыр сен, мөге-дир сен, амгы шагның даңгыназы-дыр сен — деп, Мохов даңгынаның кайгамчык буттарын тар юбка өттүр көрбүшаан, көргүредир чугаалап турган.

— Бичии чүведен ижиптер-даа болза, ажырбас мен — деп, даңгына сөглээн.

— Ынчанмайн канчаар, мээң эртинем — деп, Мохов чөпшээрелип турган.— Ынчалза-даа бөдүүн чурукчу кижини мен, кайын кайгамчык суксун тып шыдаар мен, кат-чимис чулуу чок ийин.

— Чурукту чоор мен — деп, даңгына чугаалаан.— Ол суксун эвес ышкажыл. «Столичная» азы «Камю» деп коньяк болза ийи-бир дугураанны четтирил болур мен.

«Камю» эвес-даа болза, азербайджан арага Моховка турган. Ону эгени-эгени уштуп келген.

— Шилиттинип тургаш канчаар бис — деп, даңгына чугаалаан.— Бо-даа болза чем-дир.

Даңгына ийи-бир дугураанны ишкен соонда, өрээлди эргий көргүлээн.

— Мастерскаяң байдалы хирелиг-дир, ооң кадында чырык база чедишпес ышкаш-тыр.

— Ажырбас, эргимим — деп, ижипкенинден дидимнени берген Мохов хөөрөп орган.— Бо хүнден эгелеп мээң орук айтыр сылдызым болур сен. Сээң илби-шидин ачызында мээң дугайымда чүглө алдарлыг чурукчулар, улустун чурукчулары, корреспондент-кежигүннер, академиктер эвес, бүгү делегей чугаалажы бээр эвеспе. Мээң адаанчыларым адааргалдан өлү бээрлер, өлбөзө-даа кикилээш апаар. Делегей делгелгелериниң медалының бирээзи мээни болур...

— Кайгамчык-тыр сен — деп, даңгына чугаалаан. Ынча дээш ол кайгамчык буттарын олуй-солуй басыпшаан чурукхөрүк дуглап кааны көжегезиниң артынче кылаштапкан. Оон база ооң ыяңгылыг үнү дынналган.— Хевим уштуп эгелей бердим.

Мохов аныяк, чараш херээжен кижиниң хеп чок дүрзүзүн караанга чуруй берген. Ол кысты Ева бурганның дүрзүзүнге деннээш, карактарын безин шийипкен.

— Сен база далажып көр, эргимим — деп, көжеге ындында даңгынанан хоюг үнү дынналган.— Лампаң кыпсып ал, фотоаппарадың белеткеп ал...

Ол үеде Моховтун сагыжы дээрже ужуга берген, ону оон бадырары ындыг-ла белен эвес болган.

— Лампа... Фотоаппарат... белеткеп алыр...— деп, ол сымыранып орган.

Ол имирертип алган караан оожум ажыткаш, ам-на харын чырык чер кырынче бадып келген.

— Лампа деп чүңүл?

— Айтырың ужурун билбедим — деп, даңгына үнүн шын-гыраткан,— Фотоаппарат дугайын чугаалап тур мен ийин.

— Ужурун чер билбейн-дир мен.

— Канчап билбес чүвөл! Үпчүгөн чанаш тырттырган кадр бүрүзү дээш үш рубль төлээр мен деп кым телефонга азап туржук? Мээң чуруум журнал арнынга көстүп кээрин кым даңгыраглажык?

— Мен... Фотограф э-э-э... эвес...

— «Ээлээрин» соксат — дээш, чанаш даңгына көжеге артындан үнүп келген.— Азы мени мегелеп турдун бе?

Мохов аңгадай берген кезек орган, сөс безин тывылбас.

— Эндег болган-дыр, э-э-э, эндег. Фотограф кижин адалкы каытта чурттап турар болгай. Силер соора кирип келген-дир силер...

— Эндег болган! Чүгө дораан чугаалавадынар? «Эргимим», «чаражым» деп авыяастаан!

Ынча дээш хенертен көстүп келген даңгына эжинин хак кылдыр хаапкан. Мохов база боданып олурупкан. «Үе өскерилген-дир — деп, ол боданган.— Өскерилген-дир. Даңгыналар база өске болган-дыр! Шупту көжеге артынче чаштына берген!»



Критика болгаш библиография

Антон КАЛЗАН

ЧАА САЛГАЛДЫҢ ШҮЛҮКЧҮЛЕРИ

Деннелге арай хоомай-даа бол, литература хөгжүлдезин чамдыкта эстафетага дөмейлээр мен. Ынчалза-даа литература «эстафетазы» спортчу эстафетадан үндезини-биле ылгалдыг. Бир эвес стадионга бир чаданын (дистанциязынын) маңнакчызы эстафетаның «ак-ыяжын» дараазында чаданын маңнакчызынга дамчыткаш, оон ынай чүгүрбейн доктаай бээр болза, литература «эстафетазынга» ындыг эвес: улуг чогаалчылар «хөрсөгизин» аныяк чогаалчыларга дамчыдып берзе-даа, олардан туда калбайн, харын-даа мурнукузу хевээр эдертпишаан, бурунгаарлап бар чыдар.

Тыва шүлүк чогаалынын эстафетазынын «ак-ыяжы» сезенги чылдарның чадазынга чаа салгалдын шүлүкчүлеринин холунда кирген. Ол дугайын мынчага дээр кым-даа ажы-биле чугаалаваан, ынчалза-даа чүвениң шыны ылап-ла ындыг.

Сергей Пюрбю биле Степан Сарыг-оол тыва поэзияның таваан салгаш, ону барык чартык чүс чылдың иштинде өстүржүп келген. Үндезилекчилерниң изин базып, чаагай үүлезин улаар шүлүкчүлөр дөргенги чылдарда ырлап үнүп келгеннер. Ол болза бир дугаарында С. Тамба, Ю. Кюнзегеш, М. Кенип-Лопсан-дыр. Оларга арай сөөлзүредир С. Сүрүн-оол биле К. Кудажы катгышкан. Тыва шүлүк чогаалынга оларның киирген үлүү колдуунда беженги-чеденги чылдарга колдадыр онаажыр. Бо үениң иштинде олар төрөөн поэзиязының эстафетазын классиктер-биле аргыжып алгаш, бурунгаарлаткан. Ынчаарга бо шүлүкчүлөргө алдангы чылдарда Е. Танова, М. Өлчей-оол, С. Молдурга болгаш өскелер-даа немешкен. Чеденги чылдарнын эгезинден сонгаар чаа поэктиг талантылар депшип үнүп келген. Эстафета оларның идегелдиг холдарынче дамчаан.

Баштай А. Даржай, В. Серен-оол, К. Черлиг-оолдун аттары шүлүккө хандыкшылдыг кижилерге билдине берген. Дараазында оларнын соон дарый бижип эгелээш, сарылы олардан дудак чогуи «Улуг-Хем» альманахтын арыннарынга бадыткай берген кезек аныяк шүлүкчүлөр тыптып келген. Оларнын аразында Игорь Бадра (Иргит Игорь), Николай Куулар, Антон Үержаа онзаланып ылгалып келген. Бо шүлүкчүлөрнин номнарын номчукчулар элээн соңгаарладыр ап эгелээн ужурунда оларнын амгы поэзияга салышыкыны болгаш ролю шала орайтадыр эскерттинген. Үстүнде ады үнгеннерден аңгыда Артык Ховалыг, Николай Ооржак, Зоя Амыр-Донгак, Зоя Намзырай, Монгуш Мадон сугларны база адап болур.

Ынчалза-даа бо удаада чүгле үш шүлүкчүнүн дугайында чугаа чорудар соругдалдыг мен. Игорь Иргит (Бадра), Антон Үержаа, Николай Куулар шагда-ла тыва шүлүк чогаалынын мурнуку одуруунче үнген, амгы үеде ооң салкым-чолун шиитпирлээринге чугула рольду ойнап турар. Адаанда үш шүлүкчүлөрни дөмейлештирип турар чүүлдер бар. Бирээде, олар хар-назыны-биле барык бир үениң кижилери бооп турар. Ийиде, оларнын кайызы-даа чингине лирикага, кижиниң хууда сеткил-сагыжын илередиринге бердинген болгаш тыва шүлүк чогаалынга үр үеде улуг черни ээлеп келген публицистиг лирикаже көрүмээн. Үште, критикалыг сайгарылгага онааштырган шүлүкчүлөсривистиң номнарында ёзулуг талантылыг бижээн шүлүктөр-биле кады илден кошкак шүлүктөрнин кожаланчыр чоруу эвээш эвес. Мындыг чөрүлдээ кижик-кижиниң чогаадыкчы ажылында дең эвези шын-на харын, ынчалза-даа оларнын шуптузунда бар. Дөртте, шилип алганым үш шүлүкчү, чаа салгалдың өске-даа шүлүкчүлери-биле бир дөмей, поэзияның оруунче таарымчалыг төөгү-эстетиктиг байдалда, тодаргайлаарга, тыва шүлүк чогаалының чаңчылдары турумчуп, быжыга берген үеде киргеннер. Ынчангаш олар, бурунгуларынга көшкүрүүрдө, шүлүкчүнүн нарын ижин эрте аныяанда, ниити болгаш уран чогаал талазы-биле билиглери шору апарган өйүндө кылып эгелээн. Бо факторлар талант-биле каттышкаштын, оларнын төрүмөл чогаадыкчы салымының дүрген ажыттынарынга дөгүм болган.

Үержаа, Куулар, Иргит үш дөмейлежиңип турар чүүлдеринден аңгыда (эң ылаңгыя тема аайы-биле) бот-боттарындан кижик болгаш шүлүкчү хуузубиле көскү ылгавырлыг. Ол чорук биске — номчукчуларга эң-не үнелиг. Мооң ужурунда кижик бүрүзүнүн чогаадыкчы ажылын тус-тузунда сайгарары негеттинип турар.

Ук сорулганы күүседип кириптеримниң мурнунда баш удур чугаалаксаан бир чүвем бар. Чүл дээрге критикалыг анализке чаа салгалдын шүлүкчүлөринден үш кижини шилип алганымда ужур бар. Номчукчу болгаш критик хуумда оларнын чогаалы меңээ чоок бооп келген. Литература критиктери, кым-даа ышкаш, хуузунда (частырыгылыг-даа болза) сонuurгалдыг, сундулуг болбас арга чок. Ооң аайы-биле бо чүүлге чогаадыкчы чедишикиннер, олчалар дугайында бодалдар кол черни ээлээн.

ИГОРЬ ИРГИТ (БАДРА)

Шүлүкчү-биле баштайгы таныжылгам чеденги чылдарның бирги чартыгында «Улуг-Хем» альманахтың арыннарынга болган. Ынчалзажок аныяк авторнуң талантызын бот хуумда ылап ажытканым арай сөөлзүредир, оон бирги ному чырыкче үнүп келгенде болган чүве. Харалаан, ол чындыга, өске-даа авторларның меңээ таарышкан номнарынга ышкаш, рецензия биживейн эрттирипкен мен. Чүгле шүлүкчүнүң Москвада Литература институтун доозарда диплом ажылынга бижимел санал кылган мен.

Бяап-ла шалыпкын, оперативтиг чорук критиктин бир чугула профессионалдыг шынары болур ужурлут. А мен болза бо болгаш өске-даа таварылгаларда шүшпөңөп, чеже-даа эстетиктиг хайгааралдарымны, бодалдарымны критиктиг чүүлдерге шилчитпейн, соодуп эрттиргилеспкенимни иштимде хараадап, миннип чоруур мен. Мону, чүү-даа дээш эвес, чүгле мээң соомдан келир аныяк критиктерге чагыг, сагындырыг хевирлиг чугааладым.

Иргит Игорьнуң адазы Иргит Бадра Тываның араттың революстуг намының Төп Комитединин ийиги секретарынга, Тыва Арат Республиканың Моолга элчиниге болгаш күрүнениң, партияның өске-даа харысалгалыг ажылдарын күүседип чораан, шыырак эртем-билиглиг кижин турган. Бадра уран чогаалга база хандыкшылдыг чораан. Оон бижээн чогаалдары үжентиг чылдарда-ла солуннарга, сеткүүлдерге парлаттынып эгелээн, а сөөлгү чечен чугааларынын чындызын бичин уруглар 1978 чылда алган. Иргит Бадра болза сөстүн уран чүүлүнүң дугайында солун философчу бодалдарлыг кижин дээрзин оон-биле чаңгыс эвес чугааның ачызында билген мен.

Адазының амыдыралчы дуржулгазы, туружу, билиглери, хөй янзы сонuurгалдары Игорьнуң төрүмөл сарыылының ажыттынарынга, чугаажок, удуг салдарлыг болган. Адазынга тураскааткан «Чөлөнгижим» деп шүлүк бир өске оон уламындан бижиттинген хире:

Хире шаанче чуртталгага өөрөткештин:
Кижилерге бараан бол деп, чүрээң хөлзөп,
Эрбснелчек холуң-биле бажым суйбап,
Эктим суйбап бажыңыңдан үдөп каар сен.

Игорь Иргиттин шүлүкке сундузу школачы чылдарында кыптыккан. Оон шүлүктери алдангы чылдарны сөөлзүредир «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга, «Улуг-Хем» альманахка көстүп эгелээн. Чеденги чылдарның башкы ужунда ол шүлүк бижирииниң «чажыдын» ажыдып апкан. Ынчалза-даа оон бот-онзагай үнү ыччан быжыккалак турган.

Аныяк шүлүкчү ол өйдө өттүнүүшкүн, дакпырлаашкынның салдарынга алзып турган. Чижээлээрге, оон «Самагалдай» деп баштайгы шүлүктеринин бирээзинде («Улуг-Хем, № 33) тыва шүлүк чогаалының таңмалары дыка көскүлөң: «Мөңгүн баштыг Танды», «Угулза дег байлак Тес», «Аян туткан айлаң-куш», «эңгиске дег кызыл чаагын», оон-даа өске. Ол ышкаш лириктиг чогаалдың төнчүзүн өл үеде шүлүк чаңчылын ёзугаар публицистиг аян-биле

дооскан. Ынчалза-даа шүлүктү оваарымчалыг көргөш, база бир түннелди кылып болур. Авторнун чогаалынын дараазында чылдарда улам тодарап, быжып кээр шынарлары — лириктиг уяңгылы, бот көрүштүү, дылдың чечени — бо шүлүкке, шала-була-даа болза, тодарап келген.

Иргит Игорьнун поэзиясына моон сонгааргы чылдарда сөөлгү шынарлар хажык чокка бажынче үнүп келген. Бо дугайын «Тыва дылым», «Тыва өөмгө» чергелиг шүлүктөр сөглөп үнгөн.

Ажы-биле чугаалаарга, үр үениң иштинде интернационалдыг харылзааның дылы орус дылды колдады үнелээш, чеже-даа «төрөөн» деп адап турзувусса, тыва дылвысты чедир үнелевейн келген бис. Оон багай уржуктарың бөгүн медресеп билип эгеледивис.

Төрөөн дылына ынак чорукту ырлап үнүп келгени «Тыва дылым» деп шүлүктүн бижиттинген үезинде — чеденги чылдарның эгезинде анаа-ла чаа чүве эвес, а авторнун дидимин (националистичи хөөннүг деп буруудалдан кортпаан), бодамчалыын көргүскөн. И. Иргит ие дылын өске дылдарга национал улуургак ёзу-биле удурланыштырбаан, оон туржук оларга шын сеткилди-биле хүндүзүн сөглөвишаан, орус, перси, француз, англи, испан, итали, кыдат, япон болгаш өске-даа дылдарның кончуг чараш, ылап шын овор-хевирлерин чураан.

Орус дылда кожаң ырга ынаам аажок.

Ол дыл дээрге чуртталгамның чамдыы дээр мен...

Өске дылдар чеже-даа чараш, үнелиг, байлактыг болза, төрөөн дылым чүдөн артык эргим, хайыралыг деп бодалды аныяк шүлүкчү ховар чечсип илереткен.

Ынчалза-даа мээн хуумда чарылбазым,
Ынак мен деп чугаалааным чангыс дыл бар:
Айдың дүне өпей ырын ырлап орташ,
Авамның менээ чаяп берген эртинези —

Чидиг чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
Чигзинижим, ынакшылым, изиг ханым,
Өлүп чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
Өртөк билбес байлакшылым — тыва дылым.

Чаңгыс бо-ла шүлүктү номчуптарывыска, оон автору болза талантызы, уран мергежили быжып келген кижидир деп билдине бээр. Шак-ла ындыг бодал «Тыва өөмгө» деп шүлүккө улажы бээр. Ону автор он алды чыл бурунгаар — аныяк тургаш бижээн. Талантыга назы-хар беленчок кызыгаар болбас.

Аныяк шүлүкчү бо шүлүүн төөгүнү амгы үеден хоора тыртыксаар, ону чүгле хожудангай кылдыр чаңгыс талалай, карартыр көргүзүксээр хөөнге удур бижээн деп бодаар мен.

Шынап-ла, өгнү кайы хире бактап келчик. 1945 чылда-ла бир дарга Кызылдың ийн дугаар школазынга Советтерге сонгулдалар мурнунун чүве

чугаалап тургаш, тыва чоннуң чүс-чүс чылдарда чуртталганың одун кыпсып, ажы-төлүн өстүрүп келген ыдыктыг оран-савазын ыят чок каржызы-биле «каргыштыг өг» дээни таан-даа хомуданчыг болган. Национал сеткиливиисти дорамчылааны дээш бистер школачылар бичии «националистер» кедергей хорадап, чугаалажып турган ийик бис. Оон сонгаар-ла тыва өгнү, чонга биеэки хевээр ачы-буянын чедирип турда-ла бажыңга удурланыштыр үргүлчү дора көөр апарган. Улустуң шүлүкчүзү Степан Сарыг-оол безин ол хөөнгө алыскаш, «Алдын-кыс» деп, чонга улуг хүндүлеткен шүлүглелинге мынчаар биживейикпе:

Кидис өгнү сөдүртпүшаан,
Хирден, чамдан уштунмас бе?
Одарлаан мал эдергештин,
Оран-суурну тургуспас бе?

Чүгле 1967 чылда О. Саган-оолдуң «Дөспестер» деп романынга өгнүң болгаш улустуң хоочун эдилелдериниң чараш овор-хевирлери үстүндөн тараткан, хоочураан аарыглыг бодапта чөрүштүр көстүп келди. Сөөлзүредир ыччан аныяк шүлүкчү А. Даржай «Тыва өглер» деп чырыткылыг шүлүктү бижиди.

Бир эвес Даржайның шүлүү өнгүр лириктиг чурумал кылдыр бижиттинген болза, И. Иргит угаазылал-лириктиг чогаалды тургускан. Черле ынчаш, лириканың боданыглыг, философтуг хевирлеринче сундулуу болза ооң шүлүкчү талантызының бир шынары бооп турар. Ол — номчукчуну поэктиг овор-хевирлер-биле бодандырыпкаш, сагыш-сеткилиниң хайныгарынче чыгап кээр. Бадыткал кылдыр үстүндө шүлүктен каш одуругну сактып болур:

Бодувус-ла чурттап эрткен төөгүвүстү
Бодал чокка куду көрүп турдувус чоп.

Азы:

Өвүске малчын чоннуң төккен дери,
Өөрүшкү, кударалы, сеткил-чүрээ,
Келир өйгө бүзүрели, күштүг соруу
Кедизинде өшпес от бооп кыппышаан тур.

Амгы шагда чаагайжыткан бажыңның өгден артык чүвелери хөй болбайн канчаар, ынчаарга өгнүң бажыңга кажан-даа алдырбас, солуттурбас тускай шынарлары база бар ийин. Чер шимчээшкениниң коргунчуг хала-ыңга таварышкан Арменияга бистиң өглеривис тыва ээлериниң мурнундан айыылга хайдырган улуска чаъс-чардан, изиг-халын, соок-дожандан чаглак болганы анаа деп бе?! Хөөн кагдырган мактаашкындан чеже-даа дадагал-засывысса, «Тыва өөмге» деп шүлүктүң авторунга өөрүп четтиргенивиисти илередири черле артык эвес. Мындыг шүлүктөр эрткен үеже чүгле хөө кара карак шилин өттүр көөр алдагдалдан уштунар үенин келирин оштап турар.

Мээн холум — медресдиг кижн холу,
Мези тудуп, чуртталгаже шоглай албас.
Белен-не дээш, сени үзүп дитти албас.

Бир болза «Дуруяа» деп шүлүк-даа дижик. Тыва чер болгаш национал характер шүлүктүн шупту бодунда — утказында, уран хевиринде — синген. Дуруяа, куулар ышкаш, тыва улустун эрте-бурунгудан бээр ыдыктыг, то-темниг куштары бооп келген. Кады эдеришкен эжинге бо куштарнын өлгү-жеге шынчызын, ынакшылга шуут бердингенин магадаан, кээргээн чечен чугаалар чон ортузунда калбак тараан. Тыва кижиниң хайгааралын, сүзүг-лелин дамчытканы ол чугаалардан иттиккеш, Кудажы дег («Дуруяалар — эжеш куштар» деп чечен чугаа), И. Иргит бо шүлүктү бижээн. Бо чогаалда тыва чериниң дугайында дорт сөглээн чангыс-даа домак чок, ынчалза-даа сюжет тыва черде болуп турар деп сагышка бүдүү билдинип турар. Шүлүк утказы-биле-даа, стили-биле-даа аас чогаалын дөзөөн болгаштың, улам тыва шинчилег.

Каан дээрде дуруяаның
Кара чааскаан эдер чүзүл?
Ийге, шатка, шөлге хонмас
Ийлей берген дуруяа бе?

Строфа шаандагынын ырын сагындырар, («Дөңгеликте аңгыр эдер — төрүп алган аңгыр боор бе?»), ынчалза-даа утказы чаа. А дараазында строфалар база улустун ырларынын хевирин өтүндүр тургустунганы шүлүкке чингине тыва аян кириген. Национал шынар болза чогаалдың улусчузунуң бир кол демдээ дээрзин чамдыкта херекке-албайн турар бис. Ыл-чаарга ёзулуг уран чүүл национал онзагай бүдүш чок болбас, оон туржук, чүгле национал шынарнын ачызында интернационалчы, ниити кижн төрөт-гетенчи ужур-уткалыг бооп шыдаар. Бо шынны эстетиктиг дүрүмнү национал нигилизмниң базыышкыны-биле үр үсниң иштинде уттуп келген бис.

Бадраның шүлүктери чингине тыва мөзүлүүнүң ачызында бедик уран денселге четкен. Национал шынар чүгле тыва тематиканы тыва дыл-биле, тыва психологияга дүүштүр көргүзүп турда эвес, а харын шүлүкчүнүң бодалдары улуг Совет чурттуң өске булуңнарынга, делегейиниң өске чурттарынга ужугуп чеде бергенде-даа илереп турар. Ооң сагыжы Тывадан талыгыр ораннарга — Казахстанга, Туркменияга, Чилиге... четкилээн. «Казах черге», «Туркмен кыска», «Ынак сен бе?», «Алдар дугайында алды рубай» деп шүлүктериңге тыва поэзияның классиктериниң изин баскан.

Алдангы чылдарда тыва шүлүкчүлөр бүгү чурт-биле туда харылзааны калбартышсаан, Бурятияга, Якутияга, Даг-Алтайга, Казахстанга, Киргизияга болгаш өске-даа совет булуңнарга аалдап чорааш келгеш, оон дүлгээзини-биле найыралдың чылыг сеткили сиңген шүлүктерни бижээн болгай: С. Сарыг-оол — «Аалдап чордум», «Крымга», «Грузин кыска», С. Пюрбю — «Кипарис будуу», оон-даа өске. Бо хевирлиг шүлүктөр ук шаанда тыва поэзияга чаа чүүл болган, чүге дээрге оон мурнунда тыва авторлар акы-дуңма совет

улустарның дугайында хууда көрүүшкүн-биле делгеренгей биживейн турган.

А Игорь Иргит Казахстанга, Ортаакы Азияның республикаларынга чурттаар, ол черлерниң чоннары-биле хууда аралажыр аргалыг болган. Ол чорук ооң чогаалын тема, утка, уран хевир талазы-биле байыткан болгаш тыва поэзияга бир янзы чүүлдү немээн. Бурунгу төөгүзү Тыва-биле доңнаш Казахстанга чораан тыва кижиниң ынак сеткилин «Казах черге» деп шүлүкке кончуг нарын шыны-биле илереткен. Лириктиг маадыр — төрөл чонну, ооң чуртун, национал чаңчылдарын чүректиң ханызындан хүндүлээн база эл ышкаш төрөөн черинге бердинген тыва оол.

Аян-чоруум чогуткаштың,
Аътаныңтар апарган мен.
— Артып кал!— деп, казах эштер
Аайлыг-ла ээрешкен.

Сеткил-чүрээм ханызындан
Четтиргеним илередип,
Чаңчыл сагып мөгөйгештиң
Сагыш-чүрээм чугаалаан мей.

— Саян арты төрөөн Тывам
Чалызы-ла эмин эрттир.
Мен чок болза кым-на ону
Мерген ишке сайзырадыр...

Төрөөн черим — алдын Тывам
Төрөлдөргө ынаа аажок.
Аалымга келинер дээш,
Аътаныпкаш, чорупкан мен.

«Туркмен кыска» деп шүлүкте ол-ла лириктиг маадырның чүрээ база бир өске акы-дунма чон-биле доңнашкаштың, хайныккан. Бо шүлүк авторнуң (чүгле ооң-даа эвес) ынакшыл лириказынга шыырак чогаадыкчы чедиишкини бооп турар. И. Иргит — сеткил-бодалды илередип шыдаар чечен форманы тывар дээш нарын, чогаадыкчы дилээшкинни чорудуп турар шүлүкчү. Бо таварылгада база ындыг болган. Лириктиг маадырның туркмен кыска ынакшылы чүректиң изиг дилээ кылдыр көргүстүнгөн:

Тура дүжем. Баарында айның чечээн
чулуп алам — өөрүшкүм-дүр.
Салбактарын суйбай тудуп,
эргеледип, чыттап кааптыйт.
Чайырланган кара чажың онмас чечек
каастап чорзун:
Туркмен черниң ховузунга тайга чечээ
белек болзун.

Автор тыва шүлүк чогаалында эмин эрттир делгерээн тоожушкуч, хөй сөстүг чуруушкун аргаларындан шуут ойталаан. Ол хирезинде-ле шүлүктүң овор-хевирлери тода билдинип турар. Өске-бир автор болза туркмен

кыстын баарында «арык сугну», «айның чечээн» база «айлаң-куштуң чарашырын» деңнелгелер, эпитеттер ажыглааш, коптарылдыр чуруп каавыдып болур турган. Иргит ындыг орукту медреселдii-биле оюп каапкан.

Шүлүктүң тургузуу (хемчээли, аяннажылгазы) ооң лириктиг хөөнүгө кончуг таарышкан. Строфалар сес-сес одуругларлыг. Ынчаарга ийиги, дөрткү, алдыгы, сески одуруглар тус-тузунда мурнунда одуругларның уланчылары болбушаан, аңгы-аңгы хемчээлдерлиг (дөрт азы сес ажык үннерлиг) болгаш эге аянга чагыртпаан. А эге аян-биле бирги болгаш чедиги, үшкү болгаш бешки одуруглар харылзашкылаан. Бо бүгү шүлүктүң тургузуун хостуг болдуруп, лириктиг маадырның ишти-хөөнүнүң делгем ажыттынарынга таарышкан. Ол ышкаш строфа бүрүзүнүн эгезинге каталтаар «тура дүжем» деп кыйгы шүлүктүң эмоционалдыг утказын дынзыдарынга улуг рольду ойнап турар. Бо бүгү — авторнуң чугула чечен тывыышкыннарыдыр.

Тыва поэзия болза аас чогаалы биле амгы цивилизацияның оруунче мурнадыр кирген улустарның (бир дугаарында орус) шүлүк чогаалдарының хөрзүнүндөн чемиш тыртып, өзүп келген болгай. Чурттуң болгаш делегейиниң шүлүк чогаалдарының ажыдышкыннарын тыва шүлүк чогаалы бодунуң национал онзагайынга каража чокка үлегерлеп ап келген. Чижевэ, Ю. Кюнегештиң беженги чылдарда-ла эгелээшкени-биле бистиң шүлүкчүлеривис барыын Европага ортаакы вектерде тывылган сонет хевирин аажок туралы ажыглап турар. Олар якут, бурят шүлүкчүлөр ышкаш, сонет чечээн безин чедимчелиг шидгээдиш алган.

И. Иргит ол традицияга ушкашкыш, Ортаакы Азияның, араб чурттарының классиктиг поэзиязының рубан, редиф хевирлерин тыважыдып ажыглаарының эгезин салган: «Алдар дугайында алды рубай», «Ынак сен бе?» деп шүлүктөр ынчаар чогааттынган.

Адаттынган ийи шүлүк лириканың ийи ангы адырларынга хамааржыр. Баштайгызындан ооң автору, өске чамдык шүлүктеринге ышкаш, философтуг лирикага талантылыын болгаш поэктиг угаазылыалының өске шүлүкчүлөрдөн хамаарылга чогуун бадыткаан. Ооң алдар дугайында бодалдары чаа болгаш чөптүг. Бир эвес моон мурнунда алдар атты баш тендер эиртир суксун ышкаш көргүзүп турган болза, Иргит оон сыр өске идсяны илереткен.

Алдар аттан кижии кайын сынзый бээр деп,
Карак дуглаар улуургак чаң дажаарадыр.
Алдар дээрге — үнелиг эт — белек болгай,
Карактал чок кандыг-даа эт — эт бе ынчаш?

Алдар аттан кижии кайын мактаныр деп,
Сугзуг угаан, ыят чок дыл далбырып боор.
Алдар дээрге — чалаттырган аалчы болгай,
Чуттуг өгже эки аалчы кирер деп бе?

Чурттуң, делегейниң аңгы-аңгы булуңнары-биле шүлүкчүнүн чүрөөн найыралдын, ынакшылдың сеткили тудуштурган. «Караам оду» деп, Чилиниң фашистерге өлүрткен ыраажызы — чалбыштыг революсучу ырларның чогаадыкчызы болгаш күүседикчизи Виктор Харага тураскааткан шүлүк тыва поэзияда интернационалчы чогаалдарның дээжилеринге санаттынар.

Сагыш-сеткилдиң хайныгышкыны биле гитараның хылдарының бир аай кылдыр хөөннежири дег, шүлүктүн лириктиг утказы биле чечен омур-хевирлери чаңгыс аай бооп каттышкаштын, уран күштүг апарган. Шүлүктү строфаларга үспейн, одуругларны бир аай хемчээлге чагыртпайн, эге-даа, сөөлгү-даа аяннаашкын чокка шууштуруг, хостуг кылдыр бижээни кедергей таарышкан. «Караам оду» — тыва поэзияның төөгүзүндө бир дугаар ылап чедимчелиг бижиттинген верлибр (хостуг шүлүк)¹ бооп турар.

Чижек кылдыр шүлүктүң төңчүзүн айтып болур. Лириктиг маадыр төрөөн чуртунуң патриотчузу Хараның чили фашистерге өлүрткен дугайында медээни дыңнаан соон дарый боданып турар. Ай чырыы кирген дүнеки өрээл:

Шак бо дүне,
Шак бо айже
Хараның өшкен караа
Көрүп чыдар.
Ооң үзүк салаалары
Гитаразы
Кажанда-даа ойнай албас...
А мен мында... холум сунгаш,
Чугайлал каан ханага дээп,
Гитараның дыңзыг хылы
Суйбай туттум.
Чаагымны көрүнчүк дег чайырынга
Чиңдей дээстим.
Карактарым кылаш кынган
Одун оортан көрдүм...

Өске улус та чүү дээр, а мен хуумда «Караам одун» ёзулуг шүлүктүн үлегери деп санаар мен. Сөөлгү ийи одуругда детальды безин көрүнер даан! Оортан лириктиг маадырның ништи-хөңнүнүң хайныкканы (гитараның чайырынга карактарның чаш тыртып, кылаш кылдыр көрүнчүктелгени) шуут билдинип, кижээ дамчып келир. Тыва шүлүк бөгүн мындыг чогаалдарга деннежир ужурлуг. Делгеренгей сайгарылга кылыр болза бо шүлүктүн дугайында хөйүнү чугаалап болур. Чүгө дээрге ооң поэктиг байлаа ол хире. Утказы, хевирин яды шүлүктерге хамаарыштыр огулуг чугаалаар чүве тывылбас боор чүве.

Мени шын билирин диледим, эргим номчукчу: критиктерни мактаашкын бегинден адырылбастаан деп чөптүг шүгүмчүлөп турда, мени дедир тений бербээн бе деп сезинменер. Шүлүкчүнүн хайыралаан эстетиктиг өөрүшкүзү

¹ Верлибр азы хостуг шүлүк — одуругларын аяннаваан шүлүк.

дээш анаа таарзынганывысты, четтиргенивисти чүгө ажыы-биле сөглөп бол-бас деп бис? Бир эвес шоолуг эвес чогаалды хөлүн эрттир хөөредипкен, дээрже ужуктурулган болзувусса, өске-ле херек ыйнаан. Ынчаарга мен болза Иргиттиң шүлүүн (чүглө бо-даа эвес) аныяк херек чок, дуржулгалыг-даа авторларга өөредиглиг үлегер деп санаар кижидир мен.

Игорь Иргиттиң бир онзагай шынары бар. Чүл дээрге, ол чүглө ылап билир болгаш сеткилин ылап хөделдирген чүвениң дугайында бижип турар. Ооң чогаадкчы чедишкенинериниң алыс дазылы мында.

Нитиниң ырында өскелерниң үнүн эдерер багай үннүг ыраажылар ышкаш шүлүкчүлөргө ооң дөмөйлөшпөс бүдүжүн «Алганыжым» деп шүлүүн-деп онза тода эскерген мен. «Арбын чонга бараан болган» шүлүкчүгө удурланыштыр хамның овор-хевирин Иргиттиң чурааны ынчан мени магадаткан. Амыдыралдан шагда кыстырып үнгөн хам дугайында аныяк кижин ол хире хөй болгаш тодаргай канчап билип алганыл деп айтырыг дораан салдынган. Хамның овор-хевирин шын көргүзөр дээш шүлүкчү кырганнар-биле ханы-ладыр хөөрежил, биче эвес төөгү-этнографтыг шинчилелди чорутканы тодаргай апарган.

Шүлүкчүнүн ак сеткилдиниң бадыткалы кылдыр музыка дугайында кончуг эки, лирика-философтуг «Хөгжүм» деп шүлүктү база чижеглекседим. Чүглө музыканы эки билир, ооң дугайын угаазылап бодап пат болган, анаа ынак автор бо хире ханы, мерген бодалдар-биле долдунган шүлүктү бижип болур. Бичин хемчээлдиг, ынчалза-даа ханы уткалыг бо шүлүктү долузу-биле номчуптаалынар:

Сагыш-сеткил эң-не күштүг саймааралын,
Чажыт күзел дүлгээзиниң сөглөп боор бе?
Хөгжүм... чаңгыс-ла ол хары угда
Көрүп, дыннап, сөглөп, бодап илередир.

Кайгамчыктыг, хуулгаазын шак ол күштен
Хайыралыг, болбаазын чүүл каяа турар.
Шак ол күш дег сүмө кадар, эргеленир,
Чагып, сургап, чассыдып кээр эш-даа кайдал.

Шак ол күштен дириг чүве бойдушта чок.
Чаяап төрөөн медреселдин сүүзүнү —
Өндүр улуг, мерген хөгжүм ойнай бээрге,
Өлүм безин ойда дүжүп, ырай бээр-дир.

Музыканы ол хире өрү көдүрүп, бурганчыткан бодалдар-биле канчап чөпшээрешпөс боор! Кижин амытанның кайгамчыктыг, хуулгаазын чогаадыл-газы — музыка Иргиттиң бодунуң чогаалынга салдар чокка кайын эрткен деп. Ооң шүлүктериниң нарын лириктиг хөөнү бир чезезинде моон дазыл-данып үнүп келген эвес ирги.

Мындыг бодалдын бадыткалын ынакшыл дугайында шүлүктерден тывар бис. Чижээлээрге, «Кезек чаашкын» деп бичин, шевергин шүлүктө

бойдустун өөрүнчүг чуртталгазы биле ынакшылдың аас-кежини чараш музыкада ышкаш бир аай кылдыр каттыжа берген.

Кезек чаашкын кудуп келгеш,
Хемниц суунга дымырады.
Чечектелген чодураалар
Сени, мени ыжыктады.

Частың башкы дамдылары
Чажың бызап каастады.
Қелин кыска баштаңгы дег
Херелдениң чайынналды.

Эртен үнген коңгурааны
Эртине суг дола берди,
Куда-дойга йөрээл тудар
Кундага дег сымыранды.

Күзелдерим боттанган дег,
Хүлүмзүрүп сенче көрдүм.
Алдын, мөнгүн билзектер дег,
Анай-хаакты сенче сундум.

Ынакшылды бойдус-биле холбаштырып бижээн шүлүктөр хөй. Оларның аразында четчези-биле сеткил-сагыштан үнмээн, чүкүе билдилик кылып каан шүлүктөр база бар. А «Кезек чаашкын» болза лириктиг маадырның ишти-хөңүнүнү ёзулуг шыны, өпейлиг сарыны бооп турар. Ооң көрүжү, сеткили, ынакшылы — шупту чиге окур-хевирлерде. Бо шүлүктү кижичайгаар ыр-лаксаазы келир.

Лирика-эмоционалдыг күштүү-биле «Чалыы үсм, далашпа даан» деп шүлүк авторнуң болгаш амгы тыва поэзияның шыырак чеднишкини болган.

Лириктиг маадыр болза күзелдерин сагыжынга чедир боттандырып алыксаан, чалыы назынның чаяаттыңган аас-кежини халаска эрттириксөөс, чуртталгага ынак, аныяк кижичай бооп турар. Ооң ишти-хөңүнүнде ийи удур-ламышкак чүвөден драматиктиг байдал тургустунган: ол, бир талазында, чалыы назын чайлаш чок эртер үе-шаглыг деп башка чык кылдыр медереп билипкен, ийи талазында, чалыы чылдарның күзел-бодалдары ону ам-даа күштүү-биле хайныктырбышаан. Ынчангаш ооң күзел-сагыжы чалыы назындан өршээл дилег хевирлиг чайгаар алгыртына берген.

Ийи карышкак бодалдарның үскүлежинден кижиниң сагыш-сеткили тулган дынзыгышкынга четкен. Ооң дээди кышкызы — «Чалыы үсм, далашпа даан, бичин мана» деп өршээл дилег. Бир-бир бодаарга, шүлүктүн идеязы, автор сеткил теви-биле ырлап азы кандыг-бир хөгжүм херекселинге ойнал олурда, тыптып келген-даа ышкаш.

Шүлүктериниң уянгылыг утказын болдунгуже дынзыдар дээш. Иргит тодаргай таварылгаларга эң-не таарымчалыг уран аргаларны, сөстөрни, интонацияларны, окур-хевирлерни мерген тып шыдаар шүлүкчүлерниң са-

нынга кирер. Манаа хамаарыштыр шүлүкчүнүн стилинде бир онзагай чүвени айтыксап тур мен. Кандыг-бир омур-хевирни улам дыңзыдып, тодарадыры-биле ол домактарны хөй чаңгыс аай кежигүннерлиг кылдыр (колдуунда кылыг сөстөринден, демдек аттарындан тургустунган эпитеттер, метафора-лар) тургузарынга кончуг сундулуг. Чижектер:

1. Дүннү өттүр өгнү идип, силгип, дажып,
Дуву харын дүндүк тиинден киир чажып,
Коргунчуг кыш хөрээ эдип, көскеттинип,
Кожа хемнин дожун бузуп, дагжап хонган.
2. Ээрлип, саарлып, көжүп шимчээн кышкы боран
Эмдик улуг аскыр ышкаш мөөп турар.
(«Кыш».)
3. Дыңнап, көрүп, ожаап билип, угаап-сактып,
Тынып ханмас кайгамчыктыг үе келди.
4. Арыг, кылаң, көзүлбес, чиик аржыыл дег хат
Арны-бажым чассытканзыг суйбай каапкаш...
(«Частың аяны».)
5. Шак ол күш дег сүме кадар, эргеленир,
Чагып, сургап, чассыдып кээр эш-даа кайдал.
(«Хөгжүм».)
6. Өөвүсте малчын чоннуң төккөн дери,
Өөрүшкү, кударалы, сеткил чүрээ,
Келир өйгө бүзүрели, куштуг соруу
Кедизинде өшпес от бооп кыппышаан тур.
(«Тыва өөмгө».)
7. Өөрүшкү, муңгаралды кады чүктээр
Өөм ээзи — бады-шынчы, ишчи, бөдүүн.
8. Салым-чолдун, ынакшылдын, бүзүрелдин
Чаяянында ажыл кожуп тывышкан бис.
(«Мээң өөмнүң баганазы».)

Иргит — чечен, поэктиг дылдан бичии-даа тудагдаваан шүлүкчү. Ол дээрге талантынын бир төрүттүнгөн хайыразы-дыр. Чүгле боттуң көрүжүндөн, чүрөөндөн үнгөн деңгелелер, эпитеттер, метафоралар ооң лириказынын идегелдиг болгаш уран каасталгалыг баганалары бооп турар. Ол дугайын даразында үш одуругдан, сугнуң шынарын чаңгыс дамдыдан билип ал болуру ышкаш, эскерип болур бис.

Айдын дүне... Онган бүрү сылдырай-дыр.
Быштак дег ай быйыргын шил сылдыстарны
Кадарчылап тегерген дег чырыдып тур.

И. Иргиттин чогаадкыч мергежилинге хамаарыштыр бир чугула чүве бар. Чүл дизе, шүлүкчүнүн лириктиг бодал сайзырадыр уран аргазы эрте

хөнүккөн болгаш бот-онзагай уг-шиглиг бооп доктаай берген. Ооң шүлүктөрүн кичээнгейлиг номчуурга, ол идеяны илередириниң бир-ле таарымчалыг арга, хевирин ыяап-ла тып үндүрүп келген болур.

Бо дээрге чогаадыкчы чедииникинге кончуг чугула чүүд болур. Шүлүктүң дылы чежемейнин-даа чечен, чиге аянарда туттунган болза лириктиг бодалдың сайзыралы чедип алдынмаан шаанда ол бодунуң «хүлээлгезин» ыракта четче күүседип шыдавас болгаш дээр-ле дизе боттарынын шаанда багай эвес, аразында харылзашпаан үзүндүлөр болур. Бо болза шүлүктүң композициязының дугайында, ооң кезектериниң логиктиг харылзаазының дугайында айтырыг-дыр. Ол белен кайын шиитпирлеттинер ийик, талантының, чогаадыкчы хей-аъттың, мергежилдин, карак кызыл ажылдың бириккенинин ачызында чоғумчалыг шиитпирлеттинип болур.

Шүлүктүң лириктиг хөөнүнге тааржыр интонацияны тып алыры — Иргиттин уран мергежилиниң база бир күштүг талазы деп билир мен. Бо чүүлдүн өскүлөң чижээ — «Авазынга чагаа» деп шүлүк. Ооң шупту строфаларында баштайгы ийи одуруглар сес-сес ажык үннерлиг, а үшкүлери — он ийи, сөөлгүлери он-он ажык үннерлиг. Ынчаарга сөөлгү строфаның одуруглары шупту он ийи ажык үннерлиг. Мындыг «чиктиг», холушкак хемчээлди автор душпуже шилип албаан, лириктиг маадырның авазынга эргелиг сеткилин ажыдарынга эптин барымдаалап чогааткан. Чижээлээрге, дөрт дугаар одуругларда катаптаан «кавай» деп адалганы мурнунда сөстөрдөн аңгыландыр адаттынар кылганының ачызында кижиниң иезинге эргелиг, ынаа улам тода апарган. Форма дилээшкининиң солун, чоғумчалыг түңнөлдери өске-даа шүлүктөрдө эвээш эвес («Кандыг аай чоор?», «Харда ис», «Ынакшываан кижн бар бе?», «Ынакшылдың сөөлгү сөзү», өске-даа).

Иргит шүлүкчүнүң ижинге эптиг болгаш бердинген. Номчукчулар ону шоолуг эскербес. Оларга кол чүве — хөй күштү, билигни үндүрүп тургаш бүдүрүп каан чогаал «сөөлгү продукция» болур. Ол ышкаш номчукчулар шүлүкчүнүң сула чүүлдерин кайын ожаар ийик: сагышка таарышкан шүлүктөрни өөрүп хүлээп алып, таарышпааннарын сайгарып-даа турбас. Ынчаарга Иргиттин поэзиязы дески эвес дээрзин олар билир ужурлуг.

Ооң чогаалында, үстүндө сайгарганывыс ышкаш, шыырак шүлүктөрниң кыйыында ортумак деннелдиг шүлүктөр база бар. Оон аңгыда ховар-даа болза, илөң кошкак шүлүктөр безин таваржып турар. Чижээ, «Чадаганның аялгазы» деп шүлүк ындыг. Ынакшыл лириказынга бодун эки талазындан чаңгыс эвес удаа көргүскөн болгаш аныактын халыынын дүлгээзининг ырлаан автор мындыг ужур эдерткен ышкаш шүлүктү чыындызынга кииргенин бирде-бирде бодаарга, мырынай элдептиг. Шүлүктө өзек поэктиктиг утка чок. Автор эсенгейлээшкининиң дузаанга туттургаш, оон адырлып шыдаваан.

Сеткилинни хылдар үнү илереткен.

Сээң ойнаан чадаганың эткир-ле-дир...

Чечен хөгжүм мерген байлаан ойнап орап

Чадаганың аялгазы төнмес болзун.

Шүлүк долузу-биле мындыг эрентей бодалдарның холуксаазы бооп турар. Авторнуң идеяны уран, мерген овор-хевирлерже шуткуптар талантызы, мергежили канчап барганы ол?

Шүлүктүн кошкаа ооң дылындан хөй көстүр. Үстүндө чижеглээн одуругларның сөөлгү ийзин ожаап көрүнер даан. Че, харын, «Чечен хөгжүм» деп болгай-даа харын, хоочун тыва чугаада «чечен боо» (кончуг дээштиг боо) дээрн ышкаш аан. Ынчаарга «хөгжүм байлаа» дээрге, шүлүкке кедергей чевен. Шүлүк дылы — солун дылы эвес. Оон аңгыда «хөгжүмнү» (музыканы) чадаган эвес, күүседикчи «койнап орар», чадаганга ону ойнадыр дээрзи билдингир.

Индир кыры, сактырга-ла — ногаан аян,
Ийи холдар — чечек баштаан ховаганнар.

Чараш музыка таалап дыннаан кижээ «ногаан аян» кылдыр индир эвес, а сцена ынчаар сагындырар эвес бе?

Чалы назын — чуртталганың каазы болза,
Чараш хөгжүм — назын билбес чалыг шаг-дыр.

Силерге та кандыг, а мен бот хуумда бо тывызыксыг домактын бөдүүн утказын безин черле билип чадаштым. Хирези, автор бодалының кара утказын безин илередип шыдаваан ышкаш, ол дугайын «чалы», «назын» деп сөстөрнү чаңгыс домакка ийи-ийи катап ажыглааны-даа херечилеп турар.

Далаш кадында сомнай каапкан мадригал ышкаш аргажок сула шүлүктү Иргит канчап парлатканыл? Мен бодаарымга, мындыг таварылгаларда сарыылдыг шүлүкчүнүн бот-шүгүмчүлөлдиг чоруу кошкап, хуузунда негелденин судараанында боор. База бир чижек — алды-ла одуруглуг шүлүкчүгөш:

Чырык черге согур душ бооп төрүттүнгөш,
Шынның оруун шыдавыже дилеп чор мен.
Шак бо улуг, нарын, элдеп делегейде
Чаңгыс-ла чүүл — амыдырал үнелиг-дир.
Шак бо улуг, нарын, элдеп делегейде
Чалы шаамның ынакшылы күзенчиг-дир.

Автор кандыг-ла бир ханы, харын-даа философтуг утканы илередир дээн хевирлиг. Шынында шүлүкте орта утка чок. Баштайгы ийи одуругга лириктиг маадыр «шынның оруун» дилеп турар. Кандыг оругул ол? Дараазында одуруглар аңаа хары болгу дег. Кайын ындыг боор. Бодал сыр өскээр барган: «амыдырал үнелиг-дир», «ынакшыл күзенчиг-дир» деп бадыткалдар шынны дилээр дугайында бодалга хамаарылга чок. Ужур барымдаалап шүлүкке чеже-даа поэзия хевирин киирерге (эге болгаш сөөлгү аянажылгалар, эпитеттер, синтаксистиг катаптаашкын), эстетиктиг утка илереттинмейн арткан.

«Хей-аът кирди» деп сонет база шак ындыг байдалдыг. Оон угаанга, чүрөккө үнелиг чүве илдинмес. Баштайгы дөрт одуругга ынакшыл дугайында чугаа эселээн, ынчалза-даа ол дараазында одуругларже шилчивээн — оларда өске бодал үнүп келген. Биригээр чугаалаарга, шүлүктүн эгези-биле дараазында кезектериниң аразында логиктиг харылзаа тургустунмаан.

Чижекте кирген ышкаш кошкак шүлүктөр Иргитте ховар. Олардан корткан-даа херек чок. Херек апарза, автор оларны дараазында шуут парлатпайн-даа барып болур, үндесини-биле чаартып ажылдал-даа болур. Сезинчиг чүве өске. Ол чүл дээрге, Иргиттиң шүлүктери эвээш эвес таварылгаларда эчизинге чедир ажылдап кылдынмаан болгулаар. Ниитизи-биле эки уткалыг, уран шынарлыг, колдуунда күүсет апарган шүлүктөр бирле черинде — чок болза бир сөстө азы одуругда, чок болза бүдүн строфада, харын-даа композицияның кезеэнде — аскап тургулаар. Ындыг четпестернин хараазында колдуунда эстетиктиг таалалды берип турар шүлүктөр безин кижиниң сагыжынга бирле кагылчак, эпчок чүвени арттырып каар.

Аян ырын ырлашкылап,
Арыг суглар агып батты.
Ак-көк даглар эдектери
Айыраңнай чечектелди.
Аныяк чаш ынакшылдың
Амыранчыг өйү келди.

(«Ынакшылдың чазы келди».)

Даглар ак-көк болганда ыракта ышкакшыл, ынчаарга «айыраңнай чечектелди» дээрге, чоокта көстүп турар чүве-дир. Ынчангаш ийи одуругун («ак-көк даглар эдектери айыраңнай чечектелди») утказы адыраш апарган. Эскертинмес хире стиль частырыы-ла-дыр, харын. Ынчалза-даа бедик негелде ёзуугаар шүлүккө ындыг-даа аскаашкын таарышпас. Оон аңгыда карарткылаан поэктиг сөс каттыжымышкыннарын тыва шүлүкчүлөр шагдала ажыглап каапкан. Иргиттиң шүлүктери сөөлгү чылдарда стилистика талазы-биле арыг апарган-даа болза, мындыг хевирлиг катаптаашкыннар, шаблоннар, таңмалардан четче адырылбаан.

Шын сеткил-биле бижиир кандыг-даа шүлүкчүлөр-биле бир дөмей, ынакшыл лириказынга Иргиттиң чедишкыннери арбын. Ол хирезинде шүлүкчү поэзияның бо хевиринге база тайзы баспайн эртпээн. Чижээ, «Сылдызым сен» деп шүлүк ооң ынакшылга тураскааткан шыырак шүлүктөринин кылдыгыга безин кыстынар хире эвес. Ол, дараазында үзүндүлөрдө ышкаш, шүлүк чогаалынга чүглө дашты-биле дөмей одуруглардан тургустунган:

Чалы чүрээм ханызындан төрүттүнген
Чалбыштапкан ынакшылым...

Сээң-биле кады, кожа чоранымда-
Сеткилимге сергек, хөглүг, тааланчыг.

Чамбы-дипте эң-не улуг өөрүшкү —
Чалымы назын ынакшылын алгап тур мен.

Кижиниң эң-не нарын, эргим сеткилиниң дугайында мынчаар эрсеңгей, чечен дыл-биле бижирге, номчукчунуң сагыжыңга кайын чедер деп.

«Ынак сен бе?» деп шүлүк база-ла ынакшыл темазыңга тураскаат-тыңган Аңаа шүлүкчү узбек, туркмен, азербайджан, уйгур, турк шүлүк чогаалдарында соонга аяннажыр одуругларның сөөлүңге сөс азы сөстөр катаптаар арганы — редифти ажыглаан. Редиф дээрге, поэтиктиг катаптаашкының өске-даа хевирлери дег, сеткил-бодалды күштедирериниң бир уран аргазы болгай. Улегерлээп уран хевирлерни тыва дылга билдилг ажыглаарга, олар бистиң поэзиявысче тааржып кирип келирин практика бадыткаап. Ынчаарга Иргит айыткан шүлүүңге редифтиң чечен аргазыңга даянып шыдаваан. Оң редиви — «ынак сен бе?» деп катаптаар айтырыг — хамаарышкан одуругларындан утка талазы-биле хоорук апарган.

Сени каггаш ырак черже чоруй баар мен,
сөглө — меңээ ынак сен бе?
Сеткилимден сээң адың балап каапкаш,
уттултар мен — ынак сен бе?
Черниң чери өске черден эеп кел деп,
уярааштың чалаар боор сен.
Барбас-даа мен — ынак сен бе?

Редифти ажыглааш, кандыг сеткил-сагышты автор илсередиксээниң? Билдинмес. Мен бодаарымга, бо таварылгада поэзияның өске национал майыын ажыглааны куруг өттүнүшкүн шаандан эрпээп. Бир эвес «Дүжүң болзун» деп шүлүүңге Иргит сонет хевирин ёзулуг чединишкинниг ажыглааш, ынакшыл дугайында кымның-даа сөглөвээни сеткил-бодалды илсреткен чогаалды тургускан болза, үстүңде «Ынак сен бе?» деп редиф хевирлиг шүлүк оң чогаалчы олчазы бооп шыдаваан.

Игорь Иргитти номчууру чамдык номчукчуларга берге бооп чадап чок. Оң чылдагааны — колдуунда үстүңде көргүскенивис ышкаш четпестерде эвесс, ыңдыг четпестер номчукчуну ында-кайда дедир иткелей бээр-даа болза, ында эвесс. Овур-хевирлериниң бот-онзагайы, чаазы-биле, дылының бир янзы чечени-биле поэтиктиг таңмаларга, хептерге чаңчыккан номчукчуларга баштайгы удаада таарышпайн барып болур. Ынчалза-даа шүлүкчүңүң чогаалдарының сүүзүңүң четтириккен, дылының бир янзы чечен, овур-хевирлиин билдиккен кижини оң доктаамал, сонуургалдыг номчукчузу анаар дээрзинге бүзүрээр мен.



АНАЙ-ХААК ДЕГ ЭРИГ ХЕВЭЭР

Шүлүкчү, шии чогаалчызы

Е. Д. Танованың 60 харлаанынга

— Шүлүк бижирирге чаа-ла изим баштанып орда, ачам чок апарган. Ооң соонда элээн чылдар эрткенде эрги күзээвиске чедип келдим. Авам, ачамның изиг шайын ижип өскеним одаавыс соргаан көргөш, ишти-хөңнүм дойлуп келген. «Анай-хаактар частып кээп-тир көрөм, уруум, частың хүлүм-зүрүүн!»— деп, ол өөнүң чанында биез хевээр хөөрөп органзыг болду.

Хөрүк базып узанып орда ачамның хөй сыгыглардыг хаваандан төктүп орар дерлерин база-ла анай-хаакка дөмейлээр чордум. Эпти-ле бо мөңгүн өөктер куткан, чүген белдирлери шуткаан орар кижги. Чөкпүр салбаа судак дургаар «хүлүмзүрөөн» хаактар сеткилимге өйзе-өйзе, автобуска чоруп ора «Анай-хаакты» чогаадып алырымга чедирген.

Чанып кээримге уругларым ачазы Альберт Седип-оолович:

— Олчаң чүл, авазы?— дидир.

— Сүт-Хөлдүң кежи-дир — дээш, хрусталь савага сугну куткаш, анай-хаактарны эжиндир салыптым. Бажың ишти чырый-ла берди.

— Оон-даа улуг олчам бо-дур — дээш, анаа блокнодумну сундум.

Элээн синнигип чоруй:

— Бо харын солун шүлүк-түр!— дээн соонда, кижим баянында барды. Мен анаа чемненип ора, ук сюжеттиң төрүттүнгенин хөөрөп бердим.

Ол-ла болган, эртенінде бистиң бажыңывыстан база бир чаа ыр ужу-гуп үнген.

Бо дээрге чогаалчы угбайның чангыс шүлүүнүң төөгүзү-дүр. Екатерина Дүктүг-ооловна кажан кезээ каашпас эжи Альберт Седип-оолович-биле кады 30 ажыг хөйге билдингир ырларны бижээн.

Чогаалчы кижиниң бир алдары — кижилерниң хей-аъдын көдүрери, театриң тепкижинде, культура одагларының хайым агымында, оон эртсе, хову-шөлдөргө дүжүт ажааган чолаачының, даг-сыннарга хоюн чалаан мал-чиннарның сагыш-сеткилин чаалап алганында.

Эргим оолдуң дугайын
Хову-шөлдөн айтыр деп

Эжим уруг сүмелээн,
Кордай араак чоруптум.

(«А г р о н о м».)

Екатерина Танованың чогаалдарының онзагай омур-хевирлиг бир со-рунзалыг күжү хөй кижилерниң сагыш-сеткилин каттыштырып, бир мөзүлөш азы ниитилешкек чүүдлерни үениң ритми-биле чыыра тудуп шыдаарында.

Күскү хоорзун кырында
салгын сырын самнап түр.

Күзээн эжим ыракта
сагыжымдан үнмейн-дир.

(«Х о в у д а к е ж э э».)

Алдан чылдарның эгезинде Би-Хемниц Аржаан суурунун чоогунга дүжүт ажаагып турумда, бо одуруглар ынчангы үе-чергежилеримниң болгаш мээң сагыш-сеткилимни ээлей берген. Күскү дүжүт, чалыы сорук, чаа ыр, ынакшыл — бо-ла бүгү амдыгаа дээр күгүле чылыг сактыышкын эвес, чуртталгамның дириг соруу болбушаан. Күжүр Катяны хирелиг чогаалчы деп чемелээн кижини, боду харын ооң чогаалдарын аралап номчаан культуразы чавыс номчукчу болур. Ооң бир-даа ному доозуннуг полкада кырываан. Олар амыдыралдын мурнуку одуруунда: «Дамырак» (1952), «Хемчиктин ыры» (1971), «Ийн 2» (1967), «Акым дугайында тоожу» (1976), «Херелмаа» (1978) деп номнар болгаш он хире шиилер ооң чымыштыг ижинин түңнели.

Екатерина Дүктүг-ооловна колдуунда уруглар чогаалчызы.

Уткуг идик угун салбас чылыг деп чугаа бар.

— Ачам узаныр шевер кижини, тепсе, төрөпчн хээлээр, ында-хаая ырлап органын база дыннаар мен:

Хавак кырлап халдып орап
Кожуун оглу Монгуш оглу.

Хавак баарлап халып орап
Койгун оглу, тоолай оглу —

деп ырлаар, оозун чаптаар мен. «Частын хүлүмзүрүү анай-хаак болгай, уруум» дээнин таан утпас мен. Ол менээ чугааның омур-хевирлиг өңүн айттып берип чораан — деп, чогаалчы ачазының дугайында солун сактыышкынны чугаалады.

Пионержи чай, ажыл-ишчи күс, эп-найырал, бичин кижилерниң аажы-чаңы ооң чогаалдарына өскелерниинге дөмейлешпес бир янзы өң, аян-биле ажиттыган. Ылаңгыя дайын шөлүдөн эеп келбээн кады төрөөн акызының дугайында «Акым дугайында тоожуну» чогаалчы чылыг сеткинишкин-биле бижээн. Автор ында аныак өскенге үлегерлиг маадырның дириг омур-хевирин тургускан.

Ыры — чогаалчының театрже эге базымы, шии — эчис базымы. 1980 чылда Танованың «Илбилиг согун» деп хуулгаазын уjurалдарлыг шиизи республиканың хөгжүм-шии театрының уруглар репертуарына кирген. Бо хүннерде ооң «Эзим даамылының кадайы» деп чаа шиизин театрың артистери көрүкчүлерге бараалгаткан. Оон ынай ол бичин уругларга элээн хөй теле- болгаш радиошиилерни бижээн.

Чогаалчының сонуургалын онзагай кижилерниң салым-чолу хаара туткан. Ол гениалдыг элээди чурукчу Надя Рушеваның авазының уран чүүлге үлегерлиг оруун көргүскен «Иениң салым-чолу» деп тоожуну сөөлгү чылдарда бижип дооскан.

Бодунуң 60 харлаар юбилейин Екатерина Дүктүг-ооловна салым-чаяанының анай-хаак дег эриг чалыы эчис соруу-биле уткуп турар. Номчукчулар бистерге ооң шүлүктери болгаш шиилери улуг өөрүшкү, чаа-чаа уран ажыдыышкын. Угбавыстың уран ижи ам-даа быжыр бодарап; келир частын анай-хаагы болуп сагланназын деп йөрээп каалы.



Допчузу

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Екатерина Танова. Дошкун чылдарның чазы. Тоожудан эгелер	3
Михаил Дуонгар. Сени билдим, акым... Кыска тоожу	19
Монгуш Доржу. Сарыг шай. Новеллалар Хачылар ырызы	46
Аныяк кырган-ава	48
Маадыр-оол Ховалыг. Ада сөзү. Кыска тоожу	51

ЭРТИНЕЛИГ ШЫГЖАМЫР

Бир номнун салым-хуузу	68
Сергей Пюрбю. Хараар-Тей	69
Кара-Суг	70
Эъжим	71
Шагаан-Арыг	73
Эрик	74
Төрээн дылымга	75
«Сактып чордум, Шыны мындыг...»	76
Баштайгы ужуражышкын	77
Сеңээ	78

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Юрий Кюнзегеш. Айдын-оолдун түрегдели. Шүлүглел	81
Александр Даржай. Ада-иемнин өнчүзү	87
«Салааларда хирниң-чамның көвейин аар...»	88
Өлчей-кежим — аалымда	89
Куулар Черлиг-оол. Согур сарлык	90

Салчак Молдурга. Ахматованың чуруу	92
Ында-бирээм, кайда чор сен?	93
Николай Куулар. Улаатай. Бөлүк шүлүк-тер	94
Антон Үержаа, Чидирбээли	98
Сактышкын	99
«Шыңайнып, дызырткайнып чытса-чытса...»	100
Игорь Иргит. Талтын ала!	101
Өлчөй-шевер Тес-Хемим	101
Ынакшылдың сүлдөзи	102
Чажыт чагаа	102
Алексей Арапчор. Кышкы орук уун дургаар	103
Кузел	104
Кечил-оол Экер-оол. Алдангы сын бединге	104
«Кайда чүдө ырак черге...»	105
Зоя Намзырай. Дугай дурту Дус-Хөлүм	105
Чайгы эртен	106
Раиса Тамба-Сюрюн. Ынакшылым — авам	107
Таны	107
Владимир Карасал. Дүн	108
Сенээ	109

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Шангыр-оол Суван. Азыранды	110
Виктор Чотпун-оол. Баштайгы ынакшыл	113
Монгуш Эргеп. Ыраажы оолдун өлгөнү	122

ШОДУГЛАР, ДУЗААШКЫННАР

Вячеслав Тимофеев. (Чыдым Даңгыттын очулгалары.) Телефон медээзи	128
Газ эдилекчилеринге тайылбыр	130
Шынга дүүшпөс чарлалдар	132
Чиктиг кижиги	134
Көжөгө артында даңгына	136

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

Антон Калзан. Чаа салгалдын шүлүкчүлөрү	139
Куулар Черлиг-оол. Анай-хаак дег эриг хевээр	156

На первой странице обложки фотоиллюстрация
с цветного слайда **А. Л. Фурманова**

*Литературно-художественный
альманах*

УЛУГ-ХЕМ № 73

На тувинском языке:

Редактор *А. У. Кужугет*. Редактор издания
О. Д. Байыр-оол. Художественный редактор
М. Ч. Чооду. Технический редактор *Л. А. Чернова*.
Корректор *Г. Н. Биче-оол*.

Сдано в набор 18.12.89. Подписано к печати 3.03.90.
ТС 00816. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1.
Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ.
л. 10. Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр.-отг. 9,65. Уч.-изд. л.
9,42. Цена 65 коп. Тираж 10 000 экз. Заказ № 3.
ТП 1990 г.

Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл,
ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000
Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

65 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**